

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
„Európa és a magyarság a 18-20. században”
Interdiszciplináris Doktori Iskola
Történettudományi Doktori Program

A cigány népesség a történeti Magyarország polgári korszakában

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezetés	4
Kutatástörténeti áttekintés.....	7
II. Magyarországi cigánykép a 19. század második felében.....	12
Történeti meghatározások.....	16
Mesterségek.....	27
Konklúzió.....	30
III. A magyarországi cigány népesség alakulása a népszámlálások és az összeírások tükrében.....	34
Népszámlálások előtti adatforrások.....	40
Népszámlálások és összeírások - 1851 – 1910.....	42
1851. és 1857. évi népszámlálás.....	44
1869. évi népszámlálás	50
1880. évi népszámlálás	52
1890. évi népszámlálás.....	65
1893-as cigányösszeírás.....	62
1900. évi népszámlálás.....	72
1910.évi népszámlálás.....	76
Táblázatok.....	82

IV. Abaúj-Torna vármegye cigány népesség a 19. században.....	116
A megye 19. századbeli történetének rövid ismertetése.....	116
A 19. századi cigányösszeírások.....	118
Abaúj-Torna vármegye cigány lakossága a 19. század második felében.....	120
Az egyes összeírások vizsgálata.....	127
1853. évi cigány összeírás	127
1869. évi népszámlálás.....	130
1873. évi cigányösszeírás.....	133
1880. évi népszámlálás.....	140
A 19. századi változások az összeírások alapján.....	143
Táblázatok.....	145
V. Összefoglalás	203
VI. Bibliográfia.....	206

I. Bevezetés

A magyarországi cigányok történeti kutatásának fontos kiindulópontja a forrásfeltárás és a forráskiadás. Erre a témára vonatkozó dokumentumoknak azonban csak egy részét tették közzé. A források számbavételénél, a kutatási lehetőségeknél jön szóba a szociológia, az antropológia (azon belül a kulturális antropológia és a szociálantropológia), a néprajz és a jogtudomány is. E tudományok eredményeit és módszereit is fel kell használni a történeti kutatásoknál, ezáltal új kérdések és új módszerek is felvetődhetnek, amelyekkel a történettudomány belülről értelmezheti és megismerheti a cigány közösségek életét.

A források (írott dokumentumok) számbavételénél elsősorban a segédtudományokra kell támaszkodni. A problémák, a tématerületek, az értelmezések, stb. tekintetében viszont a rokontudományok, például a néprajz és a kulturális antropológia segítségével közelíthetjük meg a magatartást befolyásoló erkölcsöt és szokásokat. Az etnográfia mellett fontos az etnológia is, amely abban nyújt támpontot, hogy bizonyos, a cigányoknál felbukkanó tendenciákat, mozgásokat összevegyünk más csoportokkal, s így adhassunk választ arra, hogy egy-egy jelenség etnospecifikus-e.

Doktori kutatási témám a magyarországi cigány népesség számának összehasonlító vizsgálata a 19. század második felében. Fő problémacsoportjai: - a lélekszám, - a cigányság aránya az össznépességben belül, - a területi megoszlás és a relatív túlnépesedés, - az előbbieket befolyásoló tényezők, leginkább a migráció, továbbá a gazdasági feltételek sajátosságai. Feltárás esetén kiindulópont az a kérdés, hogy kit neveztek cigánynak az adott korban, az összeírások, népszámlálások és a népszámlálások során milyen kritérium alapján vettek valakit annak, illetve miként lehetett meghatározni számukat. Ennél a problémakörnél a szociológia, a kulturális antropológia valamint a fentebb még nem említett demográfia ad támpontokat.

Disszertációm alapvetően két pillérre épül: a cigánykép ábrázolására, illetve az ezzel szorosan összefüggő lélekszám és népesedési folyamat pontos bemutatására. Az előbbi témakör boncolgatása összetettségéből eredően nehéz feladat. Az eredet, az önmeghatározás, a specifikus életvitel, a toposz nemcsak az egyén szempontjából kiemelkedően nagy jelentőségű, hanem a közösségi tudat megerősítésében is. Különböző történeti forrásokban, közigazgatási iratokban, valamint a mindennapi értelmezésben is más-más kép rajzolódik ki.

A 19. század második felében élő cigánykép problémakörét három nagy egységre tagoltam: elsőként röviden az eredettel, illetve a származási hely megjelölésével foglalkoztam. Ennél a kérdésnél nem arra szeretnék választ találni és pontosan behatárolni, hogy honnan is érkeztek a cigányok és hol keresendő az őshazájuk - erről már a szakirodalomban is olvashattunk, mondhatni már alaposan körbejárták ezt a témát -, hanem csupán bemutatni mind tudományos, mind hétköznapi szinten, hogy melyik országhoz, kultúrához kapcsolták a cigányokat. Úgy vélem, és tette ezt egy-két korabeli elismert szakember (Keleti Károly, Kenéz Béla) is, hogy egy népcsoport definiálásakor elegendhetetlenül fontos elem eredetük megjelölése is. Majd a „*Ki a cigány?*” problémakört taglaltam, amelynek megjelölése a nehezen vagy egyáltalán meg nem válaszolható kategóriák közé sorolható. Végül olyan specifikus cigány mesterségeket mutattam be, amelyek szinte egybefonódtak, mintegy „védjegyei” lettek ennek a népcsoportnak.

A cigányság lélekszámának szemléltetéséhez támpontot, segítséget a demográfia, azon belül is a történeti demográfia tudománya kölcsönöz. A demográfiai adatoknak három forrása van: a népszámlálások, az úgynevezett népmozgalmi statisztikák (születések, halálozások stb. adatai) és a reprezentatív, mintás, kérdőíves módszer. De természetesen figyelembe kell venni az egyéb forrásokat is, mint például a leíró statisztikákat, amelyekkel a 19. század elejétől találkozhatunk.

A források fajtáinak, típusainak pontos megjelölése rendkívül fontos. Külön kell választani három felmérési módot: egyrészt a feudális kori összeírásokat, amelyek többnyire nem népességhelyzárás céljából készültek, de nyújtanak történeti demográfiai adatot. Másrészt a népösszeírásokat, amelyek részben a népességhelyzárás szándékával, de nem a modern felvételekre jellemző módszerekkel készültek. Ilyenek például az 1802-től 1848-ig a nem nemesek összeírásai, amelyek fontos adatokat közölnek, de nem terjednek ki a teljes népességre. Harmadsorban a modern népszámlálások, amelyek már az össznépséget érintik, teljesebbek, alaposabbak, részletesebbek és némelyikük már a nemzetiséget is tudakolja. Ennek elindítója 1784-ben II. József volt.

A budapesti levéltárakban tett próbálkozásaim hiábavalóak voltak, a Központi Statisztikai Hivatalban pedig azt a választ kaptam, hogy már sokan keresték az 1873. évi cigányösszeírást, de a már harminc esztendeje ott dolgozó szakember még soha sem látta, sőt ő maga is szívesen kézbe venné azt.

Végezetül a Kassai Állami Levéltárban bukkantam rá három fontos, eddig „érintetlen” forrásra: az 1853-as cigányösszeírás, eddig a szakirodalmak által csak megemlített, de konkrét számadatokat be nem mutató 1873-as összeírás, illetve Kovácsvágás területén

végrehajtott 1869.évi népszámlálás cigányokra vonatkozó adatok, amely a maga nemében páratlan, ugyanis ez az felvétel nem kérdezett rá sem a nemzetiségre, sem anyanyelvre, de Abaúj megyében mégis kitértek erre a témakörre.

Ezeknek a népességi felvételi adatoknak a segítségével igyekeztem minél hitelesebb társadalmi képet bemutatni a korabeli Abaúj-Torna vármegyéről, illetve annak két - Alsó-Mislye és Torna - járásáról

A fent említett források, illetve számadatok segítségével jól reprezentálhatók az összeírások és a népszámlálások ellentmondásai az adott intervallumban. Az eltérő népességmozgási adatok azonban nemcsak a felvétel módszerével, hanem a „*Ki a cigány?*” eldöntésének problémájával is magyarázható.

A dolgozat második felében a népességszámot elemeztem: egy általános és egy összehasonlító jelentést adtam a történeti Magyarországon élő cigányokról, egy-egy népszámlálást, illetve összeírást részletesebben kiemelve és körüljárva. Gazdagon használva táblázatokat, amelyeknek legfőbb célja a rendszerezés volt – egyelőre nincs olyan munka, amely az erre időszakokra vonatkozó cigány népességi adatokat módszeresen bemutatná, valamint közétenne dolgozatokban eddig még nem szereplő adatsorokat – például az 1857. évi népszámlálás cigányokat érintő számsorokat. Abaúj-Torna megyét azért mutattam be, mert erre a területre vonatkozóan bukkantam olyan, korábban már említett összeírásokra, amelyeket eddig egy szerző sem közölt részletesen. Továbbá elemeztem egy olyan Abaúj megyei (Kovácsvágás) települést, ahonnan 1869. évből maradt fenn cigányokat érintő számadatok.

A népszámlálás és összeírás módszertani szempontból teljesen különböző, és indokolt lenne azokat külön-külön elemezni, feltéve, ha nem erről a népcsoportról lenne szó. A források szegénysége miatt nem lehetne pontos, országos szintű elemzést készíteni a cigány népességről különválasztva a népszámlálásokat és az összeírásokat. Tudnillik az összeírások főként a letelepült cigányokat mérték fel. A népszámlálások pedig nem alkottak egységet: az 1851.évi felmérés kérdései között szerepelt a nemzetiségi megjelölés, külön-külön feltüntetette a jogi (honos) és a jelenlévő népességet; az 1857-es népszámlálás nemzetiségeire vonatkozó adatokat utólagos becslések alapján végezték el a bécsi statisztikai hivatalban és csak jogi népességre terjedt ki, továbbá figyelmen kívül hagyták a vakokat és a siketnémákat; 1869-ben sem anyanyelvet, sem a nemzetiséget nem rögzítették; 1880-ban pedig az anyanyelv alapján kategorizálták az egyes nemzetiségeket, de a beszélni nem tudókat nem írták össze; a tíz évvel későbbi népszámlálás szintén az anyanyelvre kérdezett rá, magában foglalva a beszélni nem tudókat is.

Végezetül az egyes fejezetek végén található táblázatok segítségével egy teljesebb és pontosabb képet igyekeztem feltárni az egyes időszakokról különböző szempontok: területi megoszlás, férfi-nő arány, felekezeti hovatartozás, nyelvismeret és korcsoportok szerint.

Dolgozatomban a cigány kifejezést használom, figyelmen kívül hagyva a roma elnevezést. Több okból eredően: egyrészt a megjelölt korszakban főként ezzel a terminussal illették ezt a népcsoportot Magyarországon. Másrészt a roma megjelölés, amely csak napjainkban vált használatossá, véleményem szerint helytelen. A roma szó etimológiáját vizsgálva a következő dolgok állapíthatók meg: a *rom* szó jelentése valóban cigány embert jelent magyarul, leginkább a férfiakat ideértve. Ennek többes számú alakja a *roma*, azaz cigányok. Mindkét esetben kizárólag főnévként használatos a *rom*, illetve a *roma*, ám ezeket gyakran használják szakirodalmakban melléknévként is, például *roma család*, amelynek magyar fordítása a következőképpen hangzik: cigányok család. Ugyancsak tévesen használják a romák terminust is, ez ugyanis alapvetően grammatikailag hibás, hiszen két többes jel van rajta.

A téma azért fontos, mert ez idáig nem született olyan feldolgozás, amelyik a történeti Magyarország polgári korszakára vonatkozóan vállalkozott volna a cigány népesség bemutatására. A népességgel is foglalkozó tanulmányok főként az 1768-as összeírást vizsgálták (Mészáros László, Bódi Zsuzsa, Tóth Péter), illetve voltak olyan szerzők (Heiczinger János, Szomszéd András), akik más (szintén 18. századi) összeírásokat is használtak, de nem vetették össze azokat az Országos Levéltárban (Helytartótanács, Kancellária) található példányokkal. Az 1787 és 1893 közötti összeírásokat gyakorlatilag senki nem vizsgálta, pedig számos rendelet alátámasztja:

- III. Károly 1724-ben rendeletben kötelezte a földesurakat, hogy három hónapon belül írják össze a cigányokat. 1725-ben Nógrád megyében ezt végre is hajtották.

- Az 1758. április 6-i helytartótanácsi rendelet értelmében Csanád megyében felmérték a cigányokat.

- Az 1761. december 10-i helytartótanácsi rendelet szerint azokat a cigányokat kellett összeírni, akik nem álltak egyetlen földesúr pártfogása alatt sem. Somogy megyében egyszerre írták össze a cigányokat és a zsidókat.

- Az 1767. december 10-i helytartótanácsi rendelet előírta, hogy a következő év februárjáig írjanak össze minden cigányt. Ezt az ország teljes területén végrehajtották. Több szerző is foglalkozott vele, külön területi egységeket elemezve. Pest megyét Bódi Zsuzsanna és Mészáros László, számos vármegyét pedig Nagy Pál és Tóth Péter vizsgált.

Az 1780. január 21-i helytartótanácsi rendelet a 12 rovatos nyomtatvány helyett a 37 rovatos nyomtatványt vezette be.

1773 és 1786 között a vármegyék és a városok végrehajtották az összeírásokat, s ezek példányai fellelhetők az Országos Levéltárban és a területi levéltárakban egyaránt.

Az 1783-as népességi adatot több szerző is közli, Schwicker a *Die Zigeuner* című munkájában fel is használja az 1783. évi felmérés kancelláriai összesítőjét. Ilyen összesítők korábban és a későbbiek folyamán is készültek, de még nem tették azokat közzé.

- 1786-ban megszűnt a Departmentum Zingarorum, amelyet 1783-ban állítottak fel, és munkájának jelentős részét a cigányok összeírásának ellenőrzése alkotta. Ezt követően a letelepült cigányok ügyeivel főként az úrbéri ügyosztály foglalkozott, az összeírások ellenőrzése a departementum polticum comitatum, majd később a departmentum publico-politicum hatáskörébe került.

- Az 1794. március 21-i helytartótanácsi rendelet új, évente felterjesztendő összeírási nyomtatvány bevezetését írta elő.

- Az 1837. szeptember 19-i helytartótanácsi rendelet évente felküldendő, ún. „Családlajstrom” bevezetését tette kötelezővé. Veszprém, Tolna, Nógrád, Borsod vármegye; Pécs, Szeged és Kecskemét városából ismertek ilyen felmérések.

- Az 1846. augusztus 4-i helytartótanácsi rendelet előírta a családlajstrom évenkénti felküldését. Ilyen családlajstrom Pécsről maradt fenn.

- 1853-ban és 1857-ben már a cigány népesség országos szintű felmérését tették kötelezővé. Abaúj - Torna vármegyében mindkét számlálást végrehajtották.

- Az 1893-as cigányösszeírás egyedülálló és a legismertebb felmérés is. A szerzők döntő többsége ezt veszi alapul.

A hazai kutatásokból az tűnik ki, hogy a magyarországi cigányságot vizsgáló, kutató szakemberek főként a 20. századra helyezik a hangsúlyt, és elsősorban a szociológia, etnográfia, a zenetudomány és a kulturális antropológia területén értek el számottevő eredményt. A történettudomány, a megfelelő és kellő mélységű források hiányában, képtelen volt lépést tartani ezekkel a diszciplínákkal.

Az első, cigányokkal foglalkozó tudományos munka a 18. században íródott Augustini Ab Hortis Sámuelnek köszönhetően. Ő úttörő volt abban a tekintetben, hogy elsőként használta fel a cigányokról szóló európai történeti forrásokat, valamint abban is, hogy a cigányokhoz szorosan kapcsolt deprivációt nem genetikai, hanem szocializációs alpra helyezte; további számos problémánál forráskritikai és összehasonlító tényeket közölt.¹

A 19. században már több, a cigányok népességszámával rendelkező szakirodalom maradt fenn. Ebben az időszakban már nemcsak az összeírások, hanem a népszámlások is szolgáltak cigányokat érintő számadatokkal. Bár az első népszámlálást a 18. század végén hajtották végre, ez sem a cigányokat, sem a zsidókat nem tüntette fel. Ugyanakkor az

¹ Deáky Zita -Nagy Pál (szerk.): Augustini ab Hortis: Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775-1776)*. Budapest-Gödöllő, 2009.

ügynevezett nem-nemesi összeírásokban feltüntették a cigányokat, általában a felmérések végén jelezték számukat.

A korabeli szerzők közül elsősorban Fényes Elek, Keleti Károly és Konek Sándor munkásságát érdemes mindenekelőtt kiemelni. A legjelentősebb statisztikai kézikönyveket írták az Osztrák - Magyar Monarchiáról, amelyben kitérnek a cigányokra is. Ezek a munkák többnyire számadatok mutatnak be, összefüggéseket kevésbé tárnak fel. Fényes Elek esetében többnyire becstelt adatokkal, utólagosan kiszámolt számsorokkal szembesülünk. Keleti Károly viszont igen részletes képet mutatott be erről a népcsoportról az 1880. évi népszámlálás adatait felhasználva.

A 20. század elején Déry Gyula monográfiája foglalkozott még a 19. század cigány népességével. Thirring Lajos, Dányi Dezső, Kemény István, Hoóz István és Pomogyi László pedig napjainkban tanulmányozta a dualizmuskori cigányokat, azoknak is demográfiai jellemzőit. Pomogyi és Thirring inkább a népszámlálásokat vizsgálták, előbbi kimondottan a népszámlálási adatokra hivatkozik, egyéb becsléseket nem közöl, illetve kihagyja a „problémásnak” számító 1851. és 1857. évi népszámlálását. Egyszerű népesedési folyamatokat mutat be. „Ki a cigány” definiálásnak, mint hibaforrásra nem tér ki, csak a népszámlálás kérdéspontjaira, valamint a migrációra hívja fel a figyelmet. Az 1869. évi népszámlálást a lehető legegyszerűbb indoklással szokták mellőzni: ez a felvétel kihagyta a nemzetiségi kérdést, ám ettől független utólagos becslések születtek. Vízneker Antal művében pedig megyékre lebontva olvashatunk a nemzetiségek számarányairól, szépséghibája, hogy a kisebb népcsoportokkal együtt a cigányok is az egyéb kategóriába kerültek.

Hoóz sokkal körültekintőbben tanulmányozta cigányság lélekszámának alakulását. Ő maga számos alkalommal hivatkozik az osztrák C. Coernig tanulmányaira, akinek kutatómunkája szintén említésre méltó. Többek között az 1780-1783 közötti cigányösszeírás eredményeit mutatta be. Hoóz esetében is tapasztalhatunk hiányosságokat: az 1893-as cigányösszeírás újra kiadott példányának a befejező részében közöl egy adatok 1783. évre vonatkozóan, hivatkozva Hajdu-ra, majd hozzáfűzi, hogy az eredeti forrás nem ismert.

Kemény is körültekintően járta körbe ezt a témát, nála azonban az ő általa kezdeményezett és elvégzett felmérések kerültek a középpontba (például: az 1971. évi felmérés), dolgozatomban központi időszakát jelentő évekről lakonikusan tett említést.

Dányi Dezső a Tafeln köteteket vizsgálta, és tette közé magyar nyelven, az 1851. évi népszámlálás lajstromaiban külön feltüntetette a jogi és honos népességet, minden egyes népcsoport részletesen közölve. 1857-es felvétel taglalásakor felületesen mutatja be a nemzetiségi megoszlást.

Az általam vizsgált népszámlálások (1851-1910), bár kiindulópontnak tekinthetők, még sem nevezhetők biztos alapnak, ellentétben a többi népcsoportéval. A hatóságok a számbavétel során nem mindig tudták (ma sem tudják) pontosan meghatározni, hogy kit is soroljanak a cigányok közé. Az anyanyelv volt az, amiből kiindulhattak, elvileg ez jó megközelítés alapját képezhette volna, ha nem olyan népről lett volna szó, amely az alkalmazkodás során fokozatosan elvesztette anyanyelvét. Emiatt a népszámlálási számadatok az idő haladtával azt a hibás demográfiai folyamatot mutatták be, mely szerint a cigány lakosok száma csökkent, holott a bevándorlás következtében növekedés volt tapasztalható

Viszont az 1893-as cigányösszeírás alkalmával szükségtelennek tartották a cigányság pontos definiálását, mert úgy vélték, hogy környezetük egyértelműen bizonyítja hovatartozásukat. A legtöbb szakember ezt a forrást tartja megbízható alapnak (teljes joggal), ez képezi a magyarországi cigány népesség egyik legfontosabb demográfiai képét. Ezzel magyarázható az a tény, hogy ha valaki a cigány lélekszám alakulására kíváncsi, akkor az adatokat leginkább az 1893-as évből nyerheti. Természetesen akad kivétel is, Hoóz István, az egyik legismertebb demográfus, aki foglalkozik a korábbi évtizedek folyamatával, de az ő kutatása esetében is kulcsfontosságú az 1893-as összeírás.

A nem kimondottan cigány témájú szakirodalomban meglehetősen kevés információ található a cigányságról, főként annak társadalomtörténetéről. A Gyáni Gábor – Kövér György szerzőpáros „Magyarország társadalomtörténete” mindkét kötetében írnak a legnagyobb számú hazai kisebbségről, de csak elhanyagolható mértékben. A nagyobb jelentőségű összefoglalókban, mint például a tíz kötetes Magyarország történetében nem találunk egyáltalán adatot a cigány lélekszám alakulásáról. Ám abban az esetben, ha mégis említést tesznek a cigányokról, legtöbbször olyan információt osztanak meg az olvasóközönséggel, amely előtte már számos alkalommal elhangzott. A következőkben mindenképpen elvégzendő feladat az ilyen jellegű munkáknak ezt a nagyfokú hiányát pótolni.

II. Magyarországi cigánykép a 19. század második felében

A magyarországi cigánykép a 19. század második felében két szempontból vizsgálható. Két olyan szálon mutatható be ez a népcsoport, amelyek szorosan összefonódnak. Ezek egyike a hétköznapi élet keretein belül meghonosodott, ám nem mindig körültekintő, némelykor egymásnak is ellentmondó általános cigány helyzetkép. Emellett pedig közvetlenül ott van a tudományos értelmezés, értékelés, amely már alaposabb, mélyebb tanulmányozás során, összehasonlító vizsgálat után von le következtetéseket a cigányságról. Persze ennél az értelmezésnél is szembesülhetünk paradox helyzetekkel.

A hétköznapi értelmezésben gyakran romantikus ábrázolásban jelennek meg a cigányok. Szabadságszeretetüket, a természetben való állandó jelenlétüket valamiféle vadregényes kalanddal asszociálják. Némely esetben áhítattal ábrázolják őket, kiemelve alkalmazkodni tudó képességüket, ám a kevésbé alkotó réteget már kíméletlenül írják le, bírálják.

A tudományos értekezések foglalkoznak a cigányság származásának pontos behatárolásával, mibenlétük meghatározásával, kategorizálásával. Már ebben az időszakban megjelenik a cigányok hármas felosztása, nyelvkönyvek és szótárak is készülnek. Kiemelkedik József főherceg tevékenysége, akinek munkásságát azonban az utókor, pontosabban egy-két szakember némely vonatkozásban megkérdőjelezi.

Az adott korszakban is még mindig állandó problémát jelentett a vándor cigányok magatartása. Az állam különböző intézkedésekkel, erőszakos letelepítésekkel próbálta kezelni a helyzetet. Ám a cigányok döntő többsége már polgárosult, és azt is konstatálták, hogy ez a lépés nem mindig a törvénykezések révén valósult meg, hanem nemes egyszerűséggel a természet, tulajdonképpen a föld maga, annak a mindennapi életre gyakorolt hatása révén a cigányok nagy része felhagyott a vándorlással. Jól példázza ezt az aranymosó cigányok letelepedése:

*„...Csodálatos, hogy semmi nem
bírta lekötni e fajt, csak az arany...
Ami az államférfiaknak nem sikerült,
azt végrehajtá az arany vonzereje
s állandó lakhelyre vonult...”²*

² N. László Endre: *Aranymosó cigányok a Kárpát-medencében*. NAP Alapítvány, 2000. 1.p.

A népszámlálások, az összeírások, főként az 1893-as adatfelvétel elsősorban a vándorcigányok felmérését szorgalmazta. A felvételeknél számos nehézséggel szembesültek. A cigányok nagy része attól félt, hogy katonának kell állniuk, és el akarták kerülni összeírásukat. Voltak olyan cigányok is, akik előnyös házasság révén kívánták elkerülni, hogy cigány számba vegyék őket. Budapesten, mint fő- és székvárosban nem hajtották végre az intézkedést, ez nagy megdöbbenést keltett. A magyarázat nagyon egyszerű volt: a megbízott katonai és illetőségi ügyosztály nem tudott arról, hogy illetékes lenne a felmérést Budapesten elvégezni.

A helyzetkép bemutatását továbbnehezítette a különböző cigány csoportok megjelenése, és mivel nem alkottak egységet és ők maguk nem törekedtek „cigány voltukat” definiálni, leírni, így csak a külső adatok alapján lehetett egyfajta cigányképet felmutatni a 19. századi magyarországi cigányokról. Ugyanakkor egy reális kép bemutatásához szükség lett volna egy olyan spontán folyamatra, mint amikor az egyén önmagát próbálja megnevezni, behatárolni időben és térben. Valószínűleg azért nem tették, mert evidensnek tartották, kik is tartoznak közéjük.³

Mind a hétköznapi ember, mind a tudományt képviselő számára kiindulópont volt a *származás*, az eredet pontos megjelölése. Ez ugyanis fontos ismérve, sőt mi több, alappillére bármely nemzet, illetve egy nép közös tudatának. A „honnét jöttünk” kérdés, az arra választ adó események sora közösen mutatja meg a legmélyebb, mondhatni a legősibb hagyományokat, belső érzelmvilágot, stílusjegyeket, egyedi kulturális jelenségeket, amelyek megkülönböztetik az egyik népet a másiktól. A 19. század folyamán már nem beszélhetünk egységes cigányságról, nem tapasztalhatunk egységes cigányképet, ám az elvándorlás időszakában még valószínűleg egy tagolatlan, romani nyelvet beszélő népcsoport indult el nyugatra. A vándorlás következtében a cigány csoportok, a környezetükhöz való alkalmazkodás miatt, részben elveszítették ősi hagyományaikat.

A másik fontos állomás a cigányság megismerésénél fogalmuk meghatározása, amely tulajdonképpen a „*Ki a cigány*” problémakört foglalja magában. Egy nép definiálása már önmagában is nehézséget okoz, főként, ha egy olyan népről van szó, amely nem hagyott maga után semmiféle írott dokumentumot. Ez a népcsoport soha nem nevezte csak úgy általánosan cigánynak magát, de a számukra érvényes csoporttal azonosították magukat. Ugyanakkor a

³ *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei.* 5 grafikai táblázattal. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1895.= Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX.kötet

helyzetük rendezése érdekében, az adott államnak fel kellett mérni arányukat, és így szükség volt egy kiindulópontokra, hogy kit is soroljanak a cigányok közé. Ezzel magyarázható a sokszor igen csak egymásnak ellenmondó számadatok mértéke.

Harmadsorban léteznek tipikus mesterségek, foglalkozások, ezek közé sorolandó a fémművesség, kovácsolás, valamint az egyik legvitatottabb általuk képviselt megélhetési mód: a zenélés, amelyek egybekötik, megerősítik öntudatukat, de csak egy-egy csoporton belül, mivel nincs egységes, egymást minden tekintetben elismerő cigányság.

A 19. században is nagyon fontos volt a cigányok származásának pontos kérdésére. Az antropológiai jelleg⁴, és az ekkor már tudományos alapokra fektetett nyelvi összehasonlítások miatt leginkább az indiai eredetet hangsúlyozták⁵, de a cigányok az egyiptomi származást vallották magukénak.⁶ Ebben valószínűleg az is közrejátszott, hogy a cigányok úgy gondolták, ezáltal talán könnyebben elfogadják, illetve befogadják őket az adott országba. A közgondolkodásban is úgy éltek, mint a „fáraó népei.” Ezt számos forrás is igazolja; többek között 1630 körül Zemplén vármegye törvényszéke előtt a következő esküszöveget kellett elmondaniuk: „*Valamint Fáraó királyt az Isten a Veres tenger mélységeiben elsilyesztette, úgy engemet is a föld gyomrában elsillyeszen és ha igazat nem mondanék, átkozott legyek, soha se lopásban, se cserélésben és semmi dolgaiban szerencsés ne legyet, sőt első cserélésemben az lovam csudává váljon és számárrá légyen...*”⁷

Ugyancsak az egyiptomi eredet emelte Raphael György kalocsai cigány 1888. augusztus 31. napján kelt kérvénye, amelyben „*Én mint Fáraó egyenes leszármazó ivadéka*”⁸ –ként jellemzi magát.

A később megjelent csoportok már nem voltak tisztában származási helyükkel, identitásuk megváltozott, de a „fáraó fia” legendát átvették, és érdekes módon az őket

⁴ Indiából való származást és a külső rasszjegyek közötti kapcsolatot jegyezt fel egy magyar utazó 1874-ben Londonban egy hindu családról: „*Kivált az asszonyok és gyermekeiknek arcz vonásai, szemei, fogai, mozdulatai annyira cigányosak valának, hogy bár melyikünk is hová való létüket nem tudván, debreczeni vagy győri cigányoknak állította volna.*” Hunfalvy Pál: *Magyarország Etnographiája*. Budapest, 1876. 515.p

⁵ A korszak kiváló cigánytudósa, József főherceg már abból a hipotézisből indult ki, hogy a cigányok Indiából származnak. Feltevését Vályi István bácsalmási református pap összehasonlító nyelvvizsgálatára alapozta, s kijelentette, hogy Európában először, Vályi István hangoztatta az indiai őshazát. József főherceg – Wlislócki Henrik: *A cigányokról*. Budapest, 1894.

⁶ A téves elnevezés forrása: a 13-14. században a peloponnészoszi félszigeten fekvő Gyppe településén sok cigány élt, ezt vélték Egyiptomnak. Vekerdi József – Mészáros György: *A cigányság a felemelkedés útján*. Budapest, 1978.

Több szerző is cáfolta az egyiptomi eredetet: Balogh Albin úgy gondolta, hogy a cigányok nem a fáraó népei, hanem a hódítók elől menekülő indiai őslakók. Balogh Albin: *Ország és nyelv – Határok és nemzetiségek – A magyarok történetében*. Budapest, 1928.

Grellmann pedig nemes egyszerűséggel csupán „a cigányok henczegésének” tartotta az egyiptomi származást. Grellmann, H.M.G.: *Die Zigeuner: ein historisches Versuch über die Lebensart und Verfassung: Sitten Schichshale dieses Volks in Europa, nebt ihrem Ursprunge*. Dessau und Leipzig, 1783.

⁷ Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár, 1998. 168. p.

⁸ József főherceg. *A cigányokról*. In.: *Etnographia*. 1890.12.p.

befogadó nem-cigányok jobban hittek benne, mint önmaguk. Ez az egyiptomi származás elképzelése egészen a 19. századig fennmaradt.

A hétköznapi életben tréfásan a „Pharao népe” megjelölést aggatták a cigányokra. Az angoloknál végképp rajtuk maradt az egyiptomit jelentő „Gypsies” kifejezés. Az angol Gipsy/Gypsy szó az Egyptian (egyiptomi) szóból ered, amelyet többféleképpen írtak, például: Egipcian, gipcian. Az angol nyelvben a népneveket nagy kezdőbetűvel írják, így a Gypsy kis kezdőbetűs alakja tovább erősíti azt a hiedelmet, hogy a cigányságot nem az etnicitás, hanem a viselkedés, a jellemző határozza meg.⁹ A spanyoloknál a *los Gitanos* szóval illetik a cigányokat. Franciaországban a *Bohémiens* (csehek) nevet adták nekik, mivel oda Csehországból kerültek és a magyar és cseh királytól kapott menleveleket mutattak fel. A németalföldiek kezdetben *Ungernek* nevezték őket, mivel Magyarországról mentek oda. Később ott, valamint Dániában és Svédországban *Tatern*, vagy *Täteren* (tatárok) és *Heidenen* (pogányok) volt a nevük, míg a finneknél *Mustaläinen* (fekete) kifejezést alkalmazták. A litvánok a Cigonas, az olaszok pedig a Zingaro, illetve a Zingaro megszólítást használták.¹⁰ A skótok a Caird, az oroszok a Tzengari, az oláhok Ciganik megszólítással éltek.¹¹

Hogy egyre inkább az indiai-őshaza elképzelés honosult meg a köztudatban, azt jól érzékelteti Liszt Ferenc cigány zenével foglalkozó munkássága, pontosabban az arra való felelet: „*A cigányoknak tehát szintén volt sok jó szerzeményök, de a zene mindig Árpád népének tulajdona volt, s nem eredett a Gangesz partjai...*”¹²

⁹ Hancock, Ian: *Mi vagyunk a romani nép*. Fordította: Novák György, 2002.

¹⁰ Ennesey György: *A dzigán nemzetnek igazi eredete, nyelve, története*. Komárom, 1875.

¹¹ Ujvári fhadnagy: A' cigányokról. *Társalkodó*. 1865. 64. sz. 253-264.p.

¹² Volt-e a cigányok között zeneszerző. *Vasárnapi Újság*, 1859. 42. sz.

Történeti meghatározásuk

A cigányság történeti vizsgálatánál a legelső és egyben a legnehezebb feladat a cigányság fogalmának pontos meghatározása. Tulajdonképpen ide vezethető vissza az a fogalomzavar, ami az eltérő statisztikai adatokat nagyjából magyarázza.

A cigányokkal kapcsolatban három tény lehet megjegyezni:

A/ Nem köthetők egyetlen országhoz, ezért szokás őket *transznacionálisnak* nevezni, vagyis több nemzethez tartozónak.

B/ A cigányság kifejezés nem egyetlen népet foglal magában, hanem több, egymástól különböző csoportba tartozókat, tehát *multi(pluri)-etnikus* népről van szó (több, különböző etnikum). Ők sohasem használták magukra nézve egységesen a „cigány” kifejezést. Az őket megnevező fogalom nem más, mint a nem-cigányok megjelölése.

C/ A cigányok „két világban” élnek: egyrészt a saját közösségükben, másrészt az őket körülvevő nem-cigányokéban, erre használják a *transzkulturális* megjelölést, a különböző kultúrák közöttiséget.¹³

A 19. század folyamán (is) a cigányság etnikai besorolása, meghatározása alapvetően két szempont szerint történt:

1. Cigány az, aki cigánynak született. Vagyis beleszületett abba a közösségbe, abba a miliőbe, ami azzá teszi őt.
2. Cigány az, aki azzá vált, illetve úgy néz ki.¹⁴ Ennek nem alapvető feltétele a fizikai, antropológiai kinézet (bőrszín, haj, stb.), sokkal inkább utal a társadalomban elfoglalt periférikus helyzetre.

A „cigány” fogalmának ez a kettőssége a 16. századra nyúlik vissza az európai és a magyarországi történeti forrásokban. Ettől kezdve jelenik meg az értelmezésekben az a paradoxon, hogy az is cigány lehet, aki valójában nem született annak, de azzá válhat, másképpen szólva nem voltak igazi cigányok. Ugyanakkor az is előfordult, hogy valakiről tudták cigány voltát, mégsem sorolták közéjük. Ebben a kontextusban a cigány megjelölés már nem népnévként szerepelt, hanem életmódként¹⁵ jelent meg.

¹³ Prónai Csaba: A cigány kultúrák sokfélesége és hasonlósága. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.): *A világ népei*. Etyekpuszta, 2003. 89-93.p.

¹⁴ A magyarországi cigányok külső rasszjegyei alapján viszonylag könnyen felismerhetők voltak, de természetesen akadtak olyan egyének is, akik nem voltak tipikus „cigány kinézetűek” – kreol bőr, sötét haj, de ennek a témakörnek is lehetne szentelni egy újabb dolgozatot. Vö: Nagy Pál: Levágott ujjak, megsebzett arcok – Magyarországi cigány emberek különös testi jegyei a 18-19. században. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia – Ciganológia*. Budapest–Pécs, 2000. 89-124.p

¹⁵ Az első magyarországi tudományos cigányokról szóló értekezés Bécsben jelent meg 1775-ben az *Anzeigen* című lapban. A szerző, Augustini ab Hortis megjegyezte, hogy nemzeti szempontból nem beszélhetünk egységes

A forrásokban nem határozták meg a „cigány” fogalmát egyértelműen, leginkább különféle karakterjegyeket társítottak hozzá, tehát egyértelműsíthető definíciók nem születtek. A vándorló életforma, kóborlás, csavargás nem csak erre a népcsoportra volt jellemző, miként az otthontalanság, szegénység fogalmát sem lehet kategorikusan rájuk vonatkoztatni.¹⁶

A Magyarországon élő nemzetiségek felvételekor a kritériumok nem a külső jegyek voltak, hanem az anyanyelv. Bár tudományos szinten egyre inkább elismerték a cigány nyelvet, cigány szótárak és nyelvkönyvek készültek ebben az időszakban, amelyek közül is kiemelkedik József főherceg munkássága (*Cigány nyelvtan – Romano Csikábéro Sziklaribe*), ám mégsem kezelték hivatalos nyelvként. Ezért a népszámlálásoknál csak az egyéb kategóriába sorolták őket.

Hétköznapi vonatkozásban azonban a következőképpen vélekedtek róla: „...a cigányoknak nincs saját nyelvük, csak valamiféle összetákolt szedett-vedett érthetetlen nyelv, ami merőben zsargon vagy szleng.”¹⁷

A 18. század közepére a cigányok által képviselt életforma nemtetszést váltott ki a többségi társadalomból és az államvezetésből. A folyamatos kóborlás, az állandó lakhellyel nem rendelkezés nem szolgálta az abszolutista államvezetés érdekeit, hiszen így sem adózásra, sem robotmunkára, sem pedig katonáskodásra nem voltak kötelezhetők, ezért különböző rendeletekkel kívánták elérni letelepedésüket, illetve alkalmazkodásukat a társadalmi normákhoz.¹⁸ Legkorábban III. Károly, Mária Terézia, majd II. József próbálta ily módon megoldani a cigányság helyzetét.¹⁹ Mindhárman az életmód meghatározásból indultak ki, úgy gondolták, ennek megváltoztatásával sikerül megoldani a cigány és nem-cigány

cigányságról, csak az életmód az egyetlen kritérium, ami a különböző országokban élő cigányokat összeköti. Vekerdí József: Nemzetiség vagy életforma. In: *Forrás*, 1984/3 44-65.p.

¹⁶ Nagy Pál: Akkultúráció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. In: *Amaro Drom*, 2007.II.

¹⁷ Acton, Thomas: Egység a különbségben. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi Tanulmányok – Nemzetközi Cigány Néprajzi -, Történeti-, Nyelvészeti- és Kulturális Konferencia előadásai*. Budapest, 1993. 93.p.

¹⁸ A közgondolkodásban az a tévhit alakult ki, ami szerint a vándorcigányok letelepítése magával vonja az asszimilációt is. Figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy a cigány azonosságtudatot nem szabad csak a vándorlással azonosítani, hanem figyelembe kell venni a környezetükhöz való viszonyukat is. Prónai: i.m. 2003.

¹⁹ III. Károly 1724-es rendelete kettős célt próbált elérni: egyrészt megszabadulni azokról, akik nem tudnak alkalmazkodni a társadalomhoz, másrészt megfogalmazta azokat az elveket, amellyel megoldhatónak vélte a többi cigány helyzetét – alapvetően azokat tekintette cigánynak, akik nem települtek le. Mária Terézia és II. József számos rendeletet hozott, hogy javítsák a cigányság helyzetét, és felismerték, a cigány szó számos pejoratív jelentéssel rendelkezik, ezért el is törölték a cigány megszólítás; az új megjelölés neocolonus, újparaszt, újmagyar lett. Ám a cigányok nem szerették ezt a megjelölést, arra hivatkozván, hogy a zsidók az újmagyarok. József főherceg: *Cigány nyelvtan*. Budapest, 1888.

Tóth Péter szerint III. Károly elsődleges célja nem a magyarországi cigányok helyzetének rendezése volt, hanem Ausztria területére való bevándorlásnak a megelőzése. A hazai cigányok helyzetének tényleges rendezése Mária Terézia nevéhez köthető. Tóth Péter: Kóborlás és letelepedés. (A magyarországi cigányok feudáliskori történetéhez) In: Faragó Tamás (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a 18-19. században*. I. Budapest, 2004.

viszonyt: „...ha magukat a magyarok életmódjához alkalmazzák, azokkal egyenlő sorban lévőnek fognak tekinteni.”²⁰ Ám a 18. században a cigányok magyarországi története nem egyenértékű csupán a rendeletekkel és azok végrehajtásával. Ekkor válnak gyakorivá a vegyes házasságok. Fontos társadalmi változások mentek végbe a cigányok és a nem-cigányok közötti kapcsolatok alakulásában, amelyben nemcsak a rendeletek, hanem a spontán folyamatok is közrejátszottak.

Az akkulturáció, amelynek az első szintje az asszimiláció, jelei megjelentek a mindennapi életben: öltözködés, tárgyi kultúra, gyermeknevelés stb. A cigány családok tudatosan igyekeztek magukat a külső környezettel elfogadtatni, s ez által átvenni a többségi társadalom kulturális elemeit. De az akkulturáció hatásai megjelentek a kommunikáció területén is: bővült a szókincs, a mindennapi társalgási nyelv, s egyúttal lazult a nyelvi identitás, ami viszont nem feltétlenül jelentette az etnikus azonosságtudat gyengülését. Az etnikai tudatban ugyanis a hagyományok, a dalok, a mesék és az egyéb néprajzi elemek összessége, a folklór játszott fontos szerepet. S ezek a hagyományok, bár igazodtak a többségi kultúrához is, autentikusak maradtak.²¹

A magyarországi cigányság csoportosításánál több nézőpontot kell megkülönböztetni: osztályozhatjuk köznapi, közigazgatási és tudományos értelmezésben is. Köznapi összefüggésben a cigányság meghatározása – a társadalmi állapot szintjén – elég egyszerűen történt, egységként kezelték őket. Akik „...mint egy anyának gyermekei hasonlítanak egymáshoz, ezen sötét barna arcszínű, oly hajfonadékok által befoglalt arcú emberek által, melyeket a vas soha sem fékezett meg, s mint fekete és csillogó kígyók hullanak le a világos narancsszínű nyakra.”²² Liszt Ferenc, a korszak kiváló zeneművésze, aki szintén nagy érdeklődést mutatott a cigány zene, illetve a cigány nép iránt, a külső specifikus karaszterisztikumok mellett fontosnak vélte a cigányság territóriumhoz való kötetlen viszonyát is: „Ez az örökké utazó, lótfűtő, üldözött nép, mely örömeit költözködik, hogysem átváltozzék, a legállhatatosabb természetű.”²³ Liszt esetében érdekes az a felfogás, miszerint a cigányok nem a társadalom periferiájára kerültek, hanem annyira ragaszkodnak a természethez, hogy nem akarnak a társadalomba beilleszkedni.²⁴

²⁰ Iványosi-Szabó Tibor: Adatok a cigányok kecskeméti történetéhez (1596-1850). In: Uő (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából*. Kecskemét, 1993. 29.p.

²¹ Újváry Zoltán: A cigányság néprajzi kutatásának néhány kérdéseiről. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi Tanulmányok – Nemzetközi Cigány Néprajzi -, Történeti-, Nyelvészeti- és Kulturális Konferencia előadásai*. Budapest, 1993. 32-35.p.

²² Szabó Levente: Csupán zene? Liszt Ferenc A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon című könyve és kontextusai. In: Biczó Gábor (szerk.): *Antropológia és irodalom*. Debrecen, 2003. 256.p.

²³ Liszt Ferenc: *A cigányokról és a cigány zenéről*. Pest, 1861. 24.p. Fordította: Székely József

²⁴ Prónai Csaba: i.m. 2003.

A korábbi rendeletek következményeként a 19. század második felében kialakult egy kettősség, az egymástól élesen megkülönböztethető cigánykép, amely erőteljesen megfigyelhető volt mind a hétköznapi életben, mind a tudomány területén. Az egyik oldalon azon cigány csoportok szerepeltek, amelyek alkalmazkodtak a társadalmi normákhoz, és polgári életmódot folytattak, tehát nem kerültek konfliktusba az államvezetéssel. Velük ellentétben, a másik oldalon, olyan csoportok álltak, amelyek kitartottak saját értékrendjük és erkölcsi rendszerük mellett, így kimaradtak a társadalmi intézményrendszerekből. Az előző típushoz tartozó cigány törvénytisztelő és munkálkodó ember volt, a társadalom hasznos tagjává akart válni, természetesen állandó lakhellyel rendelkezett. Mivel már polgári életmódot folytatott, így nem sorolták a cigányok közé. Ezek a cigányok alkották általában a muzsikás réteget. Ez a csoport testesítette meg a pozitív megítélésű cigány ideáltípust. A kor megítélése szerint a muzsikálás a cigányok civilizált mestersége volt. A másik csoporthoz tartozók viszont nem szerették a kötelezettségeket és a kötöttségeket, a törvényeket figyelmen kívül hagyták, kerültek a munkát, csalásból és lopásból²⁵ éltek. Aki a megélhetésnek ezt a módját választotta, az könnyen „cigánnyá” válhatott. A tipikus cigánykép ezzel a csoporttal asszociálódott.²⁶

A 19. század elejére a rendeletek hatására megjelent a cigányság meghatározásának egy újabb változata: létezik a vándorcigány és a rendeletek eredményeképpen a letelepedett cigány. Az összeírások és a felmérések alkalmával felmerült az a probléma, melyik „kategória” számított tulajdonképpen igazi cigánynak. Ugyanis a vándorcigány még mindig nem alkalmazkodott kellőképpen az adott társadalmi normákhoz, mondhatni, nem integrálódott a társadalomba. Nem rendelkezett házzal, nem végzett az állam számára hasznos munkát, tehát továbbra is „cigányként” élt. Ezzel szemben a letelepedett cigány már „normális” életmódot folytatott, és nem került ellentétbe az államvezetéssel, tehát „magyarosodott.” Ebben az értelemben már megjelent burkoltan a „jó és rossz cigány” (akárcsak napjainkban) minősítés, és azt a cigányt, aki „rendes”, már környezete sem tartotta cigánynak. Egyszerűen az illetőt többé „nem cigány”²⁷-ként kezelték. A korabeli források

²⁵ Érdekes gondolatmenetet jegyzett le Vekerdi József a cigányság és a lopás közötti kapcsolatáról. A neves szakember úgy vélte, hogy a cigányok ősei, az indiai kasztrendszer miatt, a tulajdon semmilyen formájával nem rendelkeztek, így nem is alakulhatott ki a birtoklás értékrendje. A cigányok által elkövetett lopásokat nem vagyonszerzésnek, hanem létfenntartási cselekvésnek minősítette. Ezt a viselkedési formát nem tolvajlásként kezelte, hanem „gazdaságilag-történelmileg determinált” megnyilvánulási formának. Vekerdi József: i.m. 1984.

²⁶ Szuhay Péter: Akiket cigánynak neveznek: Akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. In: Reisz Terézia–Andor Mihály (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. Pécs, 2002.

²⁷ Vekerdi József helyesen vetette fel azt a gondolatot, miszerint a történeti Magyarországon élő kisebbségek esetében – akár német, akár szlovák – soha nem hangzott el az a kifejezés, hogy az illető „már nem sváb”. És az eset tovább erősíti azt, hogy a társadalom szempontjából mást jelent a nemzetiség és a cigányokra értelmezett életforma kategória. Vekerdi József: i.m. 1984.

megkülönböztettek fekete és fehér, rendes és rendkívüli cigányt. A rendkívüli csoport abban különbözött a rendestől, hogy kóborlásuk színtere már a főváros volt.²⁸

Az adott korszakban az életmód alapján másképp is osztályozták a cigányokat:

a, futó (kolompár) cigány

b, teknős cigány

c, muzsikus cigány

E „három faj” közül – ahogy a cikk szerzője írja²⁹ – a teknős cigányok szorgalmasan dolgoznak, sátrakban élnek, ám ők is ragaszkodnak a nomád életmódhoz, és ha már megmunkálásra alkalmas fákat nem találnak, akkor tovább vándorolnak. Tisztességgel viszonyulnak a többséghez, így az ebbe a csoportba tartozó cigányok nem kerülnek konfliktusba az állammal.

A futó³⁰ cigányok azonban az előző réteg ellentettje. Nem dolgoznak, tolvajlásból, jövendőmondásból szerzik meg a mindennapi betevőt. A köznapi megítélés szerint gonosz, parazita nép, amellyel szemben a hatósági intézkedések vajmi keveset érnek el. Akár humánus, akár kényszerintézkedéseket alkalmaznak, mind kivonják magukat alóla. A futó cigányt a vándorcigánnyal szokták asszociálni. Beszélnek oláhul, németül, szerbül, csehül stb., de a sajátjaikkal cigány nyelven érintkeznek Országszerte oláh cigánynak nevezik őket.³¹

A harmadik csoportba tartozó muzsikus cigányokról pedig úgy vélekednek, mint akik már egybenőttek a többségi társadalom tagjaival. Polgárosult életmódjuknak köszönhetően már nem kezelik őket cigányként. Éppen emiatt a magyar- cigány megjelöléssel illetik őket. Felhívják a figyelmüket, zenei virtuozitásuk bármennyire is kiemelkedő, mégis szükséges lenne rendes, polgári foglalkozást végezni, a zenélést pedig mellékfoglalkozásként űzni.³²

A magyarországi népszámlások során a nemzetiségi hovatartozás megállapítása csak közvetett módon, mégpedig az anyanyelv és a nyelvismeret alapján történt, miután a magyar népszámlálások programjában csak 1941-ben szerepelt a nemzetiség direkt kérdezése. Ezt megelőzően csak az 1851. évi népszámlálásnál tudakolták a nemzetiségi viszonyokat.

Ennél a két népszámlálásnál a nemzetiség megjelölése eltérhetett az anyanyelvtől, és megjelent egy rövid időre az önidentifikáció, amely véleményem szerint egy népcsoport fontos jellemzője. De az önmeghatározás ebben a korszakban magában rejtette azt a hibát,

²⁸ Dömötör Sándor: Mióta muzsikusok Magyarországon a cigányok? *Ethnographia*, 1934. 56-78.p.

²⁹ *Zala*, 1888. október 28. 44. szám

³⁰ A futó –kolompár elnevezés megtévesztő, mert a kolompár cigányok a hagyományos „czigányipar” egyik kitűnő képviselőjeként van jelen az adott korszakban. *Vasárnapi Újság*, 1862. 27. sz.

³¹ Képek a hazai cigányéletből. *Vasárnapi Újság*, 1864.10. sz.

³² Ez a hármas felosztás azonban több cikkben is megfigyelhető eltérő elnevezéssel: sátoros (vándor) cigányok, akiket kevésbé hasznosabb az állam számára; házi (letelepült) cigányok, akik már-már polgári életmódot folytatnak és végezetül a civilizált cigányok, a muzsikusok. *Vasárnapi Újság*, 1857. 30. sz. 257-258.

hogy a cigányok száma egyik évtizedről a másikra nagymértékben nőhet, vagy éppenséggel drasztikusan csökkenhet. Ez a társadalmi jelenség azonban más kisebbségek esetében is megfigyelhető volt, annak függvényében, hogy az adott időszakban, mekkora volt az előítélet intenzitása.

Amíg a 18. században a cigányság meghatározása alapvetően az életmód szemszögéből történt, addig a 19. században már megjelentek a differenciáltabb, árnyaltabb elgondolások a népcsoport definiálására: egyfelől az önmeghatározás provizórikusan, és másfelől az anyanyelvhez kapcsolható kategorizálás. Az önmeghatározás, amely lelkiismereti alapon nyugszik, lenne az ideális, de a korábban felsorolt indokok miatt ez soha nem adna pontos adatokat egy-egy kisebbség helyzetéről. A nyelv alapján történő kategorizálás is rejt magában veszélyeket. Ez az elgondolás egyszerűnek tűnik, hiszen „nyelvében él a nemzet”, viszont az idők folyamán a cigányság egyre növekvő százaléka elveszítette anyanyelvét³³, elsajátítva az adott országét, így integrálódott a társadalomba: „*Annyira magyarok, hogy a cigány nyelvet már csak az öregek beszélik.*”³⁴

Ezek az okok nemcsak a meghatározás problémakörét növelték, hanem a későbbiek folyamán ezek magyarázzák meg az eltérő statisztikai eltéréseket is. Ugyanakkor amennyire igaz az állítás, mely szerint a nyelvnek alapvető jelentősége van az azonosságtudat megmaradásában, az is helytálló, hogy a nyelv eltűnésével még eleven maradhat az identitás. A cigány nyelv elvesztésével ugyan csökkent identitástudatuk erőssége, és eltűntek a kultúrának olyan elemei is, amelyek megerősítették volna azt, ám figyelembe kell venni, hogy a cigányul beszélők körében a nyelv egy csoporthoz, és nem az össz cigánysághoz kapcsolódást mutatja.³⁵ A másik buktató a csoporton belüli elnevezés. Sok oláh cigány élt hazánkban, akik egy-egy népszámlálásnál anyanyelvként az oláhot jelölték meg, ami újabb eltérést eredményezett.

Csak a későbbiek folyamán, az 1893-as összeírás alkalmával hívja fel a figyelmet Hermann Antal arra a tényre, hogy a vándorcigányokat szokás oláhcigányoknak nevezni, ami arra enged következtetni, hogy az anyanyelvük nem oláh, hanem egyéb lehetett. Ennek eredményeképpen a következő paradox folyamat volt megfigyelhető: bár egyre több cigány származású ember élt Magyarországon, „papíron” viszont csökkent lélekszámuk. Sir Angus Fraser még egy osztályozási problémát jelölt meg ebben a felmérésben, nevezetesen, a nomád

³³ Természetesen a nyelvi asszimiláció nem jelentett feltétlenül integrálódást is.

³⁴ József főherceg: i. m. 1888. 237. p.

³⁵ Újváry Zoltán: Identitás és etnikum. In: Eperjessy Ernő – Krupa Ernő (szerk.): *Etnikum és identitás*. IV. Nemzetközi és Néprajzi Nemzetiségi kutatás konferencia előadás. Békéscsaba – Debrecen, 1998. 13-16.p

életmódot folytató cigányok számát is alábecsülték, ugyanis azokat a cigányokat is az állandóan letelepült kategóriába sorolták, akik a telet rendszerint egy adott községben töltötték, nyáron pedig folytatták vándorlásukat.³⁶

Tehát sem az önidentifikáció, sem az anyanyelvből való kiindulás nem eredményezett egyértelmű, minden kétséget kizáró meghatározást. Leginkább elfogadott kiindulópont a nyelv volt, mivel jobb megoldás ennél nem kínálkozott. De önmagában a nyelv, mint identifikációs eszköz sem elegendő egy népcsoport meghatározásához, nemcsak a fentebb kifejtett indokok okán, hanem azért is, mert könnyen téves megállapítást eredményezhetett a származási hellyel kapcsolatban. Ugyanis a cigányság meghatározása, etnikai besorolása bizonyos mértékben összefügg származási helyük pontos behatárolásával. És a 19. század második felében leginkább az indiai őshazát jelölik meg kiindulópontként, de ennek a gondolata már a 18. században felbukkant. Legfőbb hivatkozásuk az antropológiai jelleg mellett a nyelv volt. Ám felmerül annak a kérdése, miért nem él Indiában egyetlen olyan nép sem, amely rokona lenne a cigányoknak, miért nem maradt nyoma ott tartózkodásuknak?

Eötvös József az etnográfiát jelölte meg valamennyi Magyarországon élő nemzetiség meghatározásában, arra hivatkozva, hogy számos országban mellőzik ezeket az elemeket, melyek helyett a nyelvet veszik figyelembe, „...*nem mintha ebből a nemzetiség levonható lenne, de egy jelzője a nép culturfokának.*”³⁷ A polgárosodási folyamat a cigányoknál is megjelent a dualizmus időszakában. Ez a tendencia főként a fő- és székvárosokban (Budapest, Pécs, stb.) volt észlelhető. Itt megjelent a cigány közösségnek egy újabb csoportja, nevezetesen a muzsikus réteg, akik már lakással rendelkeztek, családi életet éltek és polgári foglalkozást űztek. Őket nemes egyszerűséggel nem vették cigány számba, annak ellenére, hogy cigány származásuk egyértelmű volt. Egyre nehezebbé vált ennek a népcsoportnak a tudományos felismerése. Az mindenféleképpen megemlítenő, hogy a korábbi rendeletek és életmódváltás következtében a muzsikus cigányok kiemelkedő és megbecsült helyet kaptak a magyar társadalomban. Műveltségükkel és zenei virtuozitásukkal elismerésekben részesültek. Ahogy József főherceg idézi Gvadányi Falusi nótárius elmélkedéseiben:

„*Első rangú a Musikásokat
Másodikba tészem én a sátorokat
A salakját pedig a harmadikba...*”³⁸

³⁶ Fraser, Angus : *A cigányok*. Budapest, 1996.

³⁷ Konek Sándor: *Magyar birodalom országainak statistikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára*. Budapest, 1875. 145.p.

³⁸ József főherceg: i.m. 1888. 273 .p

Mint a fentiekből kiolvasható, a muzsikus réteget alkotó cigányok egyedi bánásmódban részesültek, ők testesítették meg a „minta cigányt”. Intelligenciájukkal kivívták a társadalom elismerését, és volt olyan település is, ahol mentesültek a közterhek viselésétől. Nevezetesen Munkácson, ahol egyébként már az „újmagyar” megszólítás dukált a zenész cigányoknak. 1843-ban egy bizonyos Száraz József, Szirmai György, annak fia és Salata György kapott mentességet a közterhek viselése alól Turcsányi János orgonistától, annak fejében, hogy templomi énekes misét kellett tartaniuk.³⁹

1893-ban megtörtént az első magyarországi cigány összeírás.⁴⁰ Ez a felmérés a meghatározás szempontjából azért releváns, mert a korábbi népszámlálásokkal ellentétben kiindulópontja nem a nyelv és közvetlenül a nemzetiségi kérdés, hanem az antropológiai jelleg. Egészen pontosan: „*A cigányszármazás és eredet megállapítása rendszerint nem ütközött túlságos nehézségekbe. A közvélemény, a nép tudata rendesen igen biztosan evidenciában tartja a cigány eredetűeket, s ezeknek elég határozott ismérvei az antropológiai jelleg, inkább mint a nyelv, amely az általános népszámlások adataiban, mint a cigányság egyedüli kritériuma szerepel.*”⁴¹ Első „ránézésre” relatíve jónak mondható ez a meghatározás, mivel felismeri azt, hogy a nyelv ismerete nem elegendő és abszolutizálható a cigány nép definiálására, de ez is hordoz magában sok félreértést. Ugyanis figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a cigánynak és nem-cigánynak tekintett népesség nem alkot egyértelműen definiálható és egymást kölcsönösen kizáró csoportokat, és mint ismeretes, akit környezete cigánynak tart, azt cigánynak is fogja kezelni, illetve akit nem tart cigánynak, azt nem is kezelik akként. De ez a minősítés gyakran változhat az adott helyzettől függően.

Megjegyzendő továbbá, hogy kit minősít a környező társadalom cigánynak, időről-időre változhat a konkrét társadalmi helyzettől függően. A problémát fokozza, hogy a sikeresen asszimilálódott cigányokat és a „nem cigány életmódot élő” fél-cigányokat a többségi társadalmak gyakran nem tekintik cigánynak. Tehát ez a definíció nem tekinti cigánynak azokat, akik nyomtalanul beolvadtak a többségi társadalomba. Erre a tényre az 1893-as összeírás is reflektál: „... minden gondosság és pontosság mellett is kimaradtak az összeírásból olyanok, kiknek cigány volta nem tudatik...”⁴² Megemlítendő, hogy a legelső cigány felmérés alkalmával többek között a Budapesten élő cigányzenészeket és

³⁹ Lehoczky Tivadar: Munkácsi cigányok. *Ethnographia* 1905, 146-150.p.

⁴⁰ Bár korábban is történtek próbálkozások a magyarországi cigányság lélekszámának meghatározására, például 1781-ben és 1779-ben, ám a felvételek alkalmával se nem az anyanyelv, se nem az antropológiai jelleg volt a kiindulópont, hanem az életmód szerint értelmezték a cigányság fogalmát, így főként azt vették cigány számba, aki nem települt le.

⁴¹ *Magyar Statisztikai Közlemények.* Úf folyam. IX. kötet. 18.p.

⁴² *Magyar Statisztikai Közlemények.* Úf folyam. IX. kötet. 19.p.

családtagjaikat nem sorolták ebbe a kategóriába, arra hivatkozva, hogy ők kellőképpen alkalmazkodtak a társadalmi normákhoz, annak ellenére, hogy az előírás a következő volt:

*"És ki kellett terjeszteni az összeírást... azon állandóan megtelepedettek, kiknek viszonyai és életmódja még mindig szükségessé tesz az állam és társadalom beavatkozását: hanem azon elemekre is, melyek már teljesen beleolvadtak a polgári és polgárosult társadalomba, a többi lakosságtól immár nem különböznek sem élet- sem keresetmódra, sem műveltségre, sem szokásokra, legfeljebb némi anthropológiai árnyalatra nézve."*⁴³

A cigány identitás meghatározását tovább nehezítette, hogy a cigányság sem alkotott homogén közösséget.⁴⁴ A 18. század folyamán, a Rákóczi szabadságharcot követően nagy hullámban érkeztek cigányok a Balkánról, elsősorban Havasalföldön keresztül. Ezek képezték az ún. oláh cigány csoportot, akik nehezen igazodtak környezetük életmódjához, normáik, tradícióik merőben eltérőek voltak a nem-cigány lakosságtól. És ugyancsak erre az időszakra tehető a német-cigány név megjelenése is, amely megjelölés arra utal, hogy német területekről jöttek Magyarországra, valószínűleg üldöztetés miatt. Ennek a két cigány csoportnak a viszonya a nem-cigányokéhoz mondhatni még rosszabb volt, mint a már korábban itt élő kárpáti cigányoké, s ezen okból kifolyólag még a 19. század elejére sem sikerült őket letelepíteni, és a társadalomhoz való alkalmazkodásuk is sokkal nehezebben történt. Azokban a vármegyékben, ahol sikerült a cigányokat letelepíteni, ott elsősorban a kárpáti cigányokra kell gondolnunk. Ugyancsak a 18. század első harmadára tehető az első beás cigányok megjelenése is, róluk többnyire azt gondolták, hogy oláh cigányok. De alcsoporthaik nem ugyanonnan érkeztek. A beások két alcsoporthaik elnevezésében ez⁴⁵ ki is fejeződik – muncsán, árgyelán. A román területekről érkezők migrációja kapcsolatba hozható a fanarióta uralommal. Ezek a népelemek a cigány kultúra újabb árnyalatait hozták magukkal, a közigazgatás számára pedig még nehezebb volt őket megkülönböztetni.⁴⁶

Tehát a cigányságon belül négy csoportot különböztethetünk meg: *kárpáti cigányt, az oláh és német-cigányt, valamint a beásokat*. Az oláh és a német-cigányok szigorúbb belső szabályokat építettek fel, elsősorban a befogadók gazdasági rendszerével kerültek kapcsolatba, de nem váltak annak részévé. A gádzsókkal⁴⁷ – így neveznek minden nem-

⁴³ Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet 4.p.

⁴⁴ Szociológiai és antropológiai kontextusban nem létezik egységként a cigányság, csak a többségi társadalom gondolkodásában figyelhető meg egységes társadalmi csoportként a cigányok. H. Szilágyi István: Roma identitások. In: *Romák a XXI. század Magyarországon*. Multidiszciplináris konferencia a Kölcsey Ferenc Protestáns Szakkollégium szervezésében. Budapest, 2001. március 24-25. 25 -31.p.

⁴⁵ Mindkét csoport – beások, oláh cigányok – tagjait eredetileg „zingari valachi”-nak nevezték a forrásokban.

⁴⁶ Nagy Pál: i.m. 1998.

⁴⁷ Az oláh cigányok nem- cigányokra ragasztott elnevezése, gádzsó jelentése a nem-cigány férfi, a gádzsi pedig a nem- cigány nőt foglalja magában.

cigány egyént – kevésbé alakítottak ki kontaktust. Nagyon nehezen vagy egyáltalán nem akarták feladni identitásukat, belső értékrendjükhöz, életmódjukhoz erőteljesen ragaszkodtak. Viszont a kárpáti cigányok viszonya a külső környezetükhöz már egy sajátságos tudathoz vezetett, egyre inkább az őket befogadó ország nyelvét beszélte egy részük, másik részük viszont megőrizte a romanit. Könnyebben tudtak alkalmazkodni a polgári életvitelhez, habitusuk és mentalitásuk is megváltozott, nem ragaszkodtak mereven közösségeik tradicionális értékrendjéhez.

A legnagyobb lélekszámot a kárpáti és az oláh cigányok együttes száma adta. Hagyományaikban, életmódjuk tekintetében nagy különbségek mutatkoztak. Az oláh cigányok csak nemzetségen belül házasodhattak; abban az esetben, ha a cigány férfi egy másik nemzetségbe tartozó nővel kötött frigyét, akkor neki kellett abba a csoportba illeszkednie, sőt még a nevét is módosítani kellett. A vegyes házasság téma tabu volt, sőt kimondottan szégyenteljesnek volt nevezhető. Viszont a magyar cigányok már ilyen tekintetben is asszimilálódtak a társadalomba. Az oláh cigányok nem kedvelték őket, mert elhagyták ősi kultúrájukat. Ez az ellentét napjainkra is kihat.

Az 1841/43. évi országgyűlésnek a cigányok letelepítésével foglalkozó törvényjavaslata az erdélyi cigányokat⁴⁸ *közigazgatási és jogi szempontok* szerint az alábbi kategóriákba sorolták:

- A letelepedett, falvakban és a városokban élő cigány mesteremberek, akik „rendes életmód” szerint élnek.
- Úrbéres telekkel rendelkezők, földművelő cigányok, ő számuk elenyésző.
- Állandó lakással nem rendelkezők, de konvenciók cselédként „határozott életmódot” folytatnak.
- A kincstár védelme alatt álló aranyász cigányok.
- Taxát fizető fiskális cigányok.
- Ideiglenesen megtelepedett cigányok; sem úrbéres telekkel, sem más földdel nem bírnak, hanem a földesurak által épített kunyhókban laknak.

⁴⁸ A 19. század elején az erdélyi cigányokat három nagyobb csoportba sorolták: a fejedelmi, a kolostori és a bojári rabszolgákra. Mihali Kogălniceanu további csoportokba osztotta őket. A fejedelmi rabszolgákhoz tartoztak a teknővájó vagy aranymosó cigányok, a medvetáncoltatók, a kanalasok és sátoros vagy vándorcigányok. A bojári és kolostori rabszolgákat képezték a vándorcigányok és letelepedett cigányok. A letelepedett cigány, akit már nehezen lehetett megkülönböztetni a román paraszttól, munkavégzésükhöz kapcsolódóan további két csoportjuk volt: házi vagy udvari cigány, illetve a szántóföldi vagy a mezei cigány. Viorel Achim: *Cigányok a román történelemben*. Budapest, 2001.

- Alkalmi vagy idényjellegű munkából élő cigányok; a földesurak oltalma alatt állnak, de lakhelyük folyamatosan változtatják.
- Sátoros cigányok, akik nem szeretik a munkát, vándor életmódot folytatnak, rostakészítéssel, üstfoltozással és ehhez hasonló mesterségekkel foglalkoznak.⁴⁹

Mint látható, Erdélyben pontosabban és mélyrehatóbban vizsgálták a cigányokat. Részint, mert jobban ismerték őket, számuk itt jóval magasabb volt, részint nemcsak a központi rendeletekre, hanem a törvényhozási előzményekre is odafigyeltek.

Az 1805-ös erdélyi bizottság három részre osztotta a cigányokat:

- 1/ aranymosó és fiscalis cigányok,
- 2/ magánföldesurak alá tartozó cigányok,
- 3/ lepedős vagy egyiptomi cigányok.

N. László Endre az erdélyi cigányokat hasonlóan, de némi eltéréssel kategorizálta. Első helyre az aranymosó, listázott (hivatalos engedéllyel rendelkezők) cigányokat sorolta, akik abban különböztek a sátoros (fiskális) csoporttól, hogy nem rendelkeztek állandó lakhellyel. A következő csoportot a magánföldesúri és a községekhez tartozó cigányok alkották. A legkevésbé megbecsültek a kóborló, ún. lepedős cigányok voltak.⁵⁰

Orbán Balázs A Székelyföld leírásában (1862) már négy kategóriába sorolta a cigányokat: A hurubás cigányok (város vagy falu szélén laktak hurubában, azaz viskóban). Voltak még a lepedős cigányok, a sátorosok, illetve ennek egy alosztálya, a kalányosok. Abban egyetértettek, hogy a „legveszélyesebbek” a lepedős cigányok, akik nem tudnak polgárosodni, ezért ki kell őket utasítani.⁵¹

⁴⁹ Hermann Antal: A cigányok megtelepítéséről. *Ethnographia*, 1893. 84-107.p.

⁵⁰ N. László Endre: i.m. 2000.

⁵¹ József főherceg: i.m. 1888.

Mesterségek

A magyarországi cigányok olyan tipikus *mesterségeket* űztek, amelyek révén jól elkülönülhettek a hazai társadalomtól. Ezek a foglalkozások meghatározták az egyes csoportokba tartozó cigányok társadalmi szerepét, illetve az ehhez kapcsolódó életkörülményeiket, megélhetésüket is.

A cigányok többsége Európában való megjelenésük idején fémmegmunkálással foglalkozott, s mivel az öreg kontinensen a mezőgazdaság dominált, így fontos gazdasági pozíciókat tölthetett be annak ellenére, hogy nem integrálódott teljesen a társadalomba. A fennmaradt dokumentumok alapján ebben az időben a cigányokat a társadalom hasznos polgáraiként fogadták el. A többségi társadalom nem rekesztette ki őket, sőt az államnak szüksége volt a cigányok szaktudására Magyarországon.

Ez az állapot azonban a törökök kiűzése után gyökeresen megváltozott. Olyan balkáni bevándorlók érkeztek tömegesen, akiknek szokásmódjuk, életformájuk jelentős mértékben elütött még a korábban Magyarországra érkezett cigányokétól is. Ehhez továbbá hozzájárult a kisipari áruk piacának szűkülése. Nem volt szükség cigányokra a piacon, a hagyományos cigány mesterségek elhalványultak, s ezeknek eredményeként egyre inkább a társadalom peremére szorultak.⁵²

Nagy Pál irányítja rá arra a figyelmet, hogy a cigányok által űzött mesterségek technológiája évszázadokon át változatlan maradhat, bár a cigányság nem kezelhető homogén közegként. Ugyanis a megélhetés soha nem független a többségi társadalom gazdasági rendszerétől, és az itt bekövetkezett változások hatással vannak a cigányokra.

A korabeli Magyarországon a legősibb, cigányok által űzött foglalkozás a kovácsolás, a fémművesség volt. A 19. századra a fémművesek már letelepedtek. Azok, akik anyagilag megerősödtek, önálló vállalkozásba kezdtek. Fémművességük számos munkát foglalt magában: „...*a sátorosok / üstkészítők, kovácsok, késcsinálók, fejsze, fűrő s más eszköz gyártók, csengettyűkészítők, lakatosok / műhelye egészen primitív, s bárhol felüthető, egy kis kézi fűrő s néhány kalapácsra szorítkozván, de azért bámulatos ügyességgel működnek.*”⁵³ Tehát a kovácmesterségnek szinte kultúrtörténelmi jelentősége van a cigányoknál.

⁵² Kádár Zsuzsanna: A 19. század végi magyarországi cigány társadalom. In: *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*. 1993. 1. sz. 66-82.p

⁵³ Bódi Zsuzsanna: *Cigány népismeret*. Kaposvár, 1997.32 p.

József főherceg a cigányok által űzött foglalkozásokat négy nagyobb csoportba sorolta:

1. közönség mulattatása: zenész, énekes, táncos, tornász, bohóc
2. kézművesség, ipar, kereskedés: kovács, lakatos, aranyásó, lókupec, kolompár stb
3. jóslás, kuruzslás, varázslás
4. koldulás, lopás⁵⁴

A cigányok foglalkozási megosztottsága az 1893-as összeírásból olvasható ki. A fémművesek közül a legtöbben kovácsok, számszerűleg 22, 5%, de jelentős arányban voltak üstkészítők és szegkovácsok is. Ugyanakkor az a tendencia is megfigyelhető, hogy ez a hagyományos mesterség már visszaszorulóban volt; a 18. századi felmérések alkalmával a fémművesek aránya nőtt. Ez két dologgal magyarázható, egyrészt a többségi társadalom gazdasági változásai voltak hatással (a 19. században a tanult iparosok váltották fel a cigány kovácsokat), másrészt a fémműves mesterségeket más foglalkozással együtt végezték. Ezek közül a legjelentősebb a lókereskedés volt, amely az oláh cigányoknál éppen olyan fontos és kiemelkedő szerepet játszott, mint a magyar cigányoknál a muzsikálás.

A hétköznapi életben a fémmegmunkálás mellett számos cigány által gyakorolt mesterséget különböztettek meg:

- a) *meszelőkötő cigányok*, főként asszonyok végezték ezt a munkát;
- b) *vályogvetők*, akiket egyszerűen festői „fajként” jellemeztek;
- c) *aranymosó cigányok*, akiket úgy jellemeztek, mint a társadalomnak azon részét, amely bár vadonban lakik, mégsem sorolandó a vándor cigányok közé, sőt saját vallásuk is van;
- d) *kolompár-cigány*, külső kinézetre egyszerű volt őket megkülönböztetni: nagy termet, hatalmas horgas orr, erős lábak, hosszú mellény és bő szabású nadrág, a nőket inkább elhanyagolt öltözködés jellemezte;
- e) *a teknővájók* leginkább teknővájással foglalkoztak, főzőkanalakat, fatányérokat és efféle konyhai eszközöket készítettek. Legfőképp erdőben laktak, kinézetük pedig az indiánokhoz hasonlított. Faluról-falura, városról-városra vándoroltak. Ők maguk azonban a cigány elnevezést nem szerették, sőt: „...*nem vagyog en cigany, czigan a ki lup, en ola vagyog.*”⁵⁵

⁵⁴ József főherceg: i.m. 1888. 250-262.p.

⁵⁵ Váلكai Imre: *Képek Szlavóniából: Táj – és népismeret. Vasárnapi Újság*, 1862. 41. sz.

A zenélés is fontos a magyarországi cigányok életében. Akárcsak a kovácsmesterség, a zenélés is igen régi foglalkozásnak számít körükben. Már a 15. századból ismerünk olyan forrásokat, amelyek ezt alátámasztják.⁵⁶ Ez egyéb problémákat vet fel. Ugyanis a zenélés a letelepült cigányokra, a romungrókra (magyar cigányok) volt leginkább jellemző, akik zenei képzésben részesültek. Ez az értelmezés nem a cigányok közé sorolta őket, hanem éppenséggel kiemelte őket abból! Az asszimiláció hatása mondhatni elsőként őket érte. Sajátos csoporttudatot alakítottak ki. Identitásuk inkább a művészethez, mintsem a nemzetiségükhöz való kötődést jelenti. Számos híres cigányzenésről tudunk a 19. század második felében is, de ez nem erősítette meg a cigány öntudatot, inkább szakadékokat eredményezett. Zenélésük inkább szolgáltatás volt, azt a fajta zenét játszották, amit a többségi környezet elvárt tőlük: *„A cigányzenélés nem a magyar nép zenéjét, hanem csak a magyar miljót idézi, tehát csak közvetve magyar.”*⁵⁷ A magyarországi cigányság felső rétege, a zenész cigányok „burkolt, közvetett kapcsolatban” álltak a nem cigány környezettel: *„amikor a magyar nemzet identitást jelentő nyelv sokszor tilos volt...ezért a cigányok játszott magyar nóta és tánc avanszált a magyar nemzeti identitástudat első számú – mert cenzúrázhatatlan – kifejezővé.”*⁵⁸

Az oláh cigány nem ismerte el a magyar cigányt, és nem csak arra hivatkozva, hogy nem beszéli a nyelvet, hanem az ősi kultúra, az autentikus hagyományok elvesztése okán is. Hogy milyen különbségek húzódtak meg az oláh és kárpáti cigányok között mind a megélhetés, mind a hagyomány ápolása terén erre reflektál József főherceg. A cigány muzsikások elkülönülését jól reprezentálta forrásokban, hogy a cigányzenészek *„sohasem a cigányok között, hanem a cigányság zömétől elkülönülve, törökök, magyarok stb. között szerepelnek.”*⁵⁹

A 19. századra a cigányok által űzött foglalkozások hierarchiájában változás következett be: a zenélés megelőzte a kovácsmesterséget. Társadalmi státuszt és megbecsülést szereztek zenei tudásukkal. Számukra a cigány identitás, önidentifikáció kérdése, meghatározása más összefüggésben jelent meg. Cigánynak lenni ebben az időben (is) egy társadalmi állapotot jelentett, és a cigány lét megváltozása nem etnikai folyamat volt, hanem mobilitás, a lesüllyedés sajátos formája. Azon cigány csoportok, mint a zenéléssel foglalkozók is, amelyeknek sikerült jelentős mértékben javítani gazdasági és társadalmi helyzetükön, kikerültek ebből a marginális társadalmi csoportból.

⁵⁶ Dömötör Sándor: i.m. 1934, 171. p.

⁵⁷ Tóth Péter: i.m. 102. p.

⁵⁸ Hamburger Klára: Liszt könyvének magyarországi fogadtatása 1859-1861. *Muzsika*, 2000. 12.sz. 25.p.

⁵⁹ Nagy Pál. i.m.1998. 188.p

A cigányzenészek helyzete sem volt egyértelmű a cigányságon belül. Bár elismert, megbecsült és hasznos állampolgárrá váltak, mégsem voltak egyértelműen a magyarok közé sorolhatók. „Legszívesebben” a magyar nyelvet beszélték, az adatokban mégsem mutatták ki őket a magyar nemzetiségűek között, csak a magyarul beszélők körébe sorolták őket. Ám rendelkeztek azzal a tipikus belső érzelmvilággal, habitussal, ami a cigányokra volt jellemző, ennek ellenére a cigányok nem fogadták el őket.

Tulajdonképpen az is megfogalmazható, hogy a 18-19. századtól csoportképző tényezőnek is számított a cigányok foglalkozása. Egyes tipikus cigány mesterségek a nyelvi elhatárolódást is maguk után vonták: a zenészek főként magyarul, a teknővájók románul, az üstföldözők cigányul beszéltek.⁶⁰

⁶⁰ Szegő László: A hagyományos cigány közösségek belső szerkezete. In: Uő. (szerk.): *Cigányok honnét jöttek merre tartanak*. Budapest, 1983. 82-99.p

Konklúzió

Már a 19. század folyamán nagy gondot okozott a cigányság helyzetének rendezése, amit kezdetben letelepítéssel próbáltak megoldani, úgy vélték, a kóborlás megszüntetésével nullifikálják a „cigányügyet.” Azonban hiba volt pusztán a letelepedést, illetve a társadalomhoz való alkalmazkodást szorgalmazni. Anélkül hoztak intézkedéseket, hogy megismerték volna a cigánynak nevezett népcsoportot, csupán arra voltak kíváncsiak, miként lehet őket definiálni, ám eltérő szokásaikra, életmódjukra már nem. Azt meg lehet(ett) állapítani, hogy egy adott időpontban, valamilyen szempont szerint ki tartja magát cigánynak, illetve azt, hogy környezete kit tart annak. És valószínű, hogy ez az elnevezés egyre inkább utal életmódra, és melléknévként funkcionál, mintsem egy népnévre. Ha szigorúan vesszük a hegeli felfogást⁶¹, akkor csak azokat a népeket érdemes feljegyezni, akik államot alapítottak. Ugyanakkor nyilvánvaló tény, hogy a cigányok nem alapítottak államot, s ezért felvetődik a kérdés, vajon nincs is történetük, nem is alkotnak különálló népcsoportot? A korabeli forrásokban és közigazgatási feljegyzésekben is pejoratív életmód-jelzőként, valamint társadalmi állapot megjelöléseként tűnik fel eme „nép” meghatározása.

Az kétségtelen, hogy egy idegen, teljesen ismeretlen nép jelent meg Európában a 14. század folyamán, és elárasztotta az öreg kontinens számos országát. E népnek két fő ismérve volt. Az egyik a jellegzetes antropológiai jegyek, a másik az életmódjuk, a viselkedésük és az általuk képviselt „életforma”, amelyekkel az állandó üldöztetések és vándorlások nem szükségszerű következménye magyarázható. Mind a korabeli, mind a későbbi feljegyzésekben egyre inkább ezzel a negatív szemléletmóddal asszociálták ezt az ismeretlen népet, majd ragasztották rájuk – amit ők maguk sohasem használtak és napjainkban sem használnak – a cigány elnevezést, amely szónak az etimológiája ma sem tisztázott. Szarkasztikusan, de szomorúan, az lenne megállapítható, hogy az új nép megjelenésével Magyarországon (is) egy újabb, idegen kifejezéssel gazdagodott a szótár: a „cigány” megjelöléssel, amelynek számtalan negatív jelentésárnyalata van, és azokat foglalja magába, akik nem tudtak integrálódni a társadalomba, és deviáns módon viselkedtek.

A legnagyobb segítséget a cigányok írásbelisége jelentené, amelyből kiderülhetne, miként nevezi önmagát ez a nép, ám ennek hiányában csak külső forrásokra támaszkodhatunk, és más népekről szóló forrásmunkák segítségével rekonstruálhatjuk történelmüket. További támaszpontot nyújtott volna a cigányok által működtetett intézmény-

⁶¹ A hegeli történetfilozófián nevelkedett múlt századi német történészek a besenyőkről írt sorai szólhatnak akár a cigányokról is, hiszen róluk is hasonlóképpen vélekedtek, mint megvásárolható s hitszegő nép, hit és hűség nélkül tulajdonképpen történelemre se nem érdemes, se nem képes.

rendszer, amely lehetővé tette volna az anyanyelv megőrzését, a kultúra ápolását, továbbörökítését, valamint egy olyan önébredési folyamat lezajlását is, amely a magyarországi kisebbségek körében megfigyelhető volt a 18. és a 19. század fordulóján. Az 1790-91. évi országgyűlésen jelent meg a nyelvi és politikai jogok követelése, amely folytatódott a szabadságharc kirobbanásáig, majd az úgynevezett áprilisi törvényekben kiteljesedett. Az a törekvés, amely a latin helyett a magyar nyelvet kívánta hivatalossá tenni, még inkább feszült helyzetet teremtett a magyarság és a nemzetiségek között. Ebben az időszakban a nyelvkérdés körül alakult ki a nemzetiségi történet problémaköre.

A magyarországi cigányság történetében ez a folyamat nem volt megfigyelhető. Ennek több oka is lehetett. A cigányok politikai, közéleti szerepet semmilyen mértékben sem vállaltak. Nem voltak olyan szellemi vezetőik, akik már ekkor felismerték volna annak veszélyét, mekkora megkülönböztetés éri majd őket, ha nem lépnek fel a többi kisebbséggel együtt, nyelvük és kultúrájuk védelmére. A tudatlanság melegágyába burkolózva a hazai cigányság lemaradt arról a megmozdulásról, amely számos nemzetiség életét jelentős mértékben megváltoztatta, és amitől sorsuk jobbra fordult.⁶² A cigány öntudat és politikai szerveződés első jeleit⁶³ csak a 20. század elején figyelhettük meg, de ezt sem a magyarországi cigányoknál. 1906-ban a bulgáriai cigányok egyenlő jogokat követeltek maguknak a parlamentben, illetve a románok, akik 1913-ban megemlékeztek Mihail Kogălniceanuról, aki felszabadította őket a jobbágyi sorból.⁶⁴

A cigány identitás vizsgálatánál nagyon sok nehézséggel és egyéb problémával kell szembenéznünk. A meghatározásnál figyelembe kell venni az adott kor társadalmának ítéletét, illetve a cigány kifejezéshez társuló összefüggéseket, amelyhez pejoratív konnotáció társult. Következésképpen a cigány terminus már nem egy nép nevét, hanem társadalmi állapotot jelölt, illetve azokat, akik a társadalom perifériájára szorultak.

Ugyanakkor a cigányság nem alkot(ott) homogén közösséget, ami szintén megnehezíti a népcsoport identitásának feltárását. Ha egy nép már önmagában sem képes kulturális azonosságát és egyéb, identitását jelző tényezőket megjelölni, azokat megerősíteni, és ezáltal szorosabbá tenni az összetartozás eszméjét, akkor miként volna képes egy többségi társadalommal szemben megvédeni és tovább vinni azt? Ezt a problémát továbbfokozta,

⁶² Wlislócki Henrik, a korszak kiemelkedő cigánykutatója, a budapesti muzsikások cigány szervezetét említette meg, mint a cigány szerveződés első jeleit, ezt azonban nem lehetett a korai cigány etnikai öntudat reprezentációjának tekinteni. Wlislócki Henrik: Cigányok In: Gerő Lajos (szerk.): *Pallas Nagy Lexikona*. IV. kötet. Budapest, 1893. 364.p.

⁶³ A 19. század végén, 1879-ben Kisfaluban (Kassa mellett) rendeztek egy páneurópai cigány konferenciát, erről azonban kevés dokumentáció maradt fenn. Hancock, Ian: i.m. 2004. 127. p.

⁶⁴ Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-közép és Délkelet Európában a 19-20. században*. Budapest, 1998.

hogy a cigányok nem rendelkeztek kulturális intézményekkel, ami szintén elengedhetetlen feltétele annak, hogy egy népcsoport gyakorolja, fenntartsa és átörökítse hagyományait.

A cigányok többsége megpróbált alkalmazkodni a többségi társadalomhoz. Ez önmagában nem is jelentett gondot, sőt a polgári életmód gyakorlása követendő példa volt, de nem lett volna szabad a cigány közösségekben rejlő összes hagyományt elhagyni. Főként nem a nyelvet, de mindez gyakran magával vonta a „cigány lét” elvesztését.

A 20. században már felmerül a kérdés a magyarságtudatban fellelhető etnikai identitás elemeiről, főként a zsidókra és a cigányokra gondolnak mint kultúrközösségekre, ám még napjainkban is vajmi keveset foglalkozik vele a szociálpszichológia, inkább az előítélet problémájaként jelölik meg, nem újfajta identitásként.⁶⁵

De maga az identitás kérdése és az azzal felmerülő problémák nemcsak a kisebbségeket érintik, hanem több, más nemzetet is, hiszen olyan fogalommal állunk szemben, amelynek meghatározása ingatag, s talán inkább érezni lehet, mintsem szavakkal definiálni:

*„...olykor nem is elég tudatos, hanem gyakran inkább homályos, de biztos érzése annak, hogy folytonosság és harmónia van önértékelésünk és társadalmi helyzetünk, elfogadott szerepeink között.”*⁶⁶

Végezetül egy gondolat arról a cigányokról kialakult általános negatív képről, amelyet már a múlt században egy angol utazó, Edward Brown a következőképpen jegyzett le: *„Arra is figyelmeztettek bennünket, hogy a cigányok (gipsies) nagy tolvajok.”*⁶⁷ A deviancia és a depraváció azonban nem népre, nem nemzetre, hanem kimondottan egyénre jellemző, helytelen társadalmi megnyilvánulási forma.

⁶⁵ Erős Ferenc: Az etnikai identitás néhány szociálpszichológiai problémája. In: Uő. (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény. Budapest, 1998. 395-404.p.

⁶⁶ Bayer József: Identitás és politikai kultúra. In: *Társadalmi közérzet és identitás a rendszerváltás után*. Tudományos Konferencia a Komáromi Napok keretében, Komárom, 1998. április 29. 54.p.

⁶⁷ Mészáros László: A hódoltság latinok, görögök, cigányok. *Századok*, 1976.483.p.

III. A magyarországi cigány népesség alakulása a népszámlálások és az összeírások tükrében 1850-1910 között

A cigány népesség mélyreható demográfiai vizsgálata, akárcsak a meghatározás problematikája, érdekes és egyben nehéz feladat. Ez a két problémakör egybefonódik, egyik következik a másikból, s az utóbbi kérdéskör („*Ki a cigány?*”) ellentmondásai fellelhetőek a népszámlálás néha igencsak eltérő adataiban is.

A demográfiai adatoknak három alapvető forrása van: a népszámlálások, az úgynevezett népmozgalmi statisztikák és a kérdőíves módszer, amelyet leginkább napjainkban alkalmaznak a felméréseknél.

Ezek közül a legátfogóbb képet a népszámlálási adatok szolgáltatják. Magyarországon az első népszámlálás 1784-ben történt. Majd azt követően, főként a nemesek ellenállása miatt már csak 1851-ben és 1857-ben hajtottak végre újabbakat, de ezek adatait nem szokták hitelesnek tekinteni. 1787 és 1847 között is történtek kísérletek a népességszám felvételére, de az 1802-ben elfogadott törvénynek⁶⁸ megfelelően a nemeseket és a papokat nem számolták bele. A nemesség úgy vélte, hogy jogaik csorbulnak, ha részt kell venniük az összeírásokban, és degradálónak számított a katonaság számlálóbiztosként való jelenléte lakásukban. Így ezek nem népszámlálásnak, hanem ún. nem – nemesi összeírásnak tekintendők. A népszámlálások 1870 óta tízévenként mérték az ország lélekszám arányát – két kivétellel 1941-ben és 1949-ben.

A magyar statisztikai szolgálat megalakulásának évszáma 1867. Ebben az esztendőben a Földművelés-, Ipar és Kereskedelemügyi Minisztérium keretében megalakuló statisztikai osztály első nagy feladata a népszámlálás lebonyolítása volt. Keleti Károly tervei alapján készült el az első hivatalos népszámlálás, amelyet a következőképpen határoztak meg: „...*egy állam által meghatározott területen élő népesség minden egyedére kiterjedő, egy adott időpontra vonatkozó és egyidejűleg végrehajtott demográfiai, gazdasági és szociális adatok gyűjtését, feldolgozását és közzétételét öleli fel.*”⁶⁹ Tehát két legfontosabb jellemzője az állapotfelvétel (meghatározott időben) és a teljeskörűség (minden személyre kiterjedő).

A magyarországi cigányok számát, folyamatát a 19. század második felében, 1850-től 1910-ig vizsgálom. Választásom azért esett erre az időszakra, mert a cigányokkal foglalkozó szakirodalom a megjelölt korszakban máig sem tárta fel kellő mélységben a történeti

⁶⁸ A törvényt a következőképpen fogalmazták meg: 1802.évi II. törvénycikk a nem nemes összeírásról „*Ő felsége jóváhagyásával határozzák a karok és rendek, hogy a nem nemes nép megszámlálása az országgyűlésileg megállapított módon hajtsák végre.*”

⁶⁹ Balázs József – Horváth Róbert: *Bevezetés a demográfiába*. Szeged, 1992.

demográfiai változásokat. A legtöbb kutató az 1893-as összeírást elemezte, és vetette össze a korábbi, illetve későbbi népszámlálási adatokkal. A másik fontos kiindulópontot az összeírások nyújtják, amelyeket ugyancsak kevesen tanulmányoztak – gondolok itt az 1853. és az 1873. évi cigányösszeírássra. Mind a népszámlálásoknál, mind az összeírásoknál problémát jelentett a nemzetiség fogalmának meghatározása. A korszak kiváló egyénisége, Eötvös József a következő módon határozta meg a nemzetiségi hovatartozás ismérveit: „...a nemzetiség nem egyéb, mint azon összetartozásnak tudata, mely nagyszámu emberek között, multjuk, jelen helyzetök s mi ezekből foly, érdekeik s érzelmeik közössége által támad.”⁷⁰ A nemzetiségi mivolt három alapvető tényezője: az élet különböző területein használt nyelv, a beszédkészség és ennek átörökítése a következő generációra. De ezek közül is a legfontosabb jellemző a nyelvi orientáció, vagyis az emberek egyes társadalmi szintereken történő nyelvhasználata.

Mocsáry Lajos is hangsúlyozta a nyelv fontosságát: „Ahol nincs saját nyelv, nincs történeti múlt, nincs egészen saját nemzeti jellem... ott nemzetiség nem képzelhető.”⁷¹ De az anyanyelv ápolásán kívül fontosnak tartja az érzelmeket is, a valódi nemzeti érzést, amely azért szükséges, hogy egy népcsoport fennmaradjon és megőrizhesse értékeit.

Thirring Gusztáv, a magyar statisztika egyik legillusztrisabb személyisége is fölvetette a nemzetiségi statisztikai problémát. Természetesen a nemzetiség meghatározásának problemaköréből indult ki, s egyértelműen az anyanyelvet tekintette a legfőbb kritériumnak: „A nyelv a nemzetiség helyes kritériuma, mert a nyelvet rendszerint örököljük, ez tehát úgyszólván az egyénnek vele született tulajdonsága.”⁷² Annak ellenére, hogy ezeket a népcsoportokat leginkább a közös eredet, a szokások és az erkölcsök kötik össze, mégis a nyelvet minősítette a leghitelesebb kiindulópontnak, mint ahogy ezt tette az 1872-es szentpétervári kongresszus is. Ez a tanácskozás azonban megkülönböztette a politikai (állami hovatartozást) és az etnográfiai nemzetiségeket, azaz a népi hovatartozást, melynek kiindulópontja a nyelv volt. Thirring a nemzetiség közvetlen, direkt tudakolását nem tekintette helyesnek, mivel egyrészt nem vezetett értékelhető eredményre, másrészt maga a fogalom definiálása is problémát okozott.⁷³

⁷⁰ Dr. Konek Sándor: *Magyar birodalom országainak statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára.* Budapest. 1875. 145. p.

⁷¹ Mocsáry Lajos: *Nemzetiségek.* Pest, 1858. 106. p.

⁷² Thirring Gusztáv: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. In.: *Statisztikai Közlemények.* 1935. 261. p.

⁷³ Thirring Gusztáv tanulmánya 1940-ben jelent meg, majd egy évvel később, 1941-ben a népszámlálásnál már szerepelt a nemzetiség közvetlen kérdése, amelyet a következőképpen határoztak meg: „minden befolyástól mentesen és anyanyelvre való tekintet nélkül megjelölendő az a nemzetiség, amelyhez tartozónak a megszámlált

Kitért azokra a kisebbségekre, amelyek elveszítették nyelvüket. Ennek három folyamata volt ismert:

- a) *önként*, más nyelvközösséghez való csatlakozás akár szimpátiából, akár hazafiasságból,
- b) *önkénytelenül*, a többségi társadalomhoz való alkalmazkodás révén,
- c) *erőszakosan*, a nemzeti nyelv használatának erőszakos megtiltása.⁷⁴

Keleti Károly is úgy vélte, hogy a nemzetiség megjelölésében legalapvetőbb sajátossága az anyanyelv, illetve a nyelvismeret: „*Szerintem a nemzetiség semmi egyéb benső érzelemnél, hasonló a valláshoz, melyet mindenki ápol keblén, de mint hazát is szabadon választhat; érzelem, melyre a fentebb felsorolt körülmények; a hovatartozóság, a leszármazás, a fajjelet, s összes járulakai befolyást gyakorolnak; mely mint a tényleges vallás, hitágazataiban és szertatásaiban nyilatkozni iparkodik, se nyilatkozásra a nyelvet használja. De valamint a vallásfelekezet legtöbb esetben átöröklött s csak igen ritka esetben választjuk önmagunk, a nemzetiségnél is, amely átöröklött, úgynevezett anyai nyelv, habár itt a későbbi változás gyakoribb, az egész országra nézve azonban lassúbb is, minél fogva rendszerint a beszélt nyelv is tekintetbe veendő.*”⁷⁵

A korabeli szakember, Kenéz Béla szerint a nemzetiség nem más, mint a közös törzsből származók összessége. Fontosnak vélte a közösséget összetartó belső érzelmeket, illetve a származástudatot: „*...a nemzetiség alatt a szellemi életnek, az érzésnek, különösen a politikai érzésnek és törekvésnek közössége által összekapcsolt egyének összességét értjük, akik részben azonos leszármazásuak, részben idegen eredetűek, de annyira beolvadtak amazok közé, hogy azok történelmi multját, tradícióit egészen magukénak vallják.*”⁷⁶

Kovács Alajos is foglalkozott a népszámlálások nemzetiségi meghatározásának kérdésével. Ő úgy gondolta: „*...az egyes nemzetiségek számát statisztikailag csak a nyelv, még pedig az anyanyelv kérdezése által lehet legmegközelítőbben megállapítani. A nyelvhasználat mindenkinek egyéni joga, amelyhez legtöbb esetben érzülete is igazodik, s így mindenkinek a saját bevallására kell bízni annak eldöntését, hogy milyen nemzetiséghez kíván ragaszkodni.*”⁷⁷ A nemzetiség közvetlen tudakolását helytelen módszernek tekintette, mert ez által nem kaphatunk valós képet a kisebbségben élők helyzetéről:

érzi és vallja magát.” Hoóz István: Népszámlálás és nemzetiség. In: Cholnoky Győző (szerk.): *Kárpát – medencei önismeret*. Tanulmányok a régió kultúrájáról és történelméről. Budapest, 2001. 70. p.

⁷⁴ Thirring Gusztáv: *A nemzetiségek számbavétele*. Budapest, 1940. (Kézirat gyanánt)

⁷⁵ Czibulka Zoltán: Az állampolgárság, a nemzetiség, az anyanyelv és a vallás összeírásának népszámlálási lehetőségei és problémái. In: *Népszámlálás az ezredfordulón*. 2. Budapest, 1999. 32. p.

⁷⁶ Kenéz Béla: *Magyarország népesedési statisztikája*. Budapest, 1906. 57. p.

⁷⁷ Kovács Alajos: A nyelvismeret, mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője. *Statisztikai Szemle*. 1928. 1. sz. 3. p.

„Még kevésbé felel meg egyenesen a nemzetiségnek a vagy a fajnak a kérdezése, mert ez tágeret nyújt az önkényes felvételeknek, leszármazás és öröklés alapján való megállapításoknak..., amely eljárások a nemzetiségi statisztikát meghomályosítják, sőt meghamisítják...”⁷⁸

Gorove István viszont nem csak a nyelvet jelölte meg a nemzetiség fontos ismertetőjelének: „Különbözik nemzetiség nem csupán nyelvben áll. – Nemzet tagjai leszünk a jog és szabadság, az alkotmány által; mely nemzet ezt fentartja, mellyből ez kifolyt, ahhoz fogunk számoltatni akarni; és ez az akarat, e ragaszkodás a nemzetiség egyik része – alapja az egésznek – ösztön a nyelvre.”⁷⁹

Braun Róbert azon az állásponton volt, hogy a nemzetiség érzelmi közösség. Tehát nem elég, ha valaki valamely nemzetiségűnek vallja, érzi magát, hanem szükséges az is, hogy az őt körülvevő, vele együtt élő azonos nemzetiséghez tartozók érzelmeit viszonyozzák.⁸⁰

A korabeli nemzetközi szakembereket is foglalkoztatta a nemzetiségi meghatározás jelentősége. Számos meghatározás került napvilágra: Fichte a nemzetiség lényegét a közös származásban és közös nyelvben jelölte meg. Az olasz Mancini viszont úgy gondolta, hogy a „...a nyelv, a szokások, a közös történelmi múlt és a vallás csak formát adnak egy-egy embercsoport anyagához.”⁸¹ Nemzeti öntudatot fontosságát hangsúlyozta. Mill egész egyszerűen érzelmi egységként definiált a nemzetiség fogalmát, míg az osztrák Gumplowitz ekképpen: „...a nemzetiség egy közös állami szervezet által teremtett kulturális és szellemi érdekközösség.”⁸²

A nemzetiség-definíciók pontatlanságából eredően a nemzetiségi statisztikák megbízhatósága is erősen vitatható. A már korábban kifejtett indokok következtében, csupán az anyanyelvre való hivatkozással nem könnyű dolog eldönteni a nemzeti, nemzetiségi hovatartozást. Abban viszont egyetértettek a szakemberek, hogy kizárólag az anyanyelvet kérdezzék, ugyanis egyes országokban, így Ausztriában is, nem feltétlenül az örökölt nyelvet jelölték meg, hanem a társalgási vagy közlekedési nyelvet, amely inkább csak a különböző nyelvek elterjedésének vizsgálatára volt megfelelő⁸³.

Ha viszont valaki kétnyelvű volt, nem feltétlenül ahhoz a nemzetiséghez tartozott, amelyet jobban beszélt. Erre ellentmondásra hívta fel a figyelmet Thirring Gusztáv. Úgy gondolta, hogy kétnyelvűség esetén azt a nyelvet kellene megjelölni, amelyet az egyén

⁷⁸ Kovács Alajos: i.m. 1928. 3. p.

⁷⁹ Gorove István: *Nemzetiség*. Pest, 1942. 92. p.

⁸⁰ Braun Róbert: Pusztul-e a magyarság? *Századok*. 1933. 252 – 256.p.

⁸¹ Nagy Iván: *A nemzetiségi statisztika jelentősége a kisebbségi jogvédelem számára*. Budapest, 1928. 9. p.

⁸² Nagy Iván: i.m. 1928. 10. p.

⁸³ Jekelfalussy József: Néhány szó jövő népszámlálásunkról. In: *Nemzetgazdasági Szemle*. 1890. 201-217. p.

anyanyelvének érez. Éppen ezért a felvétel esetén csak egy nyelvet lehessen megjelölni. A kétnyelvűség ugyanis már nyelvismeretet eredményez, amely már szellemi termékként jelenik meg.⁸⁴

A cigányok esetében is megfigyelhető volt a kétnyelvűség, és az is elképzelhető volt, hogy a romani helyett a magyar nyelvet beszélte az illető szívesebben, de ettől függetlenül ő maga még cigány származású maradt, de nem cigány nemzetiségű. A korabeli kategóriák szerint ugyanis a cigányok nem tartoztak a nemzetiségek közé. Jól reprezentálták ezt a tényt a népszámlálások, valamint az egyéb, a népesség történeti demográfiai folyamataival foglalkozó adatok. Ezeknél a felvételeknél a nemzetiség megjelölés egyenértékű volt az anyanyelvvel. A 19. században a cigány nyelvet nem tekintették önálló, nemzeti nyelvnek, csupán a családon belül használták.

A mai álláspont szerint nehéz meghatározni, hogy a cigányság tulajdonképpen kisebbség, nemzetiség, etnikum vagy szociális réteg-e. Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) a következőképpen definiálja a kisebbség fogalmát: *„A kisebbségek az állampolgárok olyan csoportja, mely elég nagyszámú ahhoz, hogy a csoport egészének a nevében ténykedjen, de kisebb számú, mint a lakosság többi része, történelmi, etnikai, kulturális, vallási, vagy vallási kapcsolatok kötik össze, és arra törekszenek, hogy megőrizze ezeket a kapcsolatokat, amelyek megkülönböztetik a nép többi részétől.”*⁸⁵ Háromféle kisebbséget különböztetünk meg faji (etnikai), nyelvi és vallási kategória alapján. Andorka Rudolf jól érzékelteti a nemzeti kisebbség és etnikai csoportok közötti különbséget. Úgy határozza meg a nemzeti kisebbség fogalmát, mint a társadalom azon csoportjait, akik egy olyan nemzettel identifikálódnak, amelynek van állama, illetve olyan nemzet tagjainak tartják magukat, akiknek céljuk a saját állam megteremtése. Etnikai csoportnak nevezzük a társadalom azon részét, amely közös kulturális identitással rendelkezik. Ezek alapján a cigányok az utóbbi kategóriába sorolhatók. A cigányság etnikai⁸⁶ tekintetben három élesen elkülönülő csoportra

⁸⁴ Thirring Gusztáv: i.m. 1935.

⁸⁵ Cserti Csapó Tibor: A nemzetközi kisebbség védelem alapkérdései. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia-ciganológia*. Budapest-Pécs, 2000.25.p.

⁸⁶ A mai magyarországi cigányokat mint egészet nem lehet egyértelműen egyik kategóriába sem sorolni. A középkorban a Kárpát-medencébe érkező cigányság minden bizonnyal etnikum volt, hiszen kultúrában, nyelvben és közös eredetben homogén egységet alkottak. De később az újabb cigányok érkezésével ez az azonos etnikus meghatározottság már nem létezett, s a nemzetté válás folyamata, illetve annak útját nem járta végig a cigányság. A cigányság vizsgálatánál etnikai, és szociális fogalmakkal egyaránt kell dolgoznunk. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy egyik aspektus sem abszolutizálható!

A cigányság etnikai és szociális metszete legkorábban a 18. században figyelhető meg. Az ekkor kelt rendeletek és összeírások célja asszimilációjuk elérése volt. A rendeletek a letelepítést, a vándorló életmód megszüntetését szorgalmazták, amelyek néha kegyetlen módszerekkel párosultak: lovaik elkobzása, gyerekeik erőszakkal történő elvétele etc. Az érintettek megjelölése etnikai, az előírás pedig szociális jellegű volt. Az akkori cigánykérdést szociális problémaként kezelték, ugyanis a cigányságot mint antiszociális elemet akarták szocializálni, másodlagos dologként pedig az etnikai karakter megszüntetését tűzték ki célul, például a cigány

oszlik, ezek döntő többségét az úgynevezett magyar-cigányok (romungrók) teszik ki. Mivel a cigány népesség nem képez egyértelműen körülhatárolható csoportot, a cigány kultúrát, életmódot és az identitást sem lehet kizárólag etnikai csoporthoz kapcsolni.

nyelv használatát. Már ekkor is két fajta cigányt különböztettek meg: a vándort és a letelepedett cigányt. Az ősi cigány jellemvonás – a büszkeség, az idegennel szembeni zárkózottság, a természetért való rajongás – a vándorcigányoknál volt megfigyelhető. A vándorcigány le is nézte a letelepedett cigányokat, mert ők elvesztették ősi kultúrájukat. Úgy tűnik, hogy a cigánykérdés a történelem folyamán váltakozva hol etnikai, hol szociális kérdésként merült fel. Szuhay Péter: *A cigányság társadalomismerete*. Pécs, 2002.

Népszámlálások előtti források

Téves az a feltevés, miszerint a II. József előtti időszakból nem állnak rendelkezésre Magyarország népességét bemutató statisztikai adatsorok.⁸⁷ Hazánkban a 18. század folyamán a demográfiai mozgásokat az úgynevezett lélekösszeírásokból tanulmányozhatták, bár ezekből a felmérésekből hiányoztak a nemesség és a katonaság adatai. Mivel ezek az összeírások pontatlanok voltak, a helytartótanács 1784-ben egy újabb, egyszerűsített felmérést dolgozott ki. II. József másképp döntött: *1784. július 16-án* adta közre rendeletét, és előírta az első hivatalos magyarországi népszámlálást.⁸⁸ Ez a népszámlálás azonban nem felelt meg a modern kori állapotfelmérés követelményeinek, ugyanis nem egy meghatározott időpontra (úgynevezett eszmei időpont) jelölték ki a számlálás folyamatát. Alapvető célkitűzése nem a demográfiai, hanem a katonai állapot felvétele volt, így a felmérés inkább a férfinépesség adatait vizsgálta részletesebben. A nőket egyetlen adatba kategorizálta, csak a létszámukat állapították meg, ezzel szemben a férfiakat életkor, társadalmi státusz és foglalkozás szerint is elemezte. Ennek eredményeképpen „*Magyarország népességét a maga egészében számba vették, tehát nemcsak a családfőket, hanem minden lelket, mely az ország területén található volt.*”⁸⁹ Ezek az adatok relevánsak lennének, azonban a cigányságra vonatkozó részeket nem tüntették fel külön. Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb *Die Zigeuner* című munkájában, a korszakban a cigányság lélekszámát Magyarországon 50.000-re, Erdélyben 35-36.000-re, Bánátban 5.500-ra becsülte.⁹⁰

Mennyire valós ez az 50.000 lélekszám, azt jól mutatja egy 1780-ból való adatfelvétel számsora, amely szerint ekkor Magyarországon 43.609 cigány származású egyént regisztráltak, tehát ez a mintegy hétezres növekedés elfogadható. Bár van másik adat is 1783-ból, ekkor 30.241 személyt vettek cigány számba. A csökkenést nem a magas mortalitási aránnyal magyarázták, hanem azzal, hogy három év alatt megközelítőleg 13.000 cigány települt le, őket nem a cigányok közé, hanem az újmagyarok közé sorolták.⁹¹ Tehát kérdés, hogy Grellmann milyen kritériumot állított fel a cigányság meghatározására. Schwicker azonban nem a letelepedést és a meghatározás nehézségét jelölte meg a magas eltérés

⁸⁷ Dr. Fügedi Erik: A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia*, 1966. 3. sz. 266-280.p.

⁸⁸ Bár a legelső osztrák népszámlálásra 1754-ben, majd 1761-ben is került sor, ezeket azonban nem terjesztették ki Magyarországra. Bokor Gusztáv: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1896.

⁸⁹ Dr. Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest, 1938. 8. kötet 3. p.

⁹⁰ Vekerdí József: *A magyarországi cigány kutatások története*. Debrecen, 1982.

⁹¹ Déry Gyula: *A cigányok Európában*- monográfia három részben. A cigányügy mai állásáról, tekintettel múltjára és jövőjére. Budapest, 1908.

okaként, hanem úgy vélte, hogy 1783-ban egész egyszerűen a cigány nőket, asszonyokat nem számlálták össze.⁹²

A cigány népesség területi eloszlása, 1780

Duna bal partja	5.744
Duna jobb partja	9.876
Duna-Tisza köze	3.956
Tisza bal partja	6.930
Tisza jobb partja	5.562
Tisza-Maros köze	9.711
<i>Összesen</i>	<i>41.779</i>

(Forrás: Schwicker, J. H.: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*. Wien-Teschen, 1883. 87. p.)

Rendelkezésünkre áll egy köztes adat is: 1782-ben⁹³ is végrehajtottak egy, a cigányok számának meghatározását célzó felmérést, amely alkalommal 43.738 cigányt írtak össze Magyarországon. Ez a számadat (is) még inkább ellentmondott a korábbiak megbízhatóságának, s nem valószínű, hogy csak definíciós problémák vezettek az ilyen mérvű eltérésekhez.

Fáy Albert az ún. cigányregulatiót vizsgálta, amelyet II. József 1783. évi cigányügy rendeletei és Mária Terézia cigányokkal kapcsolatos intézkedései képeztek a 18. században. Legfőbb céljuk a cigányok letelepülésének és polgáriasodásuk elérése volt. Ennek egyik előfeltétele volt számuk megismerése. A rendeletek következményeképpen 12.847 „újtelepest”, azaz letelepedett cigány férfit írtak össze. Lélekszámuk egy év elteltével azonban már csak 7.647 fő volt. A csökkenés több szálra vezethető vissza: egyrészt az összeírás megbízhatatlanságára, amely figyelmen kívül hagyta a cigány nép sajátosságait, másrészt a letelepítés folyamata nem volt folyamatos, maga után vonva a nagyobb arányú helyváltoztatást. Végezetül a letelepült cigány férfiak megelégtették a megrendszabályozásokból eredő kötelezettségeket, így újra a vándor életmódot választották

⁹² Schwicker, J. H.: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*. Wien-Teschen, 1883. 75. p.

⁹³ Kozák Istvánné: A cigányok a társadalmi munkamegosztásban. In: Szegő László (szerk.): *Cigányok honnét jöttek – merre tartanak*. Budapest, 1998. 102-123. p

Egy teljesebb és értékelhetőbb táblázatot közöl Karl von Czoernig a 18. századi magyarországi cigányság népesség alakulásáról, pontosabban az 1780-as évekről.⁹⁴ Táblázatokban, megyékre lebontva közli a cigányság területi megoszlását. (I. táblázat)

Cigány népesség száma Magyarországon 1780-1783 között

	Czoernig	Fáy	Déry	Kozák	Schwicker
1780	32.976	-	-	-	41.779
1781	34.448	-	-	-	-
1782	44.439	-	-	43.738	-
1783	31.721	12.847	30.241	-	-

A fentebb jelzett adatsorok jól mutatják be a cigányösszeírások hibáját. Ezek a elmérések ugyanis csak azokat a cigányokat implikálták, akik már a polgárosodás útjára léptek - így a pontos szám nem tudható.

Erdély cigány népességére vonatkozó adatok is maradtak fenn a 18. század végéről. Marienburg szerint 1772-ben a cigányok száma 7718 volt, melyek közül több mint a fele vándorcigány, hozzáfűzve egy kérdést: „*vajon ki tudná őket megszámolni?*”⁹⁵ Benigni 1786-ban 60 ezerre, M.Lebrecht 1794-ben 62 ezerre főre becsüli az erdélyi cigányok számát. A cigányokat főként a románokhoz számították, ugyanis saját nyelvük helyett inkább a román nyelvet beszélték. Vallás és nyelv tekintetében a románokhoz tartoztak, miután évszázadokig együtt éltek a románokkal Havaselnén. Ám a szoros kapcsolat ellenére etnikai szempontból nem sorolhatók a románokhoz.⁹⁶

⁹⁴ Czoernig, Karl-Freiherrn: *Etnographie der Oesterrichieschen Monarchie*. III. Band. Wien. 1857. 180. p.

⁹⁵ Nyárády R.Károly: *Erdély népességtörténete*. Budapest, 2003. 157. p.

⁹⁶ Nyárády R.Károly: i.m. 2003.

Népszámlálások és összeírások - 1851-1910

Az 1851. és 1857. évi népszámlálás

Mindkét népszámlást az önkényuralom rendszerében hajtották végre. Már ez önmagában is fenntartásokat és szkepticizmust váltott ki a szakemberekből az adatok megbízhatóságára és objektivitására vonatkozóan. Ráadásul a népszámlálási utasítások pontatlansága, bonyolultsága, valamint a korabeli közigazgatási állapot következtében a fentebb említett felmérések alulszámlálást mutattak az össznépesség számát vizsgálva. Főként a magyar népesség volt alulreprezentált.⁹⁷

A kortársak szerint ez a népszámlálás „... az akkori viszonyoknál fogva különös hitelt alig tarthat igényt...”.⁹⁸ A magyar demográfusokat és statisztikusokat a népszámlálások kétségtelen hibáin kívül még az is befolyásolta, hogy a közállapotokat törvénytelennek minősítették, illetve a nemzetiségi rovat kitöltésénél a következő útmutatást adták: „A nemzetiségi beiktatásnál alapul szolgál nagykorúaknál a saját, kiskorúaknál a szüleik nemzetisége...”⁹⁹ Az összeírást végző idegen tisztek alig, vagy egyáltalán nem voltak járatosak sem az itteni nyelvekben, sem a népszokásokban, ezért csak az illető nevének csengésére, vallási hovatartozására, származására, illetve társalgási nyelvére tudtak hagyatkozni¹⁰⁰.

Meggyőző példa erre Győr vármegye, amely az ország egyik leginkább magyarlakta területe volt.¹⁰¹ Az 1851-es népszámlálás alkalmával 84.023 személyt írtak össze, ebből 75.534 magyar, 7.360 német, 338 tót, 277 horvát és 717 cigány nemzetiségű egyén élt itt. A városban tótok már nem éltek, csak a nevük miatt sorolták őket ezek közé, a szentiványi horvátok pedig már régen elmagyarosodtak. Az összeírt 7.360 német közül már csak 4.743 vallotta magát ilyen nemzetiségűnek, de hangzatos német csengésű vezetéknévük miatt nem

⁹⁷ Van olyan szakember, mint például Dávid Zoltán, aki úgy gondolja, hogy ezt a két népszámlálást anélkül bírálják, hogy komolyabb és mélyebb szinten vizsgálták volna, és nem hasonlították össze más forrásokkal. Továbbá tudni véli, ezek a felmérések pontosabbak és megbízhatóbbak, mint a leíró statisztikusoké, példaként említi Erdély anyagát, amelyben a magyart, a székelyt, a szászt és a németet is megkülönböztetik. Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság*. 1980. 8. 87-101.p.

⁹⁸ Konek Sándor: *Az Ausztriai- Magyar Monarchia Statisztikai Kézikönyve*. Pest, 1868. 137. p.

⁹⁹ Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. Budapest, 1998. 139. p

¹⁰⁰ Illyefalvi Vitéz Géza: *Magyarország statisztikája vázlatos előadásban*. Budapest, 1904.

¹⁰¹ A győri cigányok történetével Bana József foglalkozott részletesebben.

sorolták őket a magyarok közé. A városban 717 cigányt tartottak nyilván, akik valamennyien magyarnak vallották ugyan magukat, ennek ellenére a cigány kategóriába kerültek.¹⁰²

A korabeli jogtudós, dr. Landerer Oszkár viszont azt az álláspontot képviselte, mely szerint az 1850. és az 1857. évi népszámlálás bír a legnagyobb hitelességgel.¹⁰³ A korszak illusztris statisztikusa, Fényes Elek nézete szerint az 1851-es népszámlálás nem felelt meg a nemzetiségi felmérés szabályainak.

1851. évi népszámlálás

Hazánkban az 1784-87. évi népszámlálás után már csak a 19. század közepén került sor újból hivatalos népszámlálásra. Bár 1848-ban megalakult az Országos Statisztikai Hivatal, és már akkor előtérbe került egy újabb országos népszámlálás, a politikai események (1848/49-es szabadságharc) közbeszóltak.

Az 1850-ben kiadott népszámlálási rendeletet, amelynek elsődleges célja szintén a hadsereg felmérése, valamint a belső államigazgatás és az általános országos felmérés volt, a katonaság hajtotta végre. A népszámlálás kérdőpontjai között szerepelt a nemzetiségi rovat is. A nemzetiségi hovatartozás szempontjából minden összeírt személyt, anyanyelvre való tekintet nélkül, olyan nemzetiségűnek vettek számba, amilyennek magát vallotta: „A népösszeírást parancsoló rendeletben világosan meg volt hagyva, hogy egyesek azon nemzetiségekhez számítassanak, amely nemzetiségből valónak vallják magukat „¹⁰⁴ Következésképpen a nemzetiség megjelölése eltérhetett az anyanyelvtől.¹⁰⁵ (Kiskorúak esetében a szüleik nyilatkoztak a nemzetiségi hovatartozásról). A korábbi nemzetiségi felvételekkel ellentétben ennél a felmérésnél nem a nyelvtudás és az életmód szerint soroltak valakit a cigány nemzetiségűek közé, hanem az önidentifikáció alapján. A felmérés külön közölte a jogi (honos) és a jelenlévő népességet. Maga az adatfelvétel időtartama a Poroszország elleni hadikészülődés miatt elhúzódott egészen 1851-ig. Valószínű, hogy Erdélyben már 1850 nyarán befejezték.

Az 1851-es népszámlálás eredményeit Fényes Elek *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása* (Pest, 1857) című könyvében ismertette. Ezek szerint a cigányok száma Erdélyben 60.000, Magyarországon 21.000, a Szerb Vajdaságban 12.000 volt. Ugyanakkor

¹⁰² Fényes Elek: A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma vármegyék és járások szerint. In: *Értekezés a történeti tudományok köréből*. I. 1867-1870. Pest, 1873. IV. szám 1-77. p.

¹⁰³ Landerer Oszkár: *Értekezés az ausztriai-magyar birodalom népesedési viszonyairól, különös tekintettel az 1869:III. tcz. értelmében, 1870. I. 3-án a Magyar Korona területén keresztülvivendő népszámlálásra*. Pest, 1869.

¹⁰⁴ Fényes Elek: i.m.1873. 7. p

¹⁰⁵ A magyar lakosság számát – a korabeli viszonyok miatt – valószínűleg alábecsülték.

Schwicker A *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen* (Wien-Teschen, 1883) munkájában az 1851-es népszámlálás szerint Magyarországon 30.304, Erdélyben 52.265 cigány élt.¹⁰⁶ A fentebb felsorolt adatokhoz képest eltérő tényekkel szolgál „*A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei című munka I. kötetében*” (Budapest, 1893.) olvashatók az 1851.évi felmérésre vonatkozó számadatok. Eszerint Magyarországon, 18.864, Horvát-Szlavón országban 11.440, Erdélyben 52.665, így a teljes Magyar birodalom területén 82.969 cigány származású egyén élt. Ez adat azonban a jelenlévő népességre vonatkozik.

Dányi Dezső *Az 1850 és 1857. évi népszámlálás* című könyvében – felhasználva a korabeli osztrák forrásokat¹⁰⁷ - a cigányok számát Magyarországon 47.609 főben, Szerb Vajdaságban 12.121 főben, Erdélyben 78.906 főben állapította meg. Az eltérés onnan ered, hogy ez a kimutatás a jogi (honos) népességre vonatkozik. Viszont az eredeti népszámlálási közlésnek megfelelően Erdélyben 78.885 cigány élt,¹⁰⁸ s ezt az adatot támasztja alá Hunfalvy Pál: *Magyarország Etnographiája* (Budapest, 1876.) című munkája, amely szerint 1850-ben 78.902 cigányt regisztráltak ezen a területen. De a két népszámlálást illetően találunk még eltérő számadatokat. Többek között Hermann Antal etnológus közlése alapján 1850-ben 140 ezer, míg 1857-ban 143 ezer volt a cigányság lélekszáma.¹⁰⁹ Ehhez közelít a Dávid Zoltán által közölt 1851-es számadat, aki 138.636 főben jelölte meg a cigányok számát¹¹⁰. A legkevesebb cigány lélekszámot Kovács Alajos jelölte meg *A Magyarország ismertetése - nemzetiségi viszonyaink alakulása az utolsó két században* (Budapest, 1920) című munkájában, mindösszesen 66.971 főben. Mészáros Árpád tanulmányában is eltérő adattal szembesülünk: Magyarországon 1851-ben 83.000 cigány élt.¹¹¹ Egy külföldi szerző, David Crowe tollából ehhez az adathoz igencsak közel álló adatot ismerhetünk meg: ebben az időszakban Magyarországon és Erdélyben 83.769 cigányt regisztráltak. Nyárády R. Károly Erdély cigány népességét vallásfelekezeti megoszlásból becsülte meg, és 78.906 főben állapította meg a számukat.¹¹² Az említett indokok következtében azonban nem tudhatjuk, hogy ezek az adatok mennyire hitelt érdemlőek, ám a különbségek meglehetősen

¹⁰⁶ Schwicker: i.m. 1883. 75.p.

¹⁰⁷ *Übersicht des Bevölkerungsstandes des Kronlandes Ungarn im Jahre 1850 nach der amtlichen Volkszählung.* Ofen, 1851. *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik.* I/1. II/1. Wien, 1851-1853.

Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Neue Folge Band I. Band, 1. heft. Wien, 1856.

Az első kettő a jogi (honos) népesség nemzetiségi megoszlását közli, az Tafeln pedig jelenlévő polgári népességét.

¹⁰⁸ *Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása – 1850-1941.* Budapest, KSH, 1911.

¹⁰⁹ Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák.* Budapest, 12. p.

¹¹⁰ Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság*, 23. évf. 8. sz. 96.p.

¹¹¹ Mészáros Árpád: Nemzetiség, anyanyelv és vallás a magyarországi népszámlálások tükrében. In: *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája / 1910 – 1990 /* Budapest, 1994. 190.p.

¹¹² Nyárády R. Károly: *Erdély népességs története.* Budapest, 2003. 168. p.

szignifikánsak. Továbbá statisztikai hibaként említhető meg az a tény is, hogy a nemzetiségeket csak a honos lakosság körében vizsgálták, sőt a tanulók nemzetiségi hovatartozását mellőzték, bár ez a mutató a cigányság körében elenyésző volt.¹¹³

Cigány (jogi) népesség elhelyezkedése – 1850. (II. táblázat)

Kerület	Összes népesség	Cigány
Pest-Budai	1.538.904	11.652
Soproni	1.729.323	5.895
Pozsonyi	1.582.155	7.707
Kassai	1.374.367	8.373
Nagyvárad	1.434.402	13.982
<i>Összesen</i>	<i>7.659.151</i>	<i>47.906</i>
Erdély	2.061.910.	78.906
<i>Mindösszesen</i>	<i>9.721.061</i>	<i>126.515</i>

(Forrás: *Az 1850 és 1857. évi népszámlálás.* Budapest, 1993. 61-64. p.)

A népszámlálással és annak eredményeivel nem volt elégedett az osztrák belügyminiszter és a korabeli szakirodalmak is bíralták pontatlansága miatt. Nem is volt teljes körű, hiszen az ezredekben, a zászlóaljokban és a hadtestekben szolgáló katonákat nem vették számba, bár családtagjaikat, a nyugdíjas és rokkant katonákat igen.¹¹⁴ Szervezési és tartalmi hibái következtében is elmarasztalták az összeírást, ezért 1854-re újabb népszámlálást rendelt el a miniszter. De a különböző politikai és közigazgatási problémák miatt erre csak később, 1857-ben kerülhetett sor.¹¹⁵

¹¹³ Dr. Pallós Jenő: *Budapest 1848/49-ben.* Budapest, 1850.

¹¹⁴ *Erdély 1850. évi népszámlálása.* Budapest, 1996.

¹¹⁵ *Erdély 1857. évi népszámlálása.* Budapest, 1992.

1857. évi népszámlálás

Az 1857. évi népszámlálás kevésbé volt részletes elődjénél. Megbízhatóságát is kétségbe vonták, mivel több alapvető problémát követtek el a felvétel során. Az időpont kiválasztása sem volt alkalmas egy állapot felvételre. Októberben jelentős volt a távollévő lakosok száma, sokan elutaztak, valamint nem mérték fel azokat a gyermekeket, akik december végén születtek. Szerencsésebb és indokoltabb lett volna a december hónapot megjelölni. Hiányos volt a katonasághoz tartozók összeírása, a vakokról és siketnémákról pedig nem vettek fel adatokat.¹¹⁶ A nemzetiségi kérdést egyszerűen kihagyták. Ennek ellenére a hivatalos osztrák népszámlásokban mégis közöltek nemzetiségi számadatokat. Ez K. Czoernig munkásságának köszönhető, aki az 1851-es népszámlálás és az 1851-57. évi népmozgalmi statisztikából számolta ki a nemzetiségek arányát. Ám Dányi Dezső figyelmeztetett arra a tényre, hogy a népmozgalmi statisztikákból nem volt kiolvasható a nemzetiségek növekedésének és csökkenésének aránya, ugyanis ezek a statisztikák nem tüntették fel a nemzetiségi születéseket és halálozásokat.¹¹⁷ Hoóz István is felhívja a figyelmet, miszerint a Czoernig-féle számítások nem igazán felelnek meg a valóságnak¹¹⁸, és ő maga is Fényes Elek adatait használta fel, aki a nemzetiségi adatokat a vallásfelekezeti névtárakból gyűjtötte össze, ám az tudvalevő, hogy cigány nyelven sehol nem prédikáltak.

Tehát ez a kép sem mutatta a valóságot, ráadásul munkájában (Fényes, 1867.) a nemzetiségeket lélekszámuk alapján kategorizálta, és így a zsidókat, cigányokat, franciákat és az örményeket nem számította nemzetiségnek. A zsidók nem beszéltek saját, élő nyelvet; a Torontál megyében élő csekély számú franciák leginkább németül beszéltek; az örmények magyarnak érezték magukat, míg a cigányokat többnyire a magyarok, románok és a tótok közé sorolták. Ezekre a tényekre hivatkozva Fényes nem tüntette fel az említett nemzetiségek számát részletesen. Számítása alapján Magyarországon 33.000, Erdélyben 58.000, a társországokban 4.500 cigány élt. A teljes Magyarország területén mindösszesen 95.500 volt a cigányság száma.

¹¹⁶ Keleti Károly: *Népszámlálás*. Pest, 1869.

¹¹⁷ Dányi : i.m. 1993.

¹¹⁸ Hoóz István: A magyarországi cigányösszeírásokról és a cigány népesség alakulásáról. In: *A cigányok számának és demográfiai helyzetének alakulása Baranya megyében*. Pécs, 1986.

Dányi Dezső munkája szerint Magyarország Öt kerületében 46.040, Szerb-Vajdaság-Temesi Bánságban 12.950, a Katonai Határőrvidéken 20, Horvát-Szlavónországban 1.660, Erdélyben pedig 82.480 cigányt vettek számba. Tehát összesen 143.150 cigány származású egyént regisztráltak.¹¹⁹

Az 1856-os felmérés szerint a cigány lakosság megoszlása az osztársadalmon belül a következő képet mutatta: Magyarországon 72.200, Horvát- és Tótországban 1570, Erdélyben 29.960, Határőrvidéken pedig 20 főt vettek lajstromba, összesen 103.756 főt. A számadatok közül a legszembetűnőbb az erdélyi cigányok arányának meglehetősen jelentős csökkenése, ami nem csupán a migrációval volt magyarázható. Valószínűbb az a feltételezés, mely szerint a kolerajárvány a cigányságot sem kímélte, és ezrek estek ennek áldozatul.¹²⁰

A másik alapvető hiba volt, hogy amíg az 1850. évi felmérés a nemzetiséget a jogi és jelenlévő népességben is kimutatta, az 1857. évi népszámlálás csak a jogi lakosságot vette alapul. Konek Sándor azt az alapvető tévedést is megjelölte, hogy a nemzetiségi gyarapodás az általános népszámhoz hasonlított azonos arányban van feltüntetve a felmérésben, holott az vagy csökkenő, vagy növekvő tendenciát mutatott, de nem volt konstans. Meglepő volt számára a cigányok számának alakulása, ugyanis az 1846-os adatfelvételnél csupán 93.000 lélekszámot írtak össze¹²¹, és 11 évvel később majdnem kétharmaddal megnőtt a számuk.¹²² A cigányok számbeli növekedését nem lehetett kizárólag a természetes szaporulattal magyarázni. Feltételezhető, hogy ebben a korszakban a román fejedelemségekből több hullámban érkeztek Magyarországra cigányok. Ezt a népszámlálást már nem a katonaság, hanem a polgári szervek hajtották végre.

¹¹⁹ Dányi: i.m. 1993. 67.p

¹²⁰ Hunfalvy Pál: i.m. 1876. 517. p

¹²¹ Fényes Elek: *Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása*. Pest, 1857. 44. p.

¹²² Konek Sándor: *Magyar korona országainak statistikai kézikönyve*. Pest, 1865.

Cigány (jogi) népesség elhelyezkedése - 1857. (III. táblázat)

Kerület	Összes népesség	Cigány
<i>Pest-Budai</i>	1.682.810	10.920
<i>Soproni</i>	1.807.669	5.120
<i>Pozsonyi</i>	1.667.634	4.910
<i>Kassai</i>	1.349.789	8.590
<i>Nagyvárad</i>	1.549.109	16.500
<i>Összesen</i>	<i>8.057.011</i>	<i>46.040</i>
Erdély	2.173.704	82.480
<i>Mindösszesen</i>	<i>10.203.715</i>	<i>129.216</i>

(Forrás: *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. K. K. Direction der administrativen Statistik Neue Folge 3.Bd.1855-1857.I Teil.Wien.1861.52-55.p.*)

Az 1869-es népszámlálás

Hazánkban a magyar hatóságok először 1867-ben, az új független magyar kormány megalakulása után szerveztek népszámlálást, és előírták, hogy ezt tízévenként újra végezzék el¹²³. A hazai államvezetők felismerték, hogy a társadalmi, gazdasági intézkedések elengedhetetlen alapja a számok és adatok pontos ismerete. Ezek az összeírások már nemcsak a népesség számát igyekeztek megismerni, hanem területi és társadalmi-gazdasági megoszlását, demográfiai struktúráját is. A női népességet és a gyermekkorúakra vonatkozó adatokat is részletesebben számba vették. Ez az állapotfelvétel már megfelelt a modern kori népszámlálási feltételeknek.

Az osztrák felvételi metódust vették alapul, ami a lajstromos felvételi eljárást jelentette –Buda és Pest kivételével, ahol már ekkor számlálólapokat használtak. Feljegyezték az illető személy nemét, születési évét, felekezeti hovatartozását, családi állapotát, foglalkozását, stb. Az egyik hiba az volt, hogy az 1869. III. törvénycikk rendelkezése miatt a felmérésből kihagyták a nemzetiségre, illetve a nyelvre vonatkozó rovatokat.¹²⁴ Újabb hibákat eredményezett, hogy az adatrögzítést gyakorlatlan emberek végezték. Bár érdekes módon az 1867. július 16-i ülésen még elfogadták a nemzetiség, illetve a nyelv kérdésének szerepeltetését, de később, politikai okokra¹²⁵ hivatkozva, valamint arra, hogy az osztrák népszámlálásban sem található effajta kérdés, mégis elhagyták. Keleti Károly is, a statisztikai hivatal vezetője a felvétel nehézségeire és a nem egyértelmű nemzetiségi fogalom miatt, úgy gondolta mellőzni kell ezt a kérdést: „...jobb elejteni egy olyan kutatást, mely azzal a veszéllyel jár, hogy a nagy horderejű nemzetiségi statisztika a jövőben esetleges hamis alapon talál indulni.”¹²⁶ Így ez a népszámlálás semmilyen adatot sem tartalmazott a cigányság létszámáról, akár az anyanyelvi, akár a nemzetiségi meghatározottságból indulunk is ki.

¹²³ A hatóságok már 1868-ban le akarták bonyolítani az adatfelvételt, de ez két okból kifolyólag is a következő esztendőre tevődött át: egyrészt az előkészületek befejezetlensége miatt, másrészt alkalmazkodtak az osztrák gyakorlathoz, ahol a 1869. utolsó napjára tűzték ki a népszámlálást. György Aladár: *Magyarország hivatalos statisztikája*. Történelem és fejlődése. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1885.

¹²⁴ Keleti Károly: *Hazánk és népe* – a közgazdasági és társadalmi statisztikai szempontból. Pest 1871. 60. p.

¹²⁵ A kormány így érvelt: „...mindenkinek szabad akaratára kell hagyni, minek vallja magát, mire nézve a nemzetiségű rovatot lehetne ugyan használni, hanem szigorúan felülőrködni az összeírásnál – főleg a köznépnél arra, hogy a számláló megmagyarázván ugyan a kérdést, de se egyik, se másik irányban nyomást az egyes nemzetiségűekre ne gyakoroljon” Bokor Gusztáv: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete*. Budapest, 1896. 140.p.

¹²⁶ Keleti Károly: *Magyarország nemzetiségei statisztikai szempontból. Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények*. 1978. 1. sz. 6.p.

A népszámlálás kérdésköre azonban szerteágazóbb lett az osztrákokétól, ugyanis az osztrák népesség felvétel nem jegyezte le az írni-olvasni tudás arányát, illetve a lakásviszonyokat Ausztriában csak a nagyobb városokban mérték fel, ellentétben hazánkban, ahol egész ország területére kiterjedt.

Keleti Károly számításokat végzett a nemzetiségek arányának meghatározására. Egészen pontosan az elemi iskolába járó tanulók anyanyelvét vizsgálta, ugyanis kérésére Eötvös József közoktatási miniszter elrendelte a 6-15 éves iskolakötelesek beszélt nyelvének felmérését. A felvétel alkalmával a gyerekeket vallási hovatartozásuk szerint is lajstromba vették. A népszámlálás és a népiskolai felvétel hasonló arányokat mutatott, és Keleti erre a hasonlóságra épített. Ám ezekben a rovatokban a cigányokat az „egyéb” kategóriába helyezte, ide azonban nemcsak a cigányok kerültek, hanem a vend, örmény és más egyéb nemzetiségűek is.

Mindezek ellenére, ha 1869-ben nem is, de 1867-ben Fényes Elek 95.500 főben állapította meg a hazai cigányság számát (Magyarországon 33.000, Erdélyben 58.000, horvát-szlavón területeken 4.500 fő). Ez az adat az 1857-hez (143.150) viszonyítva meglepően kevésnek bizonyul. Valószínűtlennek tűnik, hogy egy nép tíz év alatt ilyen mértékben megfogyatkozott volna. Elfogadhatóbb magyarázat a meghatározás problematikájából eredő pontatlanság. A cigányokra jellemző volt, hogy átvették a környezet nyelvét, ezáltal is jobban alkalmazkodtak a többségi társadalomhoz.

Mindezek ellenére úgy vélem, hogy az 1867-es adat nem megfelelő. 1864-ben Konek Sándor jegyezte le a magyarországi cigányság számának alakulását. Eszerint Magyarországon 67.610, Horvát-Tótországban 1.760, Erdélyben 86.300, a Katonai- Határőrvidéken 30 cigány élt. Mindösszesen 155.700 fő.¹²⁷ Ez az adat már közelebb áll az 1857-es népszámláláséhoz.

¹²⁷ Konek Sándor: i.m. 1868.

Az 1880. évi népszámlálás

A Földművelés-, Ipar és Kereskedelemügyi Minisztérium 1871-ben létrehozta az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatalt, majd 1874-ben az országgyűlés elfogadta az első statisztikai törvényt. Így került sor a következő népszámlálásra 1880-ban, amelynek tervezetét már egy szilárdabb alapokon álló statisztikai szervezet terjesztett elő. Ebben már hivatkoztak a szentpétervári VIII. Nemzetközi Statisztikai Kongresszus (1872) határozatára: valamennyi európai ország egy időben, „O”-ra (nullára) végződő évek utolsó napján tartson népszámlálást. Ez a népszámlálás már figyelmet fordított a népesség nemzetiség szerinti megoszlására is. Megkülönböztette a tényleges és a jogi népességet. A tényleges népességen sorolták: „...a népszámlálás napján az ország határai között tényleg jelenlévő helybeli és idegen népesség összegét értjük, tekintet nélkül hova valóságra.” Jogi népességen: „...az állam közületéhez tartozók összege foglaltatik, az tehát a jelen –és távollevők helybeliekből áll elő”.¹²⁸

A felvétel során a nemzetiségi hovatartozást nem közvetlenül a nemzetiségi rovattal jelölték, hanem az anyanyelv alapján közelítették meg, hogy ki milyen etnikumhoz tartozik: „Mindeki oly nyelvűnek írandó be, aminőnek vallja magát, és ebbéli határozottan teendő nyilatkozatára semmiféle befolyást sem szabad a számláló ügynöknek gyakorolni.”¹²⁹ Továbbá megkérdezték, az anyanyelven kívül milyen hazai nyelvet beszél még. Bár anyanyelvként a cigány nyelvet is meg lehetett jelölni, a közlemények egy részében mégsem közölték külön a cigány anyanyelvűek számát, hanem csupán az „egyéb” anyanyelvűek között tüntették fel őket.¹³⁰ További problémát jelentett még, hogy a cigányok jelentős részének nem cigány volt az anyanyelve, hanem az országban beszélt valamilyen más nyelv. Mivel a cigányok többsége két vagy több nyelvet beszélt, választhatott, melyiket jelöli meg anyanyelvként. A gyermekek anyanyelve a szülőétől eltérő lehetett. Viszont a beszélni nem tudó gyermeket egyik nemzetiség közé sem sorolták be, hanem külön mutatták be. Ez hibás eljárás volt, hiszen ebbe a csoportba kerültek is tartoztak valamilyen nemzetiséghez. A tévedést felismerve, később arányosan szétosztották az egyes nemzetiségek között.

¹²⁸ Szolcsányi Hugó: *Európa államainak statisztikája kiváló tekintettel Magyarországra*. Budapest, 1882. 20.p

¹²⁹ Thrirring Lajos: i.m. 1983. 10.p.

¹³⁰ Az 1880-as népszámlálás cigány adatai tehát elég ingatag volt és erre további eklatáns példa a következő. A felmérés szerint Budapesten cigányul beszélő magyar anyanyelvű férfi 11, magyarul beszélő cigány anyanyelvű 5, összesen tehát 16 fő. Holott a fővárosban már ekkor 50 cigányzenekar volt, amelynek szinte minden tagja beszélt cigányul. (*Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet.*) Keleti közlése (*A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján. Budapest, 1882.*) szerint viszont 5 cigány férfi és 20 cigány nő, összesen 25 cigány élt Budapesten.

Ennek a felmérésnek az eredményeit az 1893. évi cigányösszeírást tartalmazó kötet, valamint Keleti Károly: A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálása alapján című munkája közli. A két tanulmány eltérő számadatokat mutat, a differencia viszont nem kirívó. Az 1893-as tanulmány szerint a cigány anyanyelvűek száma 78.759 volt, és 18.858 nem cigány anyanyelvű tudott cigányul. Ennek alapján – ha eltekintünk attól, hogy a cigányul is tudó nem cigány anyanyelvűek között nem cigány etnikumúak is lehettek – összesen 97.617 cigányról beszélhetnénk Magyarországon. Ebből a számból azonban mindenképpen hiányoznak mindazok a cigányok, akik sem anyanyelvként, sem második beszélt nyelvként nem említették a számláló biztosoknak a cigány nyelvet. A közel százezer cigányul beszélő között 14.480 személy volt, aki csak cigány nyelven tudott.¹³¹

Keleti Károly 75.911 főben¹³² állapította meg a cigány anyanyelvűek számát, az eltérés kevesebb, mint 3.000. Ezek közül 18.128 volt olyan cigány (az előző adathoz képest az eltérés már minimálisnak mondható), aki beszélt magyarul is és 14.480 cigány származású személy csak cigány nyelven tudott. Az utóbbi adat megegyezik az 1893-as felmérés mértékével. Keleti is figyelembe vette a korábban említett összeírás által jegyzett problémákat, és számításai szerint pontosan 94.769 személy volt sorolható a cigány kategóriába.¹³³

A cigányok területi elhelyezkedését vizsgálva megállapítható, hogy a cigányság zöme Erdélyben élt, számuk 46.460 volt, ami a Magyarországon élő cigány etnikum 61.8%-át képezte. Azon belül a legnépesebb cigány lakta megye Nagy-Küküllő volt, 6.814 cigány származású egyént regisztráltak itt. A következő nagyobb földrajzi egység a Tisza-Maros szöge volt. A cigány népesség száma egyre inkább csökkent az ország közepe fele haladva. A legalacsonyabb létszám a Duna-Tisza közén volt megfigyelhető.

¹³¹ *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új folyam. IX. kötet. 18.p.

¹³² Ez a számadat azonban nem vette figyelembe a Horvát-Szlavón (1.499) és a volt Határőrvidék (1.983) területeit, ahol összesen 3.482 cigány élt 1880-ban. Szolcsány: i.m. 1882.

¹³³ Thirring Gusztáv 1880-ban viszont csak 82.241 főben határozta meg a hazai cigányság számát mint nemzetiség. Thirring Gusztáv: *Demographia, Statisztika – Népsűrűség, néptömrülés, népszámlálás, nemzetiségi statisztika*. Budapest, 1901. 25.p.

A 75.911 összeírt cigány között a *férfi-nő* aránya majdnem 50%-os megoszlást mutatott, egészen pontosan 38.147 férfi és 37.764 nő élt Magyarországon. Általában egy népcsoport esetében inkább a nők többsége volt a jellemző, ezért is meglepő a cigány férfiak számbeli fölénye, ez a különbség nem szignifikáns. A cigányok életkora az átlagosnál alacsonyabb volt. Az életmódjukból fakadó viszontagságos élet és a mentalitásukból fakadó rossz egészségügyi helyzetük miatt kevesen érték meg a felnőtt kort.

Az élekor felvételénél is számolni kellett a hibaszázalékkal. Ugyanis előfordulhatott olyan eset is, hogy a megkérdezett nem tudta pontosan az életkorát, vagy szándékosan többet vagy kevesebbet mondott.

Kormegoszlás – 1880.

	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
0-2	1.938	2.031
3-5	3.157	3.072
6-10	4.087	4.035
11-15	3.900	3.845
16-20	3.675	4.263
21-30	6.684	7.483
31-40	5.954	5.597
41-50	4.100	3.705
51-60	2.682	2.343
60 éven felüli	1.747	1.331
ismeretlen korú	43	59
Összesen	38.147	37.764

(Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján.* Budapest, 1882. 52. p.)

A nyelvismeret összevetve a hitfelekezettel.

Az asszimiláció miatt a cigányok általában ahhoz a felekezethez tartoztak, amelyet az őket körülvevő lakosság döntő hányada követett. Legtöbben a római katolikus, illetve a görög-keleti vallást jelölték meg.

Felekezeti megoszlás – 1880.

	Férfi	Nő
Római- katolikus	9.948	9.693
Görög-katolikus	11.813	11.847
Örmény katolikus	3	3
Görög keleti	10.988	10.541
Örmény keleti	7	6
Ágostai evangélikus	826	805
Helvét evangélikus	4.585	4.426
Unitárius	445	416
Más keresztény	-	1
Zsidó	3	-
Mohamedán	-	-
Egyéb nem keresztény	8	3
Hitfelekezet nélküli	19	21
Még nem keresztelt	1	2
Ki nem deríthető	1	-
Összesen	38.147	37.746

(Keleti Károly: A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján. Budapest, 1882. 50-51. p)

Ha viszont elfogadjuk Fényes Elek 1867-es összeírásának eredményét, amely szerint ekkor a cigány népesség száma a történelmi Magyarország területén 95.550 fő volt, akkor az 1893-as kötet adatai közelebb állnak a valósághoz, mint Keleti Károly számításai. Ugyanis a cigányságra inkább a szaporodás volt a jellemző. De számuk nem csak emiatt növekedhetett, hanem a migráció is szerepet játszott ebben.

A cigányság területi eloszlása 1880-ban a következőképpen nézett ki:

A cigányság területi elhelyezkedése - 1880 (IV. táblázat)

Országgrész	Jelenlévő népesség	Cigány
Duna bal partja	1.757.552	5.256
Duna jobb partja	2.562.355	1.760
Duna-Tisza köze	2.340.959	1.329
Tisza jobb partja	1.441.541	6.697
Tisza bal partja	1.820.855	6.233
Tisza-Maros szöge	1.721.312	8.176
Erdély	2.084.048	46.460
<i>Összesen</i>	<i>13.728.622</i>	<i>75.911</i>

(Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján.* Budapest, 1882. 40-41. p)

Az ország fejlettebb, nyugati részén a cigány lakosok száma még mindig csekély volt. Valószínűleg itt csak magasabb képzettséggel lehetett érvényesülni, ellentétben az ország keleti felében és főként Erdélyben, ahol feltűnően sok cigányt regisztráltak. Ám az is elképzelhető, hogy a Duna jobb partján túl fekvő megyékben már annyira polgárosultak az ott élő cigányok, hogy őket már nem vették cigány számba. Ez nem feltétlenül jelentette kizárólag az életmód megváltozását, figyelembe kellett venni az anyanyelv elvesztését is. A polgári életmódot folytató cigány zenészművészek nem kerültek be a népszámlálási lajstromba cigányként, bár nagy százalékuk még mindig beszélt a romani nyelvet. Ugyanakkor az 1880-as népszámlálás csak azokat sorolta a cigányok közé, akik beszélték ezt a nyelvet.

1893-ban a cigányösszeírás szerint a cigányság területi megoszlása így nézett ki:

A cigányok területi eloszlása 1893-ban

Országrészt	A letelepedett	A huzamosabban tartózkodó cigányok száma	A vándor	összesen
Duna bal partja	19.545	872	488	20.905
Duna jobb partja	17.781	3.617	1.399	22.797
Duna-Tisza köze	20.433	1.159	736	22.328
Tisza jobb partja	26.707	2.275	594	30.076
Tisza bal partja	32.036	3.392	908	36.336
Tisza-Maros szöge	29.695	2.666	2.939	35.300
Erdély	97.235	5.925	1.874	105.024
Katonaság és letartóztatottak	-	-	-	2.164
<i>Összesen</i>	<i>243.432</i>	<i>20.406</i>	<i>8.938</i>	<i>274.940</i>

(Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet. 21. p.)

A cigány származású emberek területi megoszlása tizenhárom év múltával szinte semmit sem változott: a legkevesebben továbbra is a Duna-Tisza-közén éltek, míg a legtöbben „a klasszikus cigány hazának apostrofált” Erdélyben. Ez természetesen a Balkánról, illetve keletről, leginkább Romániából érkező migrációs hullámmal magyarázható. Eltérésként figyelhető meg, hogy amíg 1880-ban a Tisza jobb partján élt több cigány, addig 1893-ban már a Tisza bal partján regisztráltak több személyt.

Még egy hiányosság fedezhető fel: a katonaság és a letartóztatottak száma az ezt megelőző népszámlálásokból kimaradt. Az 1893-as felvétel számba vett 2.264 cigány katonát, illetve bebörtönzött személyt. Ez ellentmond a cigányságról alkotott téves képnek, amely szerint sokuk illegális, azaz törvénybe ütköző módon élt.

A két felmérés közötti számadat igencsak számottevő: 1880-ban 75.911 cigány egyén élt Magyarországon, míg 1893-ban, 13 év elteltével, ez az adat 274.940-re emelkedett. Ezt a nagy fokú növekedést nem lehet csupán a születések számának gyors emelkedésével magyarázni.

1880-ban csak azokat sorolták a cigányok közé, akik beszélték a cigány nyelvet. Ennek azonban többek között hátulütője volt, hogy a társadalomba való beilleszkedéssel, a többségi környezethez való alkalmazkodással az illető cigány egyre kevésbé használta anyanyelvét, másrészt 1880-ban nagyon sok cigány oláh anyanyelvűnek vallotta magát, s őket nem a cigányokhoz, hanem az oláhokhoz sorolták.

Az 1893-as összeírás alkalmával az antropológiai jellegből indultak ki. Voltak olyan települések is, amelyek visszautasították a felmérést, arra hivatkozva, hogy az ott élő cigányok már annyira elpolgáriasodtak, hogy cigány számba nem vehetők. Főként zenészek alkották ezt a réteget, pedig túlnyomó részük anyanyelvi szinten beszélte a cigány nyelvet.

A cigányok nyelvismerete.

Magyarul is beszél anyanyelvén kívül, 1880 (V. táblázat)

Ország rész	Anyanyelve cigány	Magyarul is tud
Duna bal partja	5.256	1.536
Duna jobb partja	1.760	760
Duna-Tisza köze	1.329	678
Tisza jobb partja	6.697	1.540
Tisza bal partja	6.233	2.186
Tisza-Maros szöge	8.176	449
Erdély	46.460	10.979
<i>Összesen</i>	<i>75.911</i>	<i>18.128</i>

(Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján.* Budapest, 1882. 48-49. p.)

1880-ban az össznépeség csekély része, mindösszesen 75.911 személy tartotta magát cigány anyanyelvűnek, s 23,88 %-a beszélte a magyar nyelvet is. Az elmagyarosodás folyamata tehát jelentős mértékben megfigyelhető volt. Talán szerencsésebb helyzetben lennénk, ha fennmaradt volna olyan táblázat, amely kimutatja, hogy hány olyan cigány ember élt, aki cigány származásúnak vallotta magát, de anyanyelvként már nem a romanit, hanem a magyart beszélte. Azt viszont tudjuk, hogy mindösszesen 14.480 (6.854 férfi és 7.626 nő) cigány beszélt csak egy nyelvet.¹³⁴

A cigányok a többségi környezethez való alkalmazkodás során kénytelenek voltak átvenni a magyar nyelvet. Ez azonban nemcsak Magyarországra, hanem Európa más országaira is jellemző volt. Hiszen a cigányok nem rendelkeztek olyan kulturális intézményekkel, amelyek segítségével gyakorolhatták volna, illetve továbbadhatták volna anyanyelvüket, így ez elszigeteltté vált az országban, és a többség nem értette meg.

Minél nyugatabbra megyünk, annál inkább az vehető észre, hogy növekvő százalékuk beszéli az adott állam nyelvét. Autentikus helyzetről keleten, az elmaradt régiókban beszélhetünk. Tipikusan ilyen volt Erdély, itt beszéltek a legtöbben cigányul: 46.460 személy, közülük 10.979-en tudtak magyarul is.

Ám a cigány nyelvhez való ragaszkodás tekintetében nem Erdély területe számított leginkább. Egy másik régióban, a Tisza-Maros szögében 8.176-an beszélték a nyelvet, és csak 5,4 %-uk tudott magyarul is.

A magyar nyelv legszélesebb körű elterjedése a cigányok körében természetesen az ország szívében, a Duna-Tisza-közén volt megfigyelhető. Az 1.760 cigány anyaelvűnek több mint a fele, 51,01 %-a beszélte a magyarok nyelvét. Ez a folyamat két dologhoz köthető: egyrészt ez volt az egyik legfejlettebb régió, másrészt a polgárosodás folyamata magával hozta a magyar nyelv egyre magasabb szintű elsajátítását is.

¹³⁴ Keleti Károly: *Szent-István Korona Országainak népessége a területek, lakviszonyok és háziállatok kimutatásával*. Budapest, 1882.

A cigányok egyéb nyelvismerete

Egyéb nyelven is beszél anyanyelvén (cigány) kívül -1880.

Nyelv	Számuk	Arányuk
Német	1.613	2,12%
Tót	6.587	8,68%
Oláh	32.410	42,7%
Ruthén	589	0,78%
Horvát-szerb	1.969	2,59%
Vend	53	0,07%
Örmény	23	0,03%
Egyéb hazai	57	0,08%
Külföldi	2	-
Csak cigányul	14.480	19,08%

(A magyar korona országaiban 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állat kimutatásával a földesmívelésügyi-, ipar -és kereskedelemügyi magyar királyi minisztérium megbízásából. Szerkesztette és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882. 628. p.)

A cigányok magyaron kívüli nyelvismerete alapján jól kirajzolódnak azok a cigányok által legsűrűbben lakott területek, földrajzi helyek, ahonnan Magyarországra érkeztek. Szembeötlő, hogy a legtöbben, a teljes cigányságnak (75.911) majdnem a fele, 42,7%-a , azaz 32.410 cigány tudott oláh nyelven is kommunikálni.

A következő legismertebb nyelv a cigányok körében a tót volt, ami annak volt köszönhető, hogy a Felvidék területén is nagy számban éltek cigányok. Mindösszesen 6.587-en beszéltek ezen a nyelven.

Még két olyan nyelv szerepel a táblázatban, amelyet több mint 1.000 cigány ismert: a horvát-szerb, illetve a német. Ám ezek és a táblázatban feltüntetett további nyelvek ismeretének elterjedése már csak minimálisnak nevezhető közöttük.

Cigányul is beszél anyanyelvén kívül – 1880.

Anyanyelv	Cigányul is tud	Arány
Magyar	10.857	0,18%
Német	496	0,02%
Tót	2,288	0,14
Oláh	4.874	0,21%
Ruthén	266	0,08%
Horvát-szerb	319	0,05%
Vend	21	0,04%
Örmény	-	-
Egyéb(bosnyák,stb)	6	-
Külföldi nyelvű	1	0,03%
<i>Összesen</i>	<i>19.128</i>	

(*A Magyar Korona Országában 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei...627-629.p.)*

Az önidentifikáció szempontjából érdekes képet mutat(na) az anyanyelvén kívül cigányul beszélők aránya. Abból a szempontból, hogy azok az emberek, akik anyanyelvükként nem a cigányt jelölték meg, hanem egyebet, a fentebb említett nyelvek egyikét, de mégis tudtak cigányul, vajon hány százaléka ferdítette el a valóságot?

Erősen megkérdőjelezhető, hogy a 10.857 magyar származású egyén valóban elsajátította-e a romani nyelvet. A cigányokat körülvevő, az őket körülölelő társadalmi jelenség tudatában alighanem a zenész cigányok voltak, akik a köztudatban megragadt téves eszmével szemben igenis beszélték anyanyelvüket!

Az 1880-as népszámlálás egyik nagy hibája – nemzetiségi aspektusból –, hogy sok cigány oláh anyanyelvűnek tartotta magát, s ezáltal a románok közé sorolták őket. A 4.874 oláh anyanyelvű, de cigányul beszélő között valószínűleg elég sokan voltak, akiket nem ebben a kategóriában kellett volna feltüntetni.

A sorban következők a tótok voltak, ahol dívott a cigány nyelvjárás, 2.288 személy volt képes megszólalni ezen a nyelven, azon, amelyet a korszakban nem ismertek, csupán valamiféle tolvajnyelvként kezeltek. Ennek tükrében nehezen képzelhető el, hogy elsajátították ezt a nyelvet, miközben a cigányt anyanyelvként beszélő emberek száma drasztikus mértékben csökkent. (A valóságban viszont az anyanyelv bevallása lelkiismereti alapon történt.)

A magyar nyelv átvételét, valamint a cigány nyelvet használók arányát még jobban szemléltethetjük azzal, ha az 1880-as számlálás eredményeit összevetjük az 1893-as felmérés adataival.

Magyarul is beszél anyanyelvén kívül – 1893. (VI. táblázat)

Országgrész	Anyanyelve cigány	Magyarul is tud
Duna bal partja	7.026	1.942
Duna jobb partja	2.580	1.080
Duna-Tisza köze	1.891	1.150
Tisza jobb partja	8.027	1.172
Tisza bal partja	6.532	2.485
Tisza-Maros szöge	11.803	1.143
Erdély	43.701	10.007
<i>Összesen</i>	<i>82.405</i>	<i>19.339</i>

(*Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet. 56.p*)

A cigány anyanyelvűek számának alakulása meglepő, hiszen a letelepedéssel, a polgáriasodás folyamatával az lenne a logikus, ha csökkenne a cigány nyelvet ismerők aránya. De jelen esetben nem hogy minimálisan csökkent volna, ellenkezőleg, még nőtt is a számuk 75.911-ről 82.405-re. Ez azzal a hibával magyarázható, hogy az adatfölvétel során a cigányul tudók adatait alulreprezentálták, mert azokat a cigányokat, akik oláh anyanyelvűnek vallották magukat, nem a cigányok, hanem az oláhok közé sorolták.

Magyarul is tudók aránya a cigány anyanyelvűek között

Országgrész	1880	1893
<i>Duna bal partja</i>	29,22 %	27,64 %
<i>Duna jobb partja</i>	43,18 %	41,86 %
<i>Duna-Tisza köze</i>	51,01 %	60,81 %
<i>Tisza jobb partja</i>	22,99 %	14,6 %
<i>Tisza bal partja</i>	35,07 %	38,04 %
<i>Tisza-Maros szöge</i>	5,49%	9,68 %
<i>Erdély</i>	23,63 %	22,99 %
<i>Összesen</i>	23,88 %	23,47 %

A magyar nyelv átvételének folyamatossága az asszimiláció ellenére is kevésbé tapasztalható. Az 1880-as felméréshez viszonyítva az arányok szinte alig változtak, de minimális mértékben csökkentek a magyar nyelvet is használni tudók, egészen pontosan 23,88 százalékról 23,47 százalékra. A magyarul beszélők számadata három nagy országgrészben nőtt (Duna-Tisza köze, Tisza bal partja, Tisza-Maros szöge), két térségben pedig csökkent: a Duna bal partján, ahol 29,22 százalékról 27,64 százalékra, illetve a Tisza jobb partján, ahol 22,99 százalékról 14,6 százalékra redukálódott a magyarul is tudók száma. A legtöbb cigány anyanyelvű személy még mindig Erdélyben élt. Arányukat tekintve a legkevesebben a Tisza-Maros szögben élő cigányok használták a magyar nyelvet, 11.803 cigány származású közül 1.143-an, ez 9,68%-ot jelentett, tehát 4,28%-os növekedést mutatott az 1880-as népszámláláshoz képest. A legtöbben pedig a Duna-Tisza közén beszéltek a cigány nyelvet, 1.891 cigány személyből 1.150 volt képes magyarul is kommunikálni, ez 60,81%-os arány. Itt még jelentősebb emelkedés következett be a korábbi népszámláláshoz viszonyítva, szám szerint 9,8%.

Cigányság területi eloszlása – 1880.(VII. táblázat)

Duna bal partja	6.000
Duna jobb partja	2.114
Duna-Tisza köze	1.534
Tisza jobb oldala	7.746
Tisza bal oldala	7.580
Tisza-Maros köze	9.941
Erdély	56.006
Összesen	94. 403

(Schwicker, J.H.: *Die Zigeruner in Ungarn und Siebebürgen*. Wien-Teschen, 1883.87.p)

Schwicker is vizsgálta az 1880-as népszámlálás cigányokra vonatkozó adatait. Az általa megállapított számadat (75.911) megegyezik a fentiekkel. A kiindulópont nála is az anyanyelv volt, bár ez a neves szakember hozzászámolta a horvát-szlavón részeket is, így összesen 79.393 cigány egyént vett nyilvántartásba.

Az anyanyelv tudakolása mellett nem arra volt kíváncsi, hogy a cigány anyanyelvűek még milyen nyelven beszéltek, csak azt kutatta, hány olyan személy van, például magyar, német, román nemzetiségű stb., akinek az anyanyelve nem cigány volt, de mégis beszélt a nyelvet is. E felmérés alapján 15.010 (6.854 férfi, 8.156 nő) olyan személyt tüntetett fel, aki anyanyelve mellett cigányul is tudott. 1880-ban 2.800 olyan cigánygyerek élt, aki még nem tudott beszélni. És ha ezt is hozzá adjuk a 94.403-hoz, akkor mindösszesen 97.200 cigány létezett a történelmi Magyarországon.

1890-es népszámlálás

A népszámlálás hazánkban fokozatosan fejlődött, korszerűsödött, mind szervezési, mind gyakorlati szempontból. A Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium és a Földművelés-, Ipar és Kereskedelemügyi Minisztérium ipari és kereskedelmi részlegéből a Kereskedelemügyi Minisztérium hatáskörébe került a Statisztikai Hivatal. Az 1890-es népszámlálás projektumát a Magyar Tudományos Akadémia ülése vitatta meg, és kisebb változtatásokkal hagyta azt jóvá.

Ez a népszámlálás még jobban megfelelt a nemzetközi előírásoknak, sőt egyetemes tekintetben példamutatónak is számított foglalkozási és vállalati felmérésekben. A millenniumi ünnepekhez közeledve megnöttek a statisztikai tevékenységek:

- 1893-ben végrehajtották az első cigányösszeírást,
- 1895-ben az általános mezőgazdasági felmérést,
- 1895-ben az állami anyakönyvvezetés bevezetését.

Ez a népfelvétel a cigány anyanyelvűek számát 91.611 főben állapította meg.¹³⁵ A Történeti Statisztikai idősorok című könyvben 91.604 főt regisztráltak. A hivatalos magyar királyi statisztikai hivatal 1891-es adataiban¹³⁶ Magyarországra vonatkozóan 91.603 lelket jelölt meg, a teljes Magyar birodalomban, Fiumében, Horvát-Szlavónországban összesen 96.497 cigány lelket írtak össze.

A cigányság száma, illetve százalékos megoszlása

Év	Mo	Fiume	Horvát-Szlavón	Együtt
1880	78.759	-	3.482	82.241
1890	91.603	1	4.893	96.497
1880	0,57%	-	0,18%	0,53%
1890	0.61%	0	0,22%	0,56%

¹³⁵ Déry Gyula: i.m. 1908. 46. p.

¹³⁶ A magyar korona országaiban az 1891. évben végrehajtott népszámlálás eredményei, általános leírás I. rész. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1893.

A cigányság területi elhelyezkedése 1890-ban (VIII. táblázat)

Országgrész	Jelenlévő népesség	Cigány
Duna bal partja	1.879.515	6.952
Duna jobb partja	2.753.966	4.874
Duna-Tisza köze	2.754.812	2.660
Tisza jobb partja	1.516.699	8.330
Tisza bal partja	2.069.690	9.059
Tisza-Maros szöge	1.907.596	11.626
Királyhágóntúl	2.251.216	50.072
Összesen	15.133.494	91.603.

A két népszámlálás (az 1880. és az 1890. évi) közötti differenciát aligha lehet csupán azzal magyarázni, hogy anyanyelvét minden állampolgár maga vallotta meg. Pomogyi László¹³⁷ úgy véli, hogy a kérdőívek összeállításában vagy a népszámlálást végző számlálóbiztosok munkájában is találhatók olyan okok, amelyek ezekre az eredményekre vezetnek. A különbség a számbavétel módjával is magyarázható. Ugyanis 1880-ban sok cigány oláh anyanyelvűnek vallotta magát, és így az oláhok, azaz a románok kategóriájába sorolták őket. Az 1890-es népszámlálás alkalmával viszont a helyzet megfordult: azon állampolgárokat, akik oláh vagy más nem cigány nyelvet vallották anyanyelvüknek, de cigányul is tudtak, a cigányok sorába jegyezték fel.¹³⁸

A két népösszeírás között volt még egy jelentős eltérés, ami inkább országos mértékben volt számottevő, de a cigányságot kisebb mértékben érintette. 1880-ban a beszélni nem tudó gyerekeket külön kategóriába sorolták, ráadásul ennél a felvétel még egy technikai problémát elkövettek, tudniillik egy-egy területen az egy éven aluliak kerültek a beszélni nem tudók kategóriába, máshol pedig a két-három évesek. Ezt a hibát korrigálták az 1890.évi népszámlálás alkalmával, ahol is a beszélni nem tudókat már az apa vagy a családfenntartó anyanyelve szerint osztályozták.¹³⁹

¹³⁷ Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest, 1995.

¹³⁸ *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új folyam. IX. kötet.

¹³⁹ Keleti Károly: A magyar és osztrák népszámlálás. In: *Nemzetgazdasági Szemle*. 1890 487-498. p.

Az 1893-as cigányösszeírás

Ez az összeírás a magyarországi cigányok egyik legfontosabb dokumentuma. Hazánkban a napjainkig nem történt ehhez hasonló, kifejezetten a cigányok számba vételét célzó kutatás¹⁴⁰. A korszak Európájában is egyedülálló volt ez a kísérlet egy komoly, szakszerű cigányösszeírássra. Kivételt Franciaország képezett, ahol 1895-ben összeírást végeztek a „nomádok, cigányok és csavargók” körében. Bajorországban 1899-ben állították fel azt a hivatalt, amelynek célzottan a cigányok nyilvántartása lett a feladata. 1905-ben ez a hivatal adta ki a *Zigeuner-Buch* c. kiadványt, hogy segítse a rendőrséget „a cigányprobléma leküzdésében”.

Megkíséreltek pontos, közgazdasági és szociológiai jellegű felmérést végezni. Ez maga nemében mindenképpen páratlan volt.¹⁴¹ Bár bizonyos előzményei voltak ennek az adatfelvételnek, például a korábban említett 1873-as összeírás, újítása alapvetően mégis az volt, hogy nem csupán a cigány anyanyelvűekre, plusz a cigány nyelvet tudókra terjedt ki, hanem igyekezett számba venni a cigány genetikus tudattal rendelkezők teljes körét. Tehát azokat is, akik nem voltak cigány anyanyelvűek, nem is ismerték a cigány nyelvet, de tagjai voltak a „leszármazási közösségnek”.

Az elgondolás Hieronymi Károly belügyminisztertől származott, aki 1892. decemberében megbízta az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatalt a magyarországi cigányok összeírásával, amelyet 1893. január 31-én végre is hajtottak. A hazai cigányok ügye már régóta országos és gyökeres rendezésre várt. A probléma megoldásának elengedhetetlen feltétele volt a cigányok számának és demográfiai helyzetének megfelelő ismerete. Az összeírás egyébként hangsúlyozta annak a folyamatnak a fontosságát, amely „a cigányságot a nemzettestbe s ezzel a polgárosultság közösségébe olvasztja.”¹⁴² Bár az eredeti elgondolás a csavargási ügyből és a kóborcigányok letelepítésének kérdéséből indult ki, a felmérés azonban nemcsak rájuk, hanem az ország területén tartózkodó valamennyi cigányra, tehát az állandóan letelepedettekre és a huzamosabb ideig egy helyben tartózkodókra is kiterjedt. A letelepedés szempontjából a különböző kategóriába tartozó cigányok viszonyainak egymással

¹⁴⁰De kiemelkedőnek és fontosnak számít Kemény István 1971-ben készült felmérése is. Az 1893-as felmérés közizgatási, az 1971-es pedig tudományos indíttatású volt. Abban a tekintetben is kiemelkedő volt, hogy egy olyan időszakban készült az 1893.évi cigányösszeírás, amikor még csak kialakulóban volt a szociológia tudománya. Kemény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, 1976.

¹⁴¹ Bár a belügyminisztérium 1873-ban elrendelt egy cigányösszeírást, amely a cigányok számát 214 000 főben állapította meg. Ezt a forrást azonban nem minden szakirodalom véli hitelesnek. Egyedüli pontos adatként, kiindulópontként az 1893-as számlálást veszik figyelembe a kutatók.

¹⁴² Gyáni Gábor- Kövér György: i.m. 1998. 138. p.

párhuzamba állítása fontos lépés a kérdés megoldásához. Emiatt az adatok felvétele mindhárom nagyobb csoportra kiterjedt:

1. A *megtelepült cigányok*, azok, akik állandó tartózkodási hellyel rendelkeztek. Területi elhelyezkedésük vizsgálata abból a szempontból történt, hogy az egyéb lakossággal külön vagy együtt éltek-e. Felmérték a házak, putrik számát, és egyéb, a tulajdonukat képező kerteket, földbirtokokat. Feltüntették, milyen gyakran és milyen társadalmi réteggel házasodtak. Továbbá azt, hogy gyermekeik járnak-e iskolába, és ha nem, mi okból nem (243.432 fő – az össz cigányság 89%-a).
2. A *községben huzamosabb ideig tartózkodó, de le nem telepedett cigányok* leginkább foglalkozásuk – teknővájás, aranymosás stb. – végett tartózkodtak hosszabb ideig egy településen. Esetükben fontos volt a foglalkozás megnevezése (20.406 fő – a népesség 7%).
3. A *vándorcigányoknál*, akik családotul, sátrastul vándoroltak településről településre kimutatták karavánjaik, sátraik, kocsijaik, lovaik számát (8938- a cigányság 3%-a). A három cigánykategória ilyen módú megkülönböztetése természetesen nem vezethetett egészen pontos eredményekhez, adatokhoz.

A sikeres végrehajtás egyik előfeltétele az volt, hogy az összeírás egy napon¹⁴³ történjék meg, amiatt, hogy a vándorcigányokat nehogy több alkalommal regisztrálják. Minden férfiról, nőről, gyermekről külön számlálólapot állítottak ki. A férfiak és fiúgyermekek számát fehér, a nőket és leánygyermekeket kék lapon tüntették fel. Ezen túl készíteni kellett egy általános kimutatást is, amelyben külön szerepelt a fentebb említett három kategória. A számlálásra két különböző számlálólapot használtak. Az I. minta az egyéni számlálólap volt, ez fehér és kék. Itt olyan kérdések szerepeltek, mint vezeté- és keresztnév, életkor, születési hely, anyanyelv, hitfelekezet, foglalkozás, tud-e írni, olvasni, családi állapot. A kék színű számlálólapban csak annyi eltérés volt, hogy a családi állapot kérdésénél a nőtlen kifejezés helyett a hajadon szerepelt. A II. számú minta a számlálólap kitöltéséhez teljes útmutatást adott, illetve kérdéseket is tartalmazott az általános viszonyokra vonatkozóan, külön az állandóan megtelepedettekről, külön a huzamosabban egy helyben tartozódókról, és ismét külön a vándorcigányokról.

Azokban a falvakban, ahol kevesebb cigány élt, ott a jegyzők írták össze, ahol pedig nagyobb számban éltek, ott számlálóbiztosok végezték a munkát. Nem csak azokat írták össze, akiknek az anyanyelve cigány, illetve akiknek életmódja eltért környezetük nem cigány

¹⁴³ Ezt természetesen csak eszmei kiindulásnak tekintették, hiszen ekkora országban és félig nomád életmódot folytató népet lehetetlenség egy nap leforgása alatt felmérni.

lakosságaétól, hanem mindazokat, akiknek cigány voltát, származását valamilyen módon megismerték.

Azonban az adatgyűjtés során a városok között nem volt teljes az egyetértés. Szabadka, Székes-Fejérvár mellett Pécs például ezt hangoztatta: „*Pécs sz. k. város rendőrbiztosa az általános kimutatásban nem tud állandóan letelepedett, sem huzamosabb ideig tartózkodó cigányról és csak vándorcigányokról ad számlálólapot.*”¹⁴⁴ Budapest főváros álokoskodással elérte, hogy a belügyminiszter felmentette az összeírás alól. Ennek indoka az volt, hogy a fő- és székvárosban kóbor cigányok nem tartózkodnak.¹⁴⁵ A miniszteri felmentésnél figyelembe vették, hogy Budapest területén nem tartózkodnak vándor cigányok. „*....sőt azoknak egy része annyira polgárosult, hogy cigány számba nem vehetők.*”¹⁴⁶ Ezt az állítást cáfolja többek között az 1881-es népszámlálás, amely szerint ekkor 25 cigány származású egyén élt a fővárosban.¹⁴⁷ Ugyancsak ennek ellenkezőjét támasztja alá egy kimutatás 1891-ből, amely szerint a székesfővárosban a felmérést megelőző két esztendővel 38 cigány anyanyelvű beszélt magyarul is. Sőt a magyar anyanyelvűek közül 93 személy a romani nyelvet is bírta. Valószínű, hogy ez a számadat a muzsikus cigányok jelenlétére utalt, ugyanis nehezen képzelhető el, hogy a magyar ajkú lakosság önszántából megtanulta volna ezt a nyelvet.¹⁴⁸

Megemlítendő, hogy az ilyen jellegű adatgyűjtésnél problémát okozhat a minősítés is. A számlálók esetleg nem mindig tudták eldönteni, hogy az egyént cigánynak minősítsék-e vagy ne. Bár az aligha volt elképzelhető, hogy nem-cigányt cigányként vettek számba, ugyanakkor valószínű, hogy a cigányok egy nem túl jelentős része kimaradt az összeírásból. Nagyon nehezen lehetett megkülönböztetni a huzamosabb ideig egy helyben tartózkodó cigányt is a kóbor cigánytól, hiszen a megkérdezettek szívesebben sorolták magukat az első kategóriába. Az adatfelvételt a hatóságok ellenőrizték, és nyilván nekik sem állt érdekükben, hogy

¹⁴⁴ *Magyar Statisztikai Közlemény.* Új folyam. IX. kötet. 15.p.

¹⁴⁵ Azzal, hogy Budapest kivonta magát a felmérés alól, nagy hézag keletkezett az összeírásban, mert azt az 1890. évi népszámlálásból sem lehetett pótolni, hiszen az 1893-as összeírás háromszorosát állapította meg az akkor felvett cigányok számának. Ráadásul a fővárosban rohamosan változtak meg a viszonyok. Ezen indokok következtében az arányosítás is alig lehetséges. Ám a fő-és székvárosi cigányok életviszonyainak statisztikai és demográfiai felmérése társadalmi, néprajzi és egyéb tekintetben is tanulságos és értékes információ lett volna. Majd 13 év elteltével, 1906-ban a népszámlálás alkalmával már 5 cigány személyt regisztráltak a fővárosban. Az *1906. évi népszámlálás eredményei.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, Budapest, 1914. 109.p. Ennél is érdekesebb képet mutat, tovább fokozva a számokban mutatkozó ellentmondásokat, Körösi József és Thiring Gusztáv tanulmánya – *Budapest fővárosa az 1891-ik évben.* Budapest, 1895. – Ennek alapján 1881-ben 25 (55. p.), 1891-ben pedig 44 (55. p.) cigány személyt vettek nyilvántartásba a fővárosban, ami egyértelműen lélekszámuk egyenletes növekedését mutatja. Mindezek ellenére 1893-ban már azt állították, hogy nem élnek cigányok Budapesten.

¹⁴⁶ *Magyar Statisztikai Közlemények.* Új folyam. IX. kötet 18. p.

¹⁴⁷ Körösi József: *Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás eredményei szerint.* Budapest, 1882. 21. p.

¹⁴⁸ Thiring Gusztáv (szerk.): *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve* I. évfolyam, 1894. 58. p.

területükön sok kóbor cigányt mutassanak ki. Ugyanakkor a helyzetet javította, hogy az adatfelvétel télen készült, így a kóbor cigányok is egy helyben próbálták átvészelni a hideget. A hibaforrások elemzése után a szakirodalom a mellőzötteket is beleszámolva, a magyarországi cigányok számát 280.000 főben állapította meg. Az összeírt cigányok száma 274.940 volt, tehát a „kimaradt” cigányokat 5.000 főre becsülték. Az adatgyűjtési hibahatár nem érte el a 2%-ot, ami országos felmérésnél kielégítő, és szinte kifogástalan összeírást jelent.

Az 1893-as összeírásban a cigányok száma háromszorosa az 1890. évi népszámlálás eredményének, amikor is csak a cigány anyanyelvűeket vették számba. A cigány anyanyelvűek létszáma viszont 10%-kal kevesebb az 1893-as felmérésben szerepeltetetteknek, mint 1890-ben volt. Felmerül a kérdés, ennyivel csökkent volna a cigányul beszélők száma? Valójában nem redukálódott a számuk, minden bizonnyal az asszimilálódás hatására alakult ki ez az arány. Viszont az 1880-as népszámláláshoz képest a cigányul beszélők rátája 16 %-kal nőtt! Itt a számbavétel módszerével is magyarázható a növekedés.

Egy ilyen felmérésnél természetesen számolni kell a fel nem vetettek számával is, aminek több oka is lehetett. Esztergomban, Pécsen, Székesfehérváron, Győrött, Kőszegen, Zalaegerszegen, Szabadkán csak elenyészően, vagy egyáltalán nem találtak cigányokat, holott itt is léteztek cigányzenekarok.

Ezt az összeírást számos nézőpontból lehetne még elemezni – foglalkoztatási, vallási, tankötelezettségi, letelepedettségi etc. szempontból. Mellesleg a szakirodalmak jelentős hányada csupán ezzel a felméréssel kísérli meg érzékeltetni, bemutatni a cigányok népesedési folyamatát és a társadalomban elfoglalt helyüket az asszimiláció következtében. Mondhatni eléggé alaposan körbejárták ezt a témát. Épp ezért úgy vélem, fölösleges volna sokadik szerzőként még részletesebben ezt taglalni.

A cigány identitás meghatározásához hasonlóan a cigány népességszám megjelölése is problematikus. A korabeli népszámlálások is már nehezen kezelték a nemzetiségi kérdést, ami magával vonta számuk, arányuk pontos megjelölését. Kiindulópontjuk jobb megoldás híján a nyelvismeret volt, ez a legtöbb Magyarországon élő kisebbség esetében viszonylag megbízható számadatokat nyújtott, bár a cigány nyelvet nem vették, nem ismerték el hivatalosan beszélt nyelvnek. Csak tolvajnyelvként beszéltek róla. Így a népszámlálásoknál az egyéb kategóriába kerültek a cigányok, és csak más szerzők – Fényes Elek, Dányi Dezső, Czoering, Schwicker, Thirring Lajos, Keleti Károly – munkásságának köszönhetően maradtak fenn adatokat, melyeket ők is külső adatokat alapján becsülték meg.

A cigány identitás és népesség szorosan összefüggő témakör, egyik következik a másiktól, pontosabban az egyikből származó problémák és hiányosságok átvetülnek a másikkra. Miután már eleve nehéz volt megtudakolni, definiálni egy népet tudományosan, így sokkal nehezebb volt pontos számukat is megismerni.

Az 1900. évi népszámlálás

A századfordulóra megszületett a Statisztikai Hivatal új alaptörvénye (1897. évi XXXV. Törvénycikk), amely elősegítette a népszámlálás fejlődését. A törvény értelmében a kérdőíveket már az országgyűlés hagyta jóvá, illetve a magánszemélyek adatszolgáltatása is kötelezővé vált.¹⁴⁹

Ez a népességfelmérés sem tért ki külön a nemzetiségi kérdésre, csak anyanyelv szerint különböztette meg az egyes népcsoportokat. „*Anyanyelv gyanánt a valósághoz híven mindenkor azt a nyelvet kell bejegyezni, amelyet az illető magának vall és legtökéletesebben beszél*”¹⁵⁰ Az anyanyelvet illetően két fontos kiegészítést is megemlített ez a népszámlálás: egyrészt az anyanyelv nem minden esetben egyezett meg a gyermekkorban az édesanyától elsajátított nyelvvel, másrészt felhívta a figyelmet arra, hogy a beszélni még nem tudó csecsemőket és a némákat az otthon használt családi nyelvhez kellett lajstromozni.

A felmérés szerint 1900-ban 54.449 cigány anyanyelvű személy élt Magyarországon.¹⁵¹ A területi megoszlása a következő képet mutatja:

A cigányság területi elhelyezkedése 1900-ban (IX. táblázat)

Ország rész	Jelenlévő népessége	Cigány
Duna bal partja	2.038.263	5.798
Duna jobb partja	2.923.401	5.650
Duna-Tisza köze	3.284.233	1.932
Tisza jobb partja	1.674.241	6.519
Tisza ba partja	2.336.214	3.115
Tisza-Maros szöge	2.054.712	10.227
Királyhágóntúl	2.476.998	21.208
Összesen	16.799.300	54.449

(Forrás: *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása III. kötet. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1902.*)

¹⁴⁹Kepecs József (szerk.): *A magyar népszámlálás előkészítése és publikációi 1869-1990.* Budapest, 1995.

¹⁵⁰Thiring Lajos: im. 1893. 98. p.

¹⁵¹Egy korabeli szakirodalomban más számadattal is találkozunk. Eszerint 1900-ban 61.658 fő képezte a hazai cigányságot. Kenéz Béla: *Magyarország népesedési statisztikája.* Budapest, 1906. 63. p.

Érdekes kép rajzolódik ki a cigányság számának alakulásáról (egyszersmind nagy ellenmondásáról is), ha összevetjük az 1900-as népszámlálás eredményeit az 1880-as és az 1893-as cigány népesség adataival:

A cigány népesség területi eloszlása anyanyelv alapján

	1880	1893	1900
<i>Duna bal partja</i>	5.256	7.026	5.798
<i>Duna jobb partja</i>	1.760	2.580	5.650
<i>Duna-Tisza köze</i>	1.329	1.891	1.932
<i>Tisza jobb partja</i>	6.697	8.027	6.519
<i>Tisza bal partja</i>	6.233	6.532	3.115
<i>Tisza-Maros szöge</i>	8.176	11.803	10.227
<i>Erdély</i>	46.460	43.701	21.208
<i>Összesen</i>	<i>75.911</i>	<i>82.405</i>	<i>54.449</i>

Az 1880-as népszámláláshoz képest 1900-ban a cigányul beszélők, pontosabban cigányt anyanyelvként használók területi eloszlása keveset változott. A Duna bal partja melletti területeken az arányuk szinte változatlan maradt. A Duna jobb partján viszont háromszorosára emelkedett a számuk, valószínűleg a jobb megélhetés generálta az idevándorlást.

Legkevesebben továbbra is az ország középső részén éltek. A Tisza bal oldalán élők fele tovább vándorolt, számuk 6.233-ról 3.115-re csökkent.

A legnagyobb változás Erdélyben következett be: 46.460-ról 21.208-ra csökkentek a cigány anyanyelvűek. Ez a redukálódás nem magyarázható a migrációval, aligha települtek vissza Romániába, illetve távoztak innen idegen országba. Legvalószínűbbnek a beszélt nyelv problémáinak összessége tűnt, amely az oláh és a cigány nyelv megjelölésében keresendő.

Másik érdekes összefüggés: az asszimilációval társított nyelv-felejtési feltevés. Sokan úgy vélték, hogy a környezethez való alkalmazkodás során egyre kevesebb cigány beszéli anyanyelvét. Ám a fenti táblázat, Erdély kivételével, ennek az ellenkezőjét mutatja. Abban az esetben, ha ezt a földrajzi egységet mellőzzük, akkor még növekedést is megfigyelhetünk: 29.451-ről számuk 33.421-re emelkedett.

Ha viszont nem az 1880-as népszámlálást, hanem az 1893-as összeírást vesszük alapul, akkor az szögesen ellentmond a társadalomba való integrálódás és az anyanyelv elvesztésének kapcsolata között, természetesen csakis a cigányokra vonatkozóan.

Magyarul is beszél anyanyelvén kívül – 1900. (X. táblázat)

	Anyanyelve cigány	Magyarul is tud
Duna bal partja	5.798	1.457
Duna jobb partja	5.650	3.171
Duna-Tisza köze	1.932	1.031
Tisza jobb partja	6.519	424
Tisza bal partja	3.115	1.416
Tisza-Maros szöge	10.227	811
Erdély	21.208	5.476
<i>Összesen</i>	<i>54.449</i>	<i>13.786</i>

(Forrás: *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása III. kötet. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1902.*)

A cigány anyanyelvűek 25, 32 %-a beszélt magyarul is. Legnagyobb arányban a Duna jobb partján használták a cigányok a magyar nyelvet. Százalékos megoszlásban 56, 12 %-uk, illetve az ország középső részén 1.932 cigány származású egyénből 1.031 bírta a magyar nyelvet is (53, 37 %).

A legkisebb arányban természetesen az ország keleti felében beszélték a magyart. A Tisza-Maros szögében a cigányok csupán 7,93%-a ismerte a magyar nyelvet, míg a Tisza jobb partján még ennél is kevesebb volt az arányuk, 6.519 főből 424-en ismerték, tehát mindösszesen 6, 5%-uk.

Magyarul is beszél anyanyelvén kívül

	1880	1893	1900
<i>Duna bal partja</i>	1.536	1.942	1.457
<i>Duna jobb partja</i>	760	1.080	3.171
<i>Duna-Tisza köze</i>	678	1.150	1.031
<i>Tisza jobb partja</i>	1.540	1.172	424
<i>Tisza bal partja</i>	2.186	2.485	1.416
<i>Tisza-Maros szöge</i>	449	1.143	811
<i>Erdély</i>	10.979	10.007	5.476
<i>Összesen</i>	<i>18.128</i>	<i>19.339</i>	<i>13.786</i>

Az 1880. és az 1890. évi népszámlálás „a cigány anyanyelvűek és a cigány anyanyelvűek magyarul tudása” adatainak alakulása között nagy részben mutat hasonlóságot.

A cigányul beszélők a Duna jobb partján 1880-ban 1.760-an voltak, tíz évvel később 5.790 beszélte a nyelvüket anyanyelvi szinten. Ez 328,28 %-os emelkedést jelentett. A magyarul is beszélők száma a cigányok körében 1880-ban 760-ról 3.171-re emelkedett a következő népszámlálás alkalmával.

Továbbra is az ország középső részén lakott és beszélt magyarul a legkevesebb cigány. Itt is emelkedett a magyarul tudók száma: 678-ról 1.031-re.

A keleti részen a migráció miatt már csökkenés volt megfigyelhető, a jobb megélhetés reményében vándoroltak tovább.

1910. évi népszámlálás

A történeti Magyarország utolsó népszámlására 1910-ben került sor. A felvétel elindításakor a statisztikai hivatal élén Vargha Gyula igazgató és Vizaknai Antal aligazgató állt. Az eredmények közétételkor már nem ők igazgatták a hivatalt, előbbi kereskedelmügyi államtitkár lett, utóbbi 1911-ben elhunyt.

Az anyanyelvre és a nyelvtudásra vonatkozó kérdések azonosak voltak a korábbi, 1900. évi népszámlálásával.

A cigányság területi elhelyezkedése 1910-ben XI.

	Jelenlévő népessége	Cigány
Duna bal partja	2.175.924	10.906
Duna jobb partja	3.084.404	11.093
Duna-Tisza köze	3.769.658	4.018
Tisza jobb partja	1.769.687	15.401
Tisza bal partja	2.594.924	6.572
Tisza-Maros szöge	2.141.769	17.151
Királyhágóntúl	2.678.367	43.683
Összesen	18.214.533	108.825

(Forrás: *A magyar korona országainak 1910. évi népszámlálása III. kötet. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1916.*)

Ezt a népszámlálást megelőző, 1900. évihez képest a cigány lakosság száma megkétszereződött. Tíz év elteltével elképzelhetetlen egy népcsoport ilyen nagyfokú természetes szaporodása. Ez az eltérés a migrációs folyamatok hatásával hozható kapcsolatba. 1896 és 1904 között Erdély és a hozzá közel lévő területekre a nagyfokú beáramlás következtében számottevően megnőtt a cigány népesség. A legnagyobb mértékben a Tisza jobb partján növekedett meg a cigány lakosság.

Magyarul is beszélő cigányanyanyelvű – 1910.

	Férfi	Nő
Duna bal partja	1.486	1.282
Duna jobb partja	3.369	3.110
Duna-Tisza köze	1.019	986
Tisza jobb partja	1.182	953
Tisza bal partja	1.398	1.360
Tisza-Maros szöge	933	678
Erdély	5.308	4.225
<i>Összesen</i>	<i>14.695</i>	<i>12.530</i>

(Forrás: *A magyar korona országainak 1910. évi népszámlálása V. kötet. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1916 126-129. p.)*

A cigány népesség mindösszesen 25,5%-a beszélt magyarul is. Ez a százalékos arány volt megfigyelhető a tíz évvel korábbi népszámláláskor is. Valóságához közelebb álló adatot kapnánk, ha ehhez hozzáadnánk azoknak a cigányoknak a számát, akik magyar anyanyelvüként a cigány nyelvet jelölték, mint ismert nyelvet. Ugyanis a magyarosodás és az asszimiláció erre az időszakra teljesedett ki. Jól mutatja ezt, ha megvizsgáljuk az 1850-1910. közötti periódust.

Hatvan év alatt Magyarország lakossága 53 %-kal növekedett (9.7 millióról 18.2 millióra), és amíg a magyarok száma több mint kétszeresére nőtt, addig a nem magyar lakosság mindösszen nőtt. Ez több tényel hozható összefüggésbe: a természetes szaporodással – ez gyorsabb volt a magyaroknál, a migárció miatt, amely kevésbé érintette őket, illetve az asszimilációval. Ha a két adatból mérleget vonunk, akkor két millió azon emberek száma, akik az asszimiláció következtében „magyarok” lettek. Bár a legnagyobbfokú elmagyarosodás a zsidóknál volt megfigyelhető, ez arány a cigányok esetében is jelentős mértékű volt.¹⁵²

¹⁵² Nagy Mariann- Katus László: *A Magyar Korona országainak nemzetiségei a 18-19. században.*

Cigányul is beszélő magyar anyanyelvű – 1910.

	Férfi	Nő
Duna bal partja	2.697	2.689
Duna jobb partja	876	774
Duna-Tisza köze	1.783	1.470
Tisza jobb partja	1.603	1.604
Tisza bal partja	2.613	2.529
Tisza-Maros szöge	220	182
Erdély	3.394	3.455
<i>Összesen</i>	<i>13.786</i>	<i>12.703</i>

(Forrás: *A magyar korona országainak 1910.évi népszámlálása V. kötet. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1916 120-121.p.)*

A táblázat szerint 26.489 magyar anyanyelvű sajátította el valamilyen szinten azt a nyelvet, amelyet a legkevésbé tartottak hivatalos nyelvnek a hétköznapi életben, és amely nyelv „tulajdonosai” legkevésbé sem voltak a társadalom pozitív megítélésű személyei.

Vegyes házasság ugyan lehetővé tette az utód, illetve a háztárs kétnyelvűségét és ezáltal a nyelvápolását, de a cigány népcsoportra aggatott tulajdonság és előítéletesség miatt aligha ezt a nyelvet beszélték a legszívesebben.

Aligha képzelhető el, hogy ennyi magyar anyanyelvű megtanult volna cigányul. Az 1893.évi cigányösszeírás mutat rá arra a tényre, miszerint a legpolgárosultabb cigány a zenész cigány volt, aki bírta a cigány nyelvet, viszont már nem érezte magát cigánynak. Ez adat leginkább a cigány zenéhez (a kárpáti cigányok) köthető.

Cigányul is beszélő egyéb anyanyelvű – 1910.

<i>Anyanyelv</i>	<i>Számuk</i>	<i>Cigány beszélő</i>	
		Férfi	Nő
német	1.903.057	571	338
tót	1.946.357	1.961	1.998
román	2.948.186	2.146	1.329
ruthén	464.270	322	310
horvát	194.808	25	28
szerbek	461.516	177	138
egyéb	401.142	39	31
<i>Összesen</i>	<i>8.269.906</i>	<i>4.152</i>	<i>4.172</i>

(Forrás: *A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása V. kötet. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1916 130-157.p.*)

Az egyéb anyanyelvűk cigányul tudása is megkérdőjelezhető, aligha képzelhető el, hogy a fentebb jelzett népcsoportok valamelyike ilyen mértékben megtanulta volna a romanit. Sokkal inkább feltételezhető a cigányok kiemelkedő alkalmazkodó képessége az őt körülvevő nemzethez. A nemzetiségi megoszlás aránya és azok cigány nyelvtudása között összefüggés tapasztalható. A három legnagyobb lélekszámú hazai nemzetiség román, tót és német ajkú volt. A táblázat kimutatása szerint ők beszéltek – ebben sorrendben - legtöbben cigányul.

Az teljes népességből általában cigányul is tudók – 1910.

	Férfi	Nő
Duna bal partja	9.054	9.216
Duna jobb partja	6.616	6.410
Duna-Tisza köze	3.913	3.502
Tisza jobb partja	10.444	10.646
Tisza bal partja	6.784	6.262
Tisza-Maros szöge	9.532	9.228
Erdély	27.114	25.650
<i>Összesen</i>	<i>73.457</i>	<i>70.932</i>

(Forrás: *A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása V. kötet. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1916 120-121.p.*)

Az össznépességből 144.389 egyén ismerte a cigány nyelvet. A legelterjedtebb Erdélyben és a Tisza jobb partján volt. Az asszimiláció és ez előző népszámlálások tendenciái szerint egyre többen hagyták el a cigány nyelvet, a 20. század elejére viszont egy teljesen más kép alakult, 10 év elteltével megháromszorozódott a cigányul beszélők száma. Ezt csak a gyors ütemű természetes szaporodás, valamint a szélsőséges bevándorlás eredményezte.

Összegzés

A cigány népesség számának alakulása a 19. század második felében két aspektusból értékelhető. Elsősorban alapul véve a cigányösszeírásokat, másodsorban a hivatalos magyar népszámlálásokat. Az előbbiek népesség felvételi módszerének mélységét és precizitását tekintve sokkal megbízhatóbb és körültekintőbb statisztikai adatokat szolgáltatottak, mint a népszámlálások, természetesen csak a cigány népességet illetően. Ha az 1873-as és az 1893-as összeírást vesszük alapul, akkor egyértelműen megállapítható, hogy a cigányság lélekszáma ebben a korszakban növekvő tendenciát mutatott: 214 ezer főről húsz év leforgása alatt 275 ezerre duzzadt a cigányság lélekszáma.

Ezzel ellentétben a népszámlálások már egy teljesen másabb demográfiai képet, folyamatot mutattak. Ez a paradoxon a cigány fogalmának megválaszolatlanságából fakadt. Olyan kiindulóponttal rendelkeztek (anyanyelv, beszélt nyelv), amelyről tudták, hogy nem minden nemzetiség esetében mutatott reális társadalmi képet, de jobb megoldás híján mégis azt alkalmazták. Így a hivatalos adatsorokból egy csökkenő népesedési folyamat volt kiolvasható, miközben a hétköznapi életben inkább számuk növekedése volt tapasztalható. Kivétel erősíti a szabályt, az 1910.évi népszámlálás kimutatása szerint tíz esztendő alatt megkétszereződött a számuk, amely a bevándorlással magyarázható.

A lassú növekedés csak a teljes Magyarország népességét vizsgálva volt igaz, amely a már korábban említett kolerajárványnak, illetve éhínségnek volt az eredménye. Jelentős volt a kivándorlás is: 1871-1913 között 1,6 millió ember távozott külföldre, de ennek negyede vissza is vándorolt. Ehhez hozzájárult még a magas halandóság, az alacsony termékenység is. 1880 után azonban ismét gyors növekedés volt a jellemező.

A cigányokat azonban aligha érintette nagymértékben ez a demográfiai átmenet. A kivándorlás mértéke nem volt számottevő. Bár a mortalitás magas volt, ezt azonban ellensúlyozta a termékenység, valamint a nagyfokú bevándorlás Erdély felől.

Táblázatok

I. táblázat.

A cigány népesség megoszlása -

Kerület és megye	1780	1781	1782	1783
<i>Abaúj</i>	960	1.047	1237	-
<i>Kassa-város</i>	67	73	77	70
<i>Fejér</i>	488	665	643	709
<i>Árva</i>	56	29	41	80
<i>Arad</i>	1.132	1.227	1.285	1.255
<i>Bács</i>	549	1.267	377	436
<i>Zombor</i>	114	140	132	-
<i>Besztercebánya</i>	59	100	1406	*
<i>Szabadka</i>	-	133	156	176
<i>Baranya</i>	1.455	1.490	1.456	1.571
<i>Pécs</i>	-	-	10	-
<i>Békés</i>	289	253	212	210
<i>Bereg</i>	259	353	*	-
<i>Bihar</i>	2.289	2.167	2.030	1.906
<i>Debrecen</i>	109	113	63	98
<i>Borsod</i>	1.461	1.343	1.305	-
<i>Bars</i>	505	815	953	802
<i>Vas</i>	1.502	1.464	1.188	-
<i>Komárom</i>	850	1.106	951	940
<i>Komárom-város</i>	127	136	140	130
<i>Csongrád</i>	300	288	105	149
<i>Szeged</i>	-	150	-	-
<i>Csanád</i>	207	256	299	244
<i>Gömör</i>	1.282	780	1.370	-
<i>Heves</i>	680	669	786	887
<i>Hont</i>	780	645	683	726
<i>Baka Bánya</i>	22	22	19	17

<i>Korpona</i>	-	-	10	-
<i>Pozsony</i>	1.674	1.656	1.680	1.633
<i>Liptó</i>	21	32	10	11
<i>Máramaros</i>	446	903	717	-
<i>Moson</i>	257	104	137	-
<i>Nógrád</i>	1.108	1.458	2.080	1.445
<i>Nyitra</i>	674	1.156	1.077	-
<i>Szakolcza</i>	19	-	-	-
<i>Pest</i>	1.387	1.974	2.043	2.159
<i>Sümeg</i>	1.224	1.322	1.277	1.276
<i>Győr</i>	654	614	549	587
<i>Győr város</i>	141	134	*	172
<i>Sáros</i>	518	865	953	-
<i>Bartán</i>	34	15	19	16
<i>Szepesség</i>	527	434	559	531
<i>Lőcse</i>	16	15	20	-
<i>16 szepességi város</i>	24	49	19	-
<i>Sopron</i>	820	865	728	724
<i>Esztergom</i>	319	299	272	-
<i>Esztergom város</i>	8	12	15	15
<i>Jász-Nagykun</i>	867	221	301	266
<i>Szabolcs</i>	824	1.516	1.379	1.514
<i>Hajdúság</i>	272	326	240	-
<i>Zala</i>	379	1.033	1.140	1.111
<i>Szathmár</i>	1.001	991	*	-
<i>Nagy banya</i>	30	43	45	28
<i>Felső banya</i>	23	39	38	-
<i>Szatmárnémeti</i>	-	117	130	-
<i>Trencsény</i>	302	373	398	391
<i>Torna</i>	199	109	115	135

<i>Thúróc</i>	52	33	-	31
<i>Ugocsa</i>	309	275	287	223
<i>Ung</i>	690	469	-	-
<i>Zemplén</i>	893	1.066	954	963
<i>Breznóbánya</i>	-	13	13	13
<i>Zólyom</i>	203	166	141	-
<i>Varasd</i>	-	38	65	53
<i>Szerémség</i>	-	407	416	471
<i>Kreuzer</i>	-	102	26	-
<i>Verőcze</i>	-	648	622	-
<i>Pozsega</i>	-	166	156	186
<i>Temes</i>	-	-	3.251	3.336
<i>Torontál</i>	-	-	1.693	-
<i>Krassó</i>	-	-	3.488	2.480
<i>Tolna</i>	588	602	561	500
<i>Veszprém</i>	931	1.057	1.031	1.045
<i>Összesen</i>	<i>32.976</i>	<i>38.448</i>	<i>44.439</i>	<i>31.721</i>

- 1782-ben Bereg és Szatmár megyében, valamint Győr városában, 1783-ban pedig Besztercebányán letelepítették a cigányokat, később ezen területeken már nem tüntették fel őket.

Czoernig, Karl-Freiherrn: *Etnographie der Oesterrichieschen Monarchie*. III. Band. Wien. 1857. 180.p.

II. táblázat. A cigány népesség megoszlása – 1850.

Kerület és megye	Jogi népesség	Nemzetisége cigány
------------------	---------------	-----------------------

Pest-Budai kerület

<i>Pest város</i>	83.328	84
<i>Buda város</i>	43.019	-
<i>Borsod</i>	161.401	1.819
<i>Csongrád</i>	153.690	202
<i>Esztergom</i>	87.513	424
<i>Fejér</i>	158.377	986
<i>Heves</i>	168.450	1.932
<i>Jász-Kun kerület</i>	179.730	2.040
<i>Pest-Pilis</i>	211.678	1.927
<i>Pest-Solt</i>	198.372	1.517
<i>Szolnok</i>	92.846	721
<i>Összesen</i>	<i>1.538.904</i>	<i>11.6652</i>

Soproni kerület

<i>Sopron város</i>	14.034	-
<i>Baranya megye</i>	252.580	1.286
<i>Győr</i>	82.974	506
<i>Moson</i>	68.070	66
<i>Somogy</i>	226.950	1.294
<i>Sopron</i>	188.864	-
<i>Tolna</i>	203.978	598
<i>Vas</i>	289.322	1.078
<i>Veszprém</i>	181.308	968
<i>Zala</i>	220.973	97
<i>Összesen</i>	<i>1.729.323</i>	<i>5.895</i>

Pozsonyi kerület

<i>Pozsony város</i>	638.063	1.145
<i>Alsó-Nyitra</i>	228.413	97
<i>Árva</i>	208.420	5
<i>Bars</i>	278.443	190
<i>Felső-Nyitra</i>	987.520	495
<i>Hont</i>	102.500	530
<i>Komárom</i>	85.437	766
<i>Liptó</i>	71.759	31
<i>Nógrád</i>	168.330	2.856
<i>Pozsony</i>	168.746	1.326
<i>Trencsény</i>	212.379	163
<i>Túróc</i>	41.575	153
<i>Zólyom</i>	91.887	303
<i>Összesen</i>	<i>1.582.155</i>	<i>7.707</i>

Kassai kerület

<i>Kassa város</i>	10.185	109
<i>Abauj-Torna</i>	157.655	1.177
<i>Bereg-Ugocsa</i>	184.058	1.560
<i>Gömör</i>	153.626	1.560
<i>Máramaros</i>	179.346	679
<i>Sáros</i>	157.858	875
<i>Szepes</i>	169.548	802
<i>Ung</i>	111.726	429
<i>Zemplén</i>	250.365	1.435
<i>Összesen</i>	<i>1.374.365</i>	<i>8.373</i>

Nagyvárad kerület

<i>Debrecen város</i>	28.824	180
<i>Nagyvárad város</i>	21.221	-
<i>Alsó-Bihar</i>	164.327	1.215
<i>Arad</i>	251.164	4.963
<i>Békés</i>	164.101	765
<i>Csanád</i>	83.793	436
<i>Felső-Bihar</i>	226.846	2.530
<i>Szabolcs</i>	259.572	1.403
<i>Szatmár</i>	234.554	2.490
<i>Összesen</i>	<i>1.434.402</i>	<i>13.982</i>
Mindösszesen	7.659.151	47.906

(*Dányi Dezső Az 1850 és 1857. évi népszámlálás. Budapest, 1993. 61-64.p.*)

III. táblázat. A cigány népesség megoszlása - 1857.

Kerület és megye	Jogi népesség	Nemzetisége cigány
Pest-Budai kerület		
<i>Pest –Buda város</i>	125.463	100
<i>Borsod</i>	170.296	1.660
<i>Csongrád</i>	185.964	-
<i>Esztergom</i>	93.641	450
<i>Fejér</i>	177.466	1.130
<i>Heves</i>	179.584	2.010
<i>Jász-Kun kerület</i>	208.139	2.480
<i>Pest-Pilis</i>	226.897	2.000
<i>Pest-Solt</i>	211.992	530
<i>Szolnok</i>	103.368	560
<i>Összesen</i>	<i>1.682.810</i>	<i>10.920</i>
Soproni kerület		
<i>Sopron város</i>	14.689	-
<i>Baranya megye</i>	258.350	1.400
<i>Győr</i>	89.278	410
<i>Moson</i>	71.065	90
<i>Somogy</i>	250.855	1.440
<i>Sopron</i>	198.137	-
<i>Tolna</i>	215.658	670
<i>Vas</i>	296.489	1.110
<i>Veszprém</i>	190.427	-
<i>Zala</i>	222.721	-
<i>Összesen</i>	<i>1.807.669</i>	<i>5.120</i>

Pozsonyi kerület

<i>Pozsony város</i>	37.260	-
<i>Alsó-Nyitra</i>	211.253	130
<i>Árva-Túróc</i>	120.176	220
<i>Bars</i>	120.995	690
<i>Felső-Nyitra</i>	211.840	500
<i>Hont</i>	110.293	550
<i>Komárom</i>	102.147	-
<i>Liptó</i>	76.182	-
<i>Nógrád</i>	179.243	2.320
<i>Pozsony</i>	184.496	-
<i>Trencsény</i>	220.222	160
<i>Zólyom</i>	92.927	340
<i>Összesen</i>	<i>1.667.634</i>	<i>4.910</i>

Kassai kerület

<i>Kassa város</i>	11.994	100
<i>Abauj-Torna</i>	150.251	1.070
<i>Bereg-Ugocsa</i>	184.314	1.640
<i>Gömör</i>	152.293	1.360
<i>Máramaros</i>	185.427	650
<i>Sáros</i>	154.942	1.080
<i>Szepes</i>	166.331	860
<i>Ung</i>	100.004	420
<i>Zemplén</i>	244.233	1.410
<i>Összesen</i>	<i>1.349.789</i>	<i>8.590</i>

IV. táblázat **A cigány népesség területi megoszlása -1880.**

Nagyvárad kerület

<i>Nagyvárad város</i>	19.526	-
<i>Alsó-Bihar</i>	317.009	3.860
<i>Arad</i>	254.315	5.270
<i>Békés- Csanád</i>	296.541	1.610
<i>Felső-Bihar</i>	266.972	1.800
<i>Szabolcs</i>	144.975	580
<i>Szatmár</i>	249.771	3.380
<i>Összesen</i>	<i>1.549.109</i>	<i>16.500</i>
Mindösszesen	8.057.011	46.040

(*Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie.K.K. Direction der administrativen Statistik Neue Folge*
3.Bd.1855-1857.I Teil.Wien.1861.52-55.)

Országgrész	Jelenlévő népesség	Anyanyelve cigány
-------------	-----------------------	-------------------

Duna bal partja

<i>Árva megye</i>	81.643	62
<i>Bars</i>	142.139	316
<i>Esztergom</i>	72.166	18
<i>Hont</i>	115.787	255
<i>Liptó</i>	74.758	233
<i>Nógrád</i>	192.590	.1.262
<i>Nyitra</i>	370.651	1.271
<i>Pozsony</i>	314.173	736
<i>Trencsén</i>	244.919	432
<i>Turóc</i>	45.933	184
<i>Zólyom</i>	102.793	487
<i>Összesen</i>	<i>1.757.552</i>	<i>5.256</i>

Duna jobb partja

<i>Baranya megye</i>	293.414	290
<i>Fejér</i>	209.440	26
<i>Győr</i>	109.493	22
<i>Komárom</i>	151.699	246
<i>Moson</i>	81.370	18
<i>Somogy</i>	307.448	74
<i>Sopron</i>	245.787	50
<i>Tolna</i>	234.643	189
<i>Veszprém</i>	208.487	25
<i>Zala</i>	359.984	26
<i>Összesen</i>	<i>2562.355</i>	<i>1.760</i>

Duna-Tisza köze

<i>Bács-Bodrog megye</i>	638.063	1.145
<i>Csongrád</i>	228.413	97
<i>Heves</i>	208.420	5
<i>Jász-Nagyk.-Sz.</i>	278.443	190
<i>Pest-P.-S.-Kisk</i>	987.520	495
<i>Összesen</i>	<i>2.340.959</i>	<i>1.392</i>

Tisza jobb partja

<i>Abauj megye</i>	163.786	714
<i>Bereg</i>	153.615	234
<i>Borsod</i>	195.311	167
<i>Gömör</i>	165.268	1.798
<i>Sáros</i>	168.889	1.121
<i>Szepes</i>	173.957	1.372
<i>Torna</i>	20.913	9
<i>Ung</i>	126.700	328
<i>Zemplén</i>	273.102	954
<i>Összesen</i>	<i>1.411.151</i>	<i>6.667</i>

Tisza bal partja

<i>Békés megye</i>	229.757	205
<i>Bihar</i>	446.777	1.923
<i>Hajdu</i>	173.329	117
<i>Máramaros</i>	227.329	479
<i>Szabolcs</i>	214.008	160
<i>Szatmár</i>	293.092	1.087
<i>Szilágy</i>	171.079	2.087
<i>Ugocsa</i>	65.377	184
<i>Összesen</i>	<i>1.820.855</i>	<i>6.233</i>

Tisza-Maros szöge

<i>Arad megye</i>	303.964	2.219
<i>Csanád</i>	109.011	193
<i>Krassó</i>	381.304	1.597
<i>Temes</i>	396.045	1.846
<i>Torontál</i>	530.988	2.321
<i>Összesen</i>	<i>1.721.312</i>	<i>8.176</i>

Királyhágóntúl

<i>Alsó-Fehér megye</i>	178.021	3,295
<i>B.-Naszód</i>	95.017	2.891
<i>Brassó</i>	83.929	528
<i>Csík</i>	110-940	313
<i>Fogarás</i>	84.571	835
<i>Háromszék</i>	125.277	242
<i>Hunyad</i>	248.464	2.808
<i>Kis-Kükölli</i>	92.214	5.484
<i>Kolozs</i>	196.307	5.547
<i>Maros-Torda</i>	158.999	6.304
<i>N.-Kükölli</i>	132.454	6.814
<i>Szeben</i>	141.627	2.268
<i>Sz.-Doboka</i>	193.677	3.114
<i>T.-Aranyos</i>	137.031	4.303
<i>Udvarhely</i>	105.520	1.714
<i>Összesen</i>	<i>2.084.152</i>	<i>46.460</i>
Mindösszesen	13.728.622	75.911

(Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján.* Budapest, 1882. 40-41.p.)

V. táblázat **Magyarul is beszél anyanyelvén kívül – 1880.**

Országgrész	Magyarul is beszél	Anyanyelve cigány
Duna bal partja		
<i>Árva megye</i>	-	62
<i>Bars</i>	126	316
<i>Esztergom</i>	10	18
<i>Hont</i>	47	255
<i>Liptó</i>	-	233
<i>Nógrád</i>	718	1.262
<i>Nyitra</i>	204	1.271
<i>Pozsony</i>	401	736
<i>Trencsén</i>	13	432
<i>Turócz</i>	4	184
<i>Zólyom</i>	13	487
<i>Összesen</i>	<i>1.536</i>	<i>5.256</i>
Duna jobb partja		
<i>Baranya megye</i>	167	290
<i>Fehér</i>	21	26
<i>Győr</i>	20	22
<i>Komárom</i>	189	246
<i>Moson</i>	8	18
<i>Somogy</i>	64	74
<i>Sopron</i>	25	50
<i>Tolna</i>	180	189
<i>Vas</i>	45	794
<i>Veszprém</i>	23	25
<i>Zala</i>	18	26
<i>Összesen</i>	<i>760</i>	<i>1.760</i>

Duna-Tisza köze

<i>Bács megye</i>	219	796
<i>Csongrád</i>	48	52
<i>Heves</i>	60	77
<i>Jász-N-Kún-Szolnok</i>	33	34
<i>Pest-Pil-Solt-Kis-Kun</i>	318	370
<i>Összesen</i>	678	1.329

Tisza jobb partja

<i>Abauj megye</i>	239	714
<i>Bereg</i>	141	234
<i>Borsod</i>	125	167
<i>Gömör</i>	825	1.798
<i>Sáros</i>	54	1.121
<i>Szepes</i>	17	1.372
<i>Tolna</i>	9	9
<i>Ung</i>	77	328
<i>Zemplén</i>	53	954
<i>Összesen</i>	1.540	6.697

Tisza bal partja

<i>Békés megye</i>	104	205
<i>Bihar</i>	630	1.923
<i>Hajdu</i>	112	117
<i>Máramaros</i>	58	479
<i>Szabolcs</i>	138	160
<i>Szatmár</i>	440	1.087
<i>Szilággy</i>	618	2.078
<i>Ugocsa</i>	86	184
<i>Összesen</i>	2.186	6.233

Tisza-Maros szöge

<i>Arad megye</i>	143	2.219
<i>Csanád</i>	88	193
<i>Krassó-Szörény</i>	4	1.597
<i>Temes</i>	22	1.846
<i>Torontál</i>	192	2.321
<i>Összesen</i>	449	8176

Erdély

<i>Alsó-Fehér megye</i>	280	3.295
<i>Besztercze-Naszód</i>	46	2.891
<i>Brassó</i>	53	528
<i>Csík</i>	225	313
<i>Fogaras</i>	19	835
<i>Háromszék</i>	175	242
<i>Hunyad</i>	43	2.808
<i>Kolozs</i>	1.725	5.547
<i>Kis-Küküllő</i>	1.580	5.484
<i>Maros-Torda</i>	3.576	6.304
<i>Nagy-Küküllő</i>	283	6.814
<i>Szeben</i>	71	2.268
<i>Szolnok-Doboka</i>	34	3.114
<i>Torda-Aranyos</i>	1.349	4.303
<i>Udvarhely</i>	1.214	1.714
<i>Összesen</i>	10.979	46.460
Mindösszesen	18.128	75.911

(Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján.* Budapest, 1882. 48-49.p)

VI. táblázat **Magyarul is beszél anyanyelvén kívül,
1893**

Országgrész	Magyarul is beszél	Anyanyelve cigány
Duna bal partja		
<i>Árva megye</i>	1	90
<i>Bars</i>	212	693
<i>Esztergom</i>	10	11
<i>Hont</i>	61	357
<i>Liptó</i>	-	158
<i>Nógrád</i>	392	761
<i>Nyitra</i>	389	1763
<i>Pozsony</i>	849	1.338
<i>Trencsén</i>	23	857
<i>Turócz</i>	2	218
<i>Zólyom</i>	3	730
<i>Összesen</i>	<i>1.944</i>	<i>7.026</i>
Duna jobb partja		
<i>Baranya megye</i>	331	592
<i>Fehér</i>	61	80
<i>Győr</i>	24	30
<i>Komárom</i>	84	95
<i>Moson</i>	5	43
<i>Somogy</i>	53	59
<i>Sopron</i>	66	213
<i>Tolna</i>	179	224
<i>Vas</i>	154	1.095
<i>Veszprém</i>	53	65
<i>Zala</i>	70	93
<i>Összesen</i>	<i>1.080</i>	<i>2.580</i>

Duna-Tisza köze

<i>Bács megye</i>	384	1.053
<i>Csongrád</i>	318	364
<i>Heves</i>	12	13
<i>Jász-N-Kún-Szolnok</i>	45	48
<i>Pest-Pil-Solt-Kis-Kun</i>	391	413
<i>Összesen</i>	<i>1.150</i>	<i>1.891</i>

Tisza jobb partja

<i>Abauj-Torna megye</i>	72	505
<i>Bereg</i>	142	234
<i>Borsod</i>	93	101
<i>Gömör</i>	462	1.200
<i>Sáros</i>	50	2.005
<i>Szepes</i>	27	1.662
<i>Ung</i>	133	574
<i>Zemplén</i>	193	1.746
<i>Összesen</i>	<i>1.172</i>	<i>8.027</i>

Tisza bal partja

<i>Békés megye</i>	140	192
<i>Bihar</i>	999	1.901
<i>Hajdu</i>	142	148
<i>Máramaros</i>	19	384
<i>Szabolcs</i>	82	92
<i>Szatmár</i>	999	1.901
<i>Szilágys</i>	142	148
<i>Ugocsa</i>	65	187
<i>Összesen</i>	<i>2.485</i>	<i>6.523</i>

Tisza-Maros szöge

<i>Arad megye</i>	411	2.035
<i>Csanád</i>	251	3.88
<i>Krassó-Szörény</i>	25	3.399
<i>Temes</i>	136	2.686
<i>Torontál</i>	320	3.295
<i>Összesen</i>	<i>1.146</i>	<i>11.803</i>

Erdély

<i>Alsó-Fehér megye</i>	370	2.528
<i>Besztercze-Naszód</i>	96	2.940
<i>Brassó</i>	131	710
<i>Csik</i>	268	292
<i>Fogaras</i>	23	736
<i>Háromszék</i>	262	297
<i>Hunyad</i>	64	3.235
<i>Kis-Küküllő</i>	1.688	4.744
<i>Kolozs</i>	1.629	5.489
<i>Maros-Torda</i>	2.342	4.075
<i>Nagy-Küküllő</i>	516	6.568
<i>Szeben</i>	19	2.728
<i>Szolnok-Doboka</i>	336	3.954
<i>Torda-Aranyos</i>	1.452	4.291
<i>Udvarhely</i>	762	1.114
<i>Összesen</i>	<i>10.007</i>	<i>43.701</i>
Mindösszesen	18.894	81.551

(A Magyarországon 1893.január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. 5 grafikai táblázattal. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Budapest, 1895.56.p)

VII. táblázat **Cigány népesség területi eloszlása – 1880.**

Országgrész Férfi/Nő Összesen

Duna bal partja

<i>Árva megye</i>	30/33	63
<i>Bars</i>	176/188	364
<i>Esztergom</i>	8/18	26
<i>Hont</i>	150/163	313
<i>Liptó</i>	129/146	275
<i>Nógrád</i>	739/742	1.481
<i>Nyitra</i>	740/689	1.429
<i>Pozsony</i>	368/443	811
<i>Trencsén</i>	243/235	478
<i>Turóc</i>	107/101	215
<i>Zólyom</i>	263/282	545
<i>Összesen</i>	<i>2.953/3.047</i>	6.000

Duna jobb partja

<i>Baranya megye</i>	195/190	385
<i>Fehér</i>	22/8	30
<i>Győr</i>	8/16	24
<i>Komárom</i>	138/153	291
<i>Moson</i>	9/9	18
<i>Somogy</i>	45/32	74
<i>Sopron</i>	24/29	53
<i>Tolna</i>	104/93	197
<i>Vas</i>	479/507	986
<i>Veszprém</i>	14/11	25
<i>Zala</i>	23/5	28
<i>Összesen</i>	<i>1.061/1.053</i>	2.114

Duna-Tisza köze

<i>Bács megye</i>	474/460	934
<i>Csongrád</i>	30/26	56
<i>Heves</i>	50/44	94
<i>Jász-N-Kún-Szolnok</i>	16/19	35
<i>Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun</i>	195/220	415
<i>Összesen</i>	765/769	1534

Tisza jobb partja

<i>Abauj megye</i>	392/424	816
<i>Bereg</i>	141/123	264
<i>Borsod</i>	110/99	209
<i>Gömör</i>	967/1.130	2.097
<i>Sáros</i>	601/653	1.254
<i>Szepes</i>	812/807	1.619
<i>Tolna</i>	5/4	9
<i>Ung</i>	172/184	356
<i>Zemplén</i>	575/547	1.122
<i>Összesen</i>	3.775/3.971	7.746

Tisza bal partja

<i>Békés megye</i>	157/107	264
<i>Bihar</i>	1150/1.245	2.395
<i>Hajdu</i>	61/61	122
<i>Máramaros</i>	277/316	593
<i>Szabolcs</i>	98/81	182
<i>Szatmár</i>	658/623	1.281
<i>Szilágy</i>	1.285/1.253	2.538
<i>Ugocsa</i>	94/111	205
<i>Összesen</i>	3.780/3.800	7.580

Tisza-Maros szöge

<i>Arad megye</i>	1.425/1.409	2.834
<i>Csanád</i>	117/129	246
<i>Krassó-Szörény</i>	944/949	1.893
<i>Temes</i>	1.164/1.058	2.222
<i>Torontál</i>	1.341/1.405	2.746
<i>Összesen</i>	4491/4.950	9.941

Erdély

<i>Alsó-Fehér megye</i>	1.981/1.928	3.909
<i>Besztercze-Naszód</i>	1.674/1.712	3.386
<i>Brassó</i>	313/298	611
<i>Csik</i>	152/217	369
<i>Fogaras</i>	454/522	976
<i>Háromszék</i>	149/156	305
<i>Hunyad</i>	1.613/1.555	3.168
<i>Kolozs</i>	3.522/3.457	6.979
<i>Kis-Küküllő</i>	3.161/3.214	6.375
<i>Maros-Torda</i>	3.795/3.729	7.2.54
<i>Nagy-Küküllő</i>	4.175/4.668	8.825
<i>Szeben</i>	1.252/1.366	2.618
<i>Szolnok-Doboka</i>	1.847/1.808	3.655
<i>Torda-Aranyos</i>	2.634/2.718	5.352
<i>Udvarhely</i>	972/982	1.954
<i>Összesen</i>	27.676/28.311	56.006
Mindösszesen	????	90.911

(Schwicker, J.H.: Die Zigeuner in Ungarn und Siebebürgen. Wien-Teschen, 1883.76-81.p.)

VIII. táblázat A cigány népesség területi megoszlása -1890.

Országgrész	Jelenlévő népesség	Anyanyelve cigány
Duna bal partja		
<i>Árva megye</i>	84.820	138
<i>Bars</i>	152.910	481
<i>Esztergom</i>	78.378	36
<i>Hont</i>	123.023	413
<i>Liptó</i>	76.850	285
<i>Nógrád</i>	214.444	1.360
<i>Nyitra</i>	396.559	1.565
<i>Pozsony</i>	331.370	1.271
<i>Trencsén</i>	258.769	574
<i>Turócz</i>	49.979	195
<i>Zólyom</i>	112.413	634
<i>Összesen</i>	1.879.515	6.952
Duna jobb partja		
<i>Baranya megye</i>	322.285	1.531
<i>Fejér</i>	222.455	251
<i>Győr</i>	115.787	28
<i>Komárom</i>	159.506	87
<i>Moson</i>	85.050	25
<i>Somogy</i>	326.835	690
<i>Sopron</i>	259.602	278
<i>Tolna</i>	252.098	265
<i>Vas</i>	390.371	1.465
<i>Veszprém</i>	215.280	10
<i>Zala</i>	404.699	253
<i>Összesen</i>	2.753.966	

Duna-Tisza köze

<i>Bács-Bodrog megye</i>	716.488	1.367
<i>Csongrád</i>	261.340	373
<i>Heves</i>	233.785	139
<i>Jász-Nagyk.-Sz.</i>	318.475	104
<i>Pest-P.-S.-Kisk</i>	1.224.724	677
<i>Összesen</i>	2.754.812	2.660

Tisza jobb partja

<i>Abauj-Torna megye</i>	179.884	848
<i>Bereg</i>	179.455	217
<i>Borsod</i>	216.794	55
<i>Gömör</i>	174.810	1.391
<i>Sáros</i>	168.021	1.788
<i>Szepes</i>	163.291	1.646
<i>Ung</i>	135.247	632
<i>Zemplén</i>	299.197	1.753
<i>Összesen</i>	1.516.699	8.330

Tisza bal partja

<i>Békés megye</i>	258.386	290
<i>Bihar</i>	516.704	2.565
<i>Hajdu</i>	190.978	20
<i>Máramaros</i>	268.281	680
<i>Szabolcs</i>	244.945	142
<i>Szatmár</i>	323.768	1.308
<i>Szilággy</i>	191.167	1.397
<i>Ugocsa</i>	75.461	147
<i>Összesen</i>	2.069.690	7.089

Tisza-Maros szöge

<i>Arad megye</i>	343.597	2.663
<i>Csanád</i>	130.575	361
<i>Krassó</i>	407.635	2.644
<i>Temes</i>	434.529	2.563
<i>Torontál</i>	591.260	3.395
<i>Összesen</i>	1.907.596	11.626

Királyhágóntúl

<i>Alsó-Fehér megye</i>	193.072	3.640
<i>B.-Naszód</i>	104.737	3.612
<i>Brassó</i>	86.777	628
<i>Csík</i>	114.110	242
<i>Fogaras</i>	88.217	1.277
<i>Háromszék</i>	130.008	566
<i>Hunyad</i>	267.895	2.877
<i>Kis-Kükölli</i>	101.045	5.143
<i>Kolozs</i>	225.199	5.792
<i>Maros-Torda</i>	177.860	6.250
<i>N.-Kükölli</i>	135.312	2.636
<i>Szeben</i>	148.738	7.818
<i>Sz.-Doboka</i>	217.550	3.710
<i>T.-Aranyos</i>	150.564	4.388
<i>Udvarhely</i>	110.132	1.493
<i>Összesen</i>	2.251.216	50.072
Mindösszesen	15.133.494	91.603

Forrás!!!!

XI. táblázat

A cigány népesség területi elhelyezkedése, 1900

Országgrész	Cigány népesség			
	férfi	nő	polgári egyén együtt	katona
Duna bal partja				
<i>Árva megye</i>	39	53	92	-
<i>Bars</i>	155	175	330	-
<i>Esztergom</i>	7	5	12	-
<i>Hont</i>	266	270	536	-
<i>Liptó</i>	156	167	323	-
<i>Nógrád</i>	495	444	939	-
<i>Nyitra</i>	691	614	1.315	-
<i>Pozsony</i>	428	455	883	1
<i>Trencsény</i>	228	254	482	2
<i>Turócz</i>	79	89	168	-
<i>Zólyom</i>	350	375	725	-
<i>Összesen</i>	2.894	2.901	5.975	3
Duna jobb partja				
<i>Baranya megye</i>	950	985	1.395	2
<i>Fejér</i>	40	40	80	-
<i>Győr</i>	8	8	16	-
<i>Komárom</i>	39	37	76	-
<i>Moson</i>	8	18	26	-
<i>Somogy</i>	336	354	690	-
<i>Sopron</i>	136	125	261	-
<i>Vas</i>	678	653	1.331	-
<i>Veszprém</i>	120	104	224	-
<i>Zala</i>	248	213	461	-
<i>Összesen</i>	2.836	2.812	5.684	2

Duna-Tisza köze

<i>Bács-Bodrog m.</i>	593	552	1.145	-
<i>Csongrád</i>	58	38	96	1
<i>Heves</i>	3	2	5	-
<i>Jász-Nagyk-Sz.</i>	93	97	190	-
<i>Pest-Pilis-Solt</i>	260	233	493	2
<i>Összesen</i>	<i>1.107</i>	<i>922</i>	<i>1.929</i>	<i>3</i>

Tisza jobb partja

<i>Abauj-Torna m.</i>	267	270	537	2
<i>Bereg</i>	24	26	50	-
<i>Borsod</i>	24	29	53	-
<i>Gömör-K.Hont</i>	543	541	1.084	-
<i>Sáros</i>	822	937	1.759	3
<i>Szepes</i>	957	964	1.921	1
<i>Ung</i>	17	17	34	-
<i>Zemplén</i>	526	549	1.075	-
<i>Összesen</i>	<i>3.180</i>	<i>3.333</i>	<i>6.513</i>	<i>6</i>

Tisza bal partja

<i>Békés megye</i>	69	69	138	-
<i>Bihar</i>	549	579	1.128	1
<i>Hajdu</i>	31	60	91	1
<i>Máramaros</i>	120	96	216	-
<i>Szabolcs</i>	38	27	65	-
<i>Szatmár</i>	253	257	510	-
<i>Szilágy</i>	455	438	893	-
<i>Ugocsa</i>	36	36	72	-
<i>Összesen</i>	<i>1.151</i>	<i>1.562</i>	<i>3.113</i>	<i>2</i>

Tisza-Maros szöge

Arad megye	995	967	1.962	1
Csanád	100	93	193	-
Krassó-Szörény	1.385	1.272	2.657	1
Temes	1.172	1.099	2.271	-
Torontál	1.573	1.567	3.140	2
<i>Összesen</i>	<i>5.225</i>	<i>4.998</i>	<i>10.223</i>	<i>4</i>

Királyhágóntúl

Alsó-Fehér m.	833	705	1.598	2
B.-Naszód	848	823	1.673	2
Brassó	177	173	350	2
Csik	52	50	102	-
Fogarás	256	246	502	-
Háromszék	88	88	176	-
Hunyad	613	578	1.191	-
Kis-Kükölli	1.054	987	2.041	-
Kolozs	1.003	1.000	2.003	-
Maros-Torda	1.299	1.297	2.596	-
Nagy-Kükölli	1.976	1.900	3.876	-
Szeben	607	588	1.195	1
Sz—Doboka	693	669	1.362	-
T-Aranyos	1.021	1.073	2.094	-
Udvarhely	220	224	444	-
<i>Összesen</i>	<i>10.740</i>	<i>10.461</i>	<i>21.201</i>	<i>7</i>
Magyarországon összesen				
	27.443	26.989	54.422	27

(A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása, III. rész. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1902. 210-213-p)

X. táblázat **Magyarul is beszél anyanyelvén kívül -1900.**

Országgrész	Magyarul is beszél	Anyanyelve cigány
-------------	--------------------	-------------------

Duna bal partja

<i>Árva megye</i>	6	92
<i>Bars</i>	69	330
<i>Esztergom</i>	12	12
<i>Hont</i>	187	536
<i>Liptó</i>	3	323
<i>Nógrád</i>	513	939
<i>Nyitra</i>	191	1.305
<i>Pozsony</i>	450	884
<i>Trencsén</i>	20	484
<i>Turócz</i>	2	168
<i>Zólyom</i>	4	725
<i>Összesen</i>	<i>1.457</i>	<i>5.798</i>

Duna jobb partja

<i>Baranya megye</i>	1.062	1.937
<i>Fejér</i>	59	80
<i>Győr</i>	14	16
<i>Komárom</i>	60	76
<i>Moson</i>	5	26
<i>Somogy</i>	593	690
<i>Sopron</i>	68	261
<i>Tolna</i>	463	548
<i>Vas</i>	273	1.331
<i>Veszprém</i>	197	224
<i>Zala</i>	377	461
<i>Összesen</i>	<i>3.171</i>	<i>5.650</i>

Duna-Tisza köze

<i>Bács-Bodrog megye</i>	338	1.145
<i>Csongrád</i>	86	97
<i>Heves</i>	4	5
<i>Jász-Nagyk.-Sz.</i>	181	190
<i>Pest-P.-S.-Kisk</i>	422	495
<i>Összesen</i>	<i>1.031</i>	<i>1.932</i>

Tisza jobb partja

<i>Abauj-Torna megye</i>	90	539
<i>Bereg</i>	20	50
<i>Borsod</i>	49	53
<i>Gömör és K.Hont</i>	148	1.084
<i>Sáros</i>	49	1.762
<i>Szepes</i>	33	1.992
<i>Ung</i>	3	34
<i>Zemplén</i>	32	1.075
<i>Összesen</i>	<i>424</i>	<i>6.519</i>

Tisza bal partja

<i>Békés megye</i>	112	138
<i>Bihar</i>	485	1128
<i>Hajdu</i>	90	91
<i>Máramaros</i>	39	216
<i>Szabolcs</i>	61	65
<i>Szatmár</i>	296	510
<i>Szilággy</i>	308	893
<i>Ugocsa</i>	25	72
<i>Összesen</i>	<i>1.416</i>	<i>3.115</i>

Tisza-Maros szöge

<i>Arad megye</i>	250	1.963
<i>Csanád</i>	146	193
<i>Krassó</i>	8	2.658
<i>Temes</i>	85	2.271
<i>Torontál</i>	322	3.142
<i>Összesen</i>	811	10.227

Királyhágóntúl

<i>Alsó-Fehér megye</i>	206	1.600
<i>B.-Naszód</i>	60	1.673
<i>Brassó</i>	10	352
<i>Csik</i>	94	102
<i>Fogarás</i>	10	502
<i>Háromszék</i>	166	176
<i>Hunyad</i>	2	1.191
<i>Kis-Kükölli</i>	734	2.041
<i>Kolozs</i>	777	2.003
<i>Maros-Torda</i>	1.558	2.596
<i>N.-Kükölli</i>	430	3.876
<i>Szeben</i>	30	1.196
<i>Sz.-Doboka</i>	237	1.362
<i>T.-Aranyos</i>	940	2.094
<i>Udvarhely</i>	222	444
<i>Összesen</i>	5.476	21.208
Mindösszesen	13.786	54.449

(A Magyar Szent Korona Országainak 1900. évi népszámlálása III. rész. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1902. 226-229-p)

XI. táblázat

A cigány népesség területi elhelyezkedése – 1910.

Országrészt	Cigány népesség		
	férfi	nő	együtt
Duna bal partja			
<i>Árva megye</i>	63	80	143
<i>Bars</i>	480	474	954
<i>Esztergom</i>	13	14	27
<i>Hont</i>	466	490	956
<i>Liptó</i>	224	231	455
<i>Nógrád</i>	732	746	1.478
<i>Nyitra</i>	1.542	1.609	3.151
<i>Pozsony</i>	664	697	1.361
<i>Trencsény</i>	505	473	978
<i>Turóc</i>	122	147	269
<i>Zólyom</i>	59	559	1.134
<i>Összesen</i>	<i>5.361</i>	<i>5.545</i>	<i>10.906</i>
Duna jobb partja			
<i>Baranya megye</i>	1.357	1.407	2.764
<i>Fejér</i>	133	130	263
<i>Győr</i>	57	61	118
<i>Komárom</i>	105	101	206
<i>Moson</i>	54	56	110
<i>Somogy</i>	1.028	988	2.010
<i>Sopron</i>	355	328	683
<i>Tolna</i>	355	367	722
<i>Vas</i>	1.573	1.495	3.068
<i>Veszprém</i>	109	105	214
<i>Zala</i>	467	462	922
<i>Összesen</i>	<i>5.593</i>	<i>5.500</i>	<i>11.093</i>

Duna-Tisza köze

<i>Bács-Bodrog m.</i>	1.278	1.235	2.513
<i>Csongrád</i>	137	127	264
<i>Heves</i>	53	42	95
<i>Jász-Nagyk-Sz.</i>	32	30	62
<i>Pest-Pilis-Solt</i>	503	527	1.030
<i>Összesen</i>	<i>2.036</i>	<i>1.983</i>	<i>4.018</i>

Tisza jobb partja

<i>Abauj-Torna m.</i>	637	658	1.295
<i>Bereg</i>	102	119	221
<i>Borsod</i>	82	76	158
<i>Gömör-K.Hont</i>	1.157	1.234	2.394
<i>Sáros</i>	1.994	2.016	4.010
<i>Szepes</i>	1.729	1.725	3.454
<i>Ung</i>	393	406	799
<i>Zemplén</i>	1.517	1.556	3.073
<i>Összesen</i>	<i>7.611</i>	<i>7.790</i>	<i>15.401</i>

Tisza bal partja

<i>Békés megye</i>	99	103	202
<i>Bihar</i>	1.202	1.219	2.421
<i>Hajdu</i>	12	17	29
<i>Máramaros</i>	181	160	341
<i>Szabolcs</i>	485	528	1.013
<i>Szatmár</i>	1.033	1.061	2.094
<i>Ugocsa</i>	93	92	185
<i>Összesen</i>	<i>3.240</i>	<i>3.332</i>	<i>6.572</i>

Tisza-Maros szöge

Arad megye	1.290	1.325	2.615
Csanád	140	138	278
Krassó-Szörény	2.572	2.466	5.038
Temes	1.959	1.897	3.856
Torontál	2.642	2.648	5.290
<i>Összesen</i>	<i>8.363</i>	<i>8.515</i>	<i>17.151</i>

Királyhágóntúl

Alsó-Fehér m.	<i>1.674</i>	<i>1.669</i>	<i>3.343</i>
B.-Naszód	<i>1.800</i>	<i>1.716</i>	<i>3.516</i>
Brassó	<i>295</i>	<i>284</i>	<i>579</i>
Csik	<i>113</i>	<i>91</i>	<i>204</i>
Fogaras	<i>484</i>	<i>426</i>	<i>910</i>
Háromszék	<i>196</i>	<i>175</i>	<i>371</i>
Hunyad	<i>1.671</i>	<i>1.5661</i>	<i>3.232</i>
Kis-Kükölli	<i>2.634</i>	<i>2.644</i>	<i>5.278</i>
Kolozs	<i>2.477</i>	<i>2.412</i>	<i>4.890</i>
Maros-Torda	<i>2.386</i>	<i>2.227</i>	<i>4.613</i>
Nagy-Kükölli	<i>3.740</i>	<i>3.785</i>	<i>7.525</i>
Szeben	<i>1.138</i>	<i>1.112</i>	<i>2.250</i>
Sz—Doboka	<i>1.557</i>	<i>1.495</i>	<i>3.052</i>
T-Aranyos	<i>1.734</i>	<i>1.632</i>	<i>3.366</i>
Udvarhely	<i>287</i>	<i>267</i>	<i>554</i>
<i>Összesen</i>	<i>22.186</i>	<i>21.497</i>	<i>43.683</i>
Mindösszesen	54.663	54.162	108.825

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása III. rész. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1902. 226-229-p

V. Abaúj-Torna vármegye cigány népessége a 19. század második felében

A megye 19. századbeli történetének rövid ismertetése

Abaúj és Torna vármegye írott története csupán a mohácsi vész utáni időszakra, a 16. század elejéig nyúlik vissza. Ezt a két megyét szoros történeti kapcsolat jellemezte mind politikai, mind földrajzi aspektusból. Kassa szerepe azonban kiemelkedett, mert nemcsak a megye fő- és székhelye volt, hanem Felső-Magyarország egyik legfontosabb városa is, önálló törvényhatósággal. Közigazgatás szempontjából önállóságban részesültek egészen II. József idejéig, aki előírta a két vármegye összekapcsolását. Az 1785. március 18-án kelt rendelet értelmében Torna vármegye Abaúj vármegye fennhatósága alá került. Később a „kalapos király” megszüntette a vármegyei és városi önkormányzatokat is.

Ez az állapot II. József haláláig, 1790-ig állt fenn. Ekkor ugyanis a király halálos ágyán szinte valamennyi rendeletét visszavonta, s a két vármegye ismét függetlenné vált. II. Lipót uralkodása idején a két megye különálló közigazgatásként létezett, ám Abaúj vármegye államigazgatásában változás következett be 1790-ben. Az eddigi négy járás (Füzéri, Cserhádi, Kassai, Szikszói) kiegészült egy ötödikkel, a Gönczi járással.¹⁵³

A szabadságharc utáni önkényuralmi állapot már a teljes magyar közigazgatási rendszert átalakította. Horvátországot, Szlavóniát, valamint a határőrvidéket leválasztották Magyarországról. Erdélyt tíz kerületre osztották és a megmaradó magyar területen öt katonai kerületet alakítottak ki Sopron, Pozsony, Kassa, Nagyvárad és Pest-Buda központtal.

Ennek eredményeként az 1850. július 29-i rendelet értelmében Tornát ismét beolvasztották Abaúj vármegyébe, amely ezáltal már nem öt, hanem hat járásra tagolódott, némi névváltoztatást is maga után vonva. Ez a két intézkedés azonban csak adminisztratív úton egyesítette a két vármegyét. Törvény szerinti összevonásra csak később került sor. 1860-ban az októberi diploma érvénybe lépésével Magyarországon részben visszaállították az alkotmányt, Torna vármegye ismét önálló lett, miután a különálló önkormányzat lépett ismét életbe.¹⁵⁴

¹⁵³ *Magyar Korona Országainak helységnévtára*. Országos Magyar Királyi Statistikai Hivatal, Budapest, 1873.

¹⁵⁴ Korponay János: *Abaúj vármegye Monográphiája* I. kötet. Kassa, 1866-1870.

A dualizmus megszületése után ezt a két északi vármegyét törvényesen egyesítették az 1881. évi LXIV tc. alapján Abaúj -Torna vármegye néven.¹⁵⁵ Ettől kezdve megszűnt Torna vármegye autonómiája. Ám a fuzionálás során a megye területének csak egy része került be az újonnan megalakult Abaúj -Torna vármegye fennhatóságába. Ugyanis Dernő, Hárskút, Kovácsvágás, Lucska, Barka, Borzova és Szilice települései Gömör és Kishont vármegye rozsnyói járásához kerültek. Az így megcsönkített Torna vármegye pedig Abaúj-Torna vármegye tornai járása lett¹⁵⁶.

Hasonló területi változások Abaúj vármegye történetében is megfigyelhetők voltak. 1881-ben Zemplén megyéhez csatolták Alsó-és Felső Regmecet, Kisbányácskát, Kiskázmért, Mátyásházát, Vilyt, Bistét és Felső-Golopot. De a Torna megyével való egyesítés során Abaúj hatáskörébe került a Szepes megyei Stósz bányaváros, valamint a Sáros megyei Abaújtihany. A 19. század végen még kisebb területiális változás következett be. Az 1884:VII tc. értelmében ismét elveszített néhány települést: Erdőhorváti, Komlóska és Regéciháromhuta Zemplén vármegyéhez került. De még ugyanabban az esztendőben a borsod megyei Szentjakab községgel gyarapodott Abaúj -Torna vármegye.¹⁵⁷

A fentebb nevezett két vármegye az adott korszakban tehát közigazgatásilag nem volt egységes. Abaúj -Torna vármegye az ország északkeleti részén helyezkedett el, székhelye a szabad királyi város, Kassa volt.

Mindez azért fontos a dolgozat szempontjából, mert a területi változások értelemszerűen a felvett statisztikákat is nagyban érintették: egyes felvételek meghatározott időpontokban az épp aktuális állapotok szerint születtek meg. Az egyes statisztikák összevethetősége ezért erősen korlátozott, elsősorban „intuitív” módon lehet következtetéseket levonni belőlük, mivel közben észben kell tartani az eltérő területi beosztást, és ezzel, amennyire lehet, korrigálni az adatokat.

¹⁵⁵ Seresné Szegőfi Anna (szerk.): *Borsod-Abaúj-Zemplén megyére vonatkozó törvényhelyek mutatója 1000-1949*. Miskolc, 2004.

¹⁵⁶ Szilkay János - Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai*. A Magyar Korona Országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. I. kötet. Abaúj és Torna vármegye és Kassa. Budapest, 1896.

¹⁵⁷ Barsi János (szerk.): *Magyarország történeti helységnévtára*. Abaúj és Torna vármegye (1773-1808). Budapest-Miskolc, 2004

A 19. századi cigányösszeírások

A 19. században három cigány összeírást említenek a szakirodalmak:

- Ezek egyike a kevésbé feltárt és alig ismert 1853-ban történő felmérés, amelynek csak Abaúj-Torna megyére vonatkozó járásai, pontosabban csak az Alsó-Mislyei és a Tornai járás összesítő adatai lelhetők fel a kassai levéltárban.

- 1873-ban is történt egy, a cigányok létszámának megállapítására törekvő országos szintű felmérés. Erre a tényre, adatra hivatkozik több hazai szakirodalom is.

- A legismertebb és talán a legmegbízhatóbb az 1893-as felmérés. Ennek eredményeit A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei 5 grafikai táblázattal (Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1895.) című munkában találhatjuk. E szerint Magyarországon mintegy 214.000 cigány származású ember élt. A felvétel „néprajzi és embertani monumentumok alapján”¹⁵⁸ készült. Ennek a cigányösszeírásnak részletes kimutatásaira eddig még nem találtam rá magyarországi levéltárakban, csak Abaúj (részletesen csak négy járásra vonatkozóan) és Torna vármegye összesítő lapjaira. Végezetül a legtöbbet felhasznált összeírás, az 1893-as, az egyetlen kellő mélységű, akkurátus és megbízható cigány lélekösszeírás.

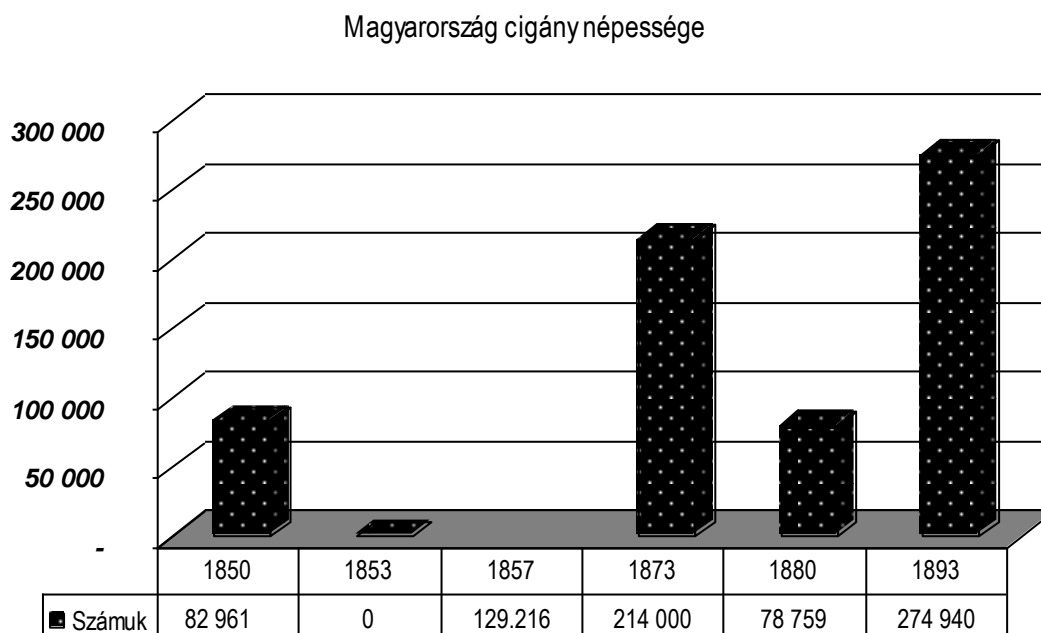
Az 1853-as Abaúj - Torna megyei cigányösszeírás eredményeit nehéz összevetni a korábbi, illetve a későbbi népszámlálási adatokkal. A szabadságharc előtt ugyanis még önálló megyeként szerepelt Abaúj és Torna, az önkényuralmi időszakban már egyesítették a két vármegyét, némi névváltoztatással. A 19. század végén nem vált külön a két megye, de újabb névváltozás következett be a járásokban.

Az 1850-es években Abaúj -Torna vármegye hat járásra oszlott: Kassai járás, Alsó-Mislyei járás, Szikszói járás, Sepsí - Moldvai járás, Szántói járás, Tornai járás. A 19. század végén is hat járás alkotta Abaúj -Torna megyét, de némi eltéréssel: Kassai járás, Csereháti járás, Füzeri járás, Gönczi járás, Szikszói járás, Tornai járás. A név revideálás egyes területek más járásokba történő besorolását is eredményezte: az általam vizsgált Alsó-Mislyei járás „eltűnt”, az ottani településeket a Füzeri, illetve a Gönczi járásba sorolták.

¹⁵⁸ *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei 5 grafikai táblázattal.* Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1895. 18.p.

1873-ban ez a területiális beosztás volt érvényben azzal a kivétellel, hogy a dualizmus időszakában a két megye már független volt.

Az 1893-as cigányösszeírás járasonként és nem községenként vizsgálta a cigányok által lakott településeket, így az összehasonlítás során számolni kell némi hibaszázalékkal is. A Gönczi járás azonban lefedi az Alsó-Mislyei járás településeinek nagy részét.

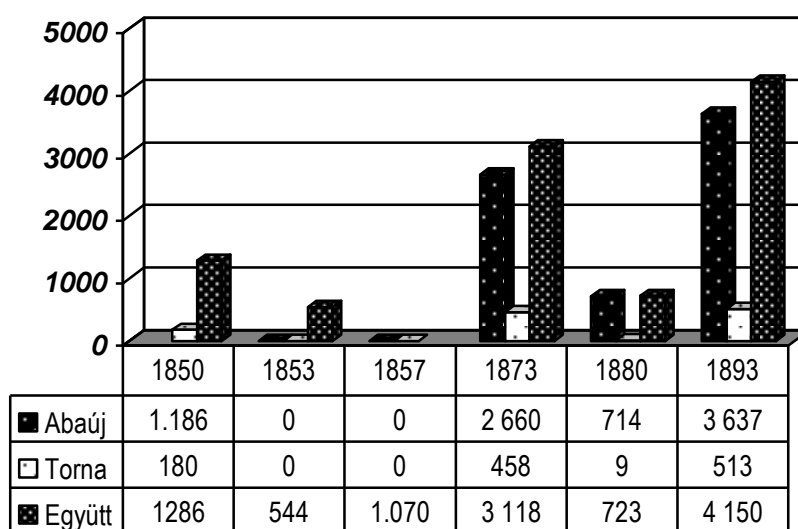
1. diagram: A hazai cigányság lélekszámának változása (a nulla érték adathiányt jelent)

Magától értetődő: a valóságban a változás messze nem lehetett ennyire hektikus, akkor sem, ha a különböző hatásokat (például a kolerajárvány hatását) is számoljuk. Az igen eltérő eredmények alapja az igen eltérő felvételi módszer – erről a későbbiekben részletesen is szólok. Azonban már itt utalni kell arra, hogy ennyire eltérő adatok mellett azok közvetlen összehasonlítása lényegében értelmetlen, inkább a minden apró részletre odafigyelő elemzés képes érdemi adatokat szolgáltatni.

¹⁵⁹ Az adatok forrása: *A Magyar Korona Országában az 1891. évben végrehajtott népszámlálás eredményei*. I. rész. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 112.p. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Folyam. IX. kötet. 189.p.

Abaúj-Torna vármegye cigány lakossága a 19. század második felében

Abaúj-Torna vármegye cigány lakosságának alakulása

2. diagram: Abaúj és Torna vármegyék (a közigazgatási szerkezetváltozásoktól nem függetlenített) cigány lakosságának száma; a nulla érték adathiányt jelent).

Itt is megállapítható az igen erőteljes ingadozás, amely nem is kizárólag a változó közigazgatási beosztásból következik. Ennek megfelelően az adatokat erős forráskritikával kell kezelni. Ezek alapján a következő megállapításokat tehetjük.

Abaúj - Torna vármegye cigány lakosságának alakulása a 19. század második felében eltérést mutat a népszámlálásokat és az összeírásokat elemezve. A magyarországi cigányság teljes számához viszonyítva nagyon kevés cigány élt az ország északkeleti részén. Ennek két oka ismeretes: egyrészt a bevándorlás, a nagyfokú beáramlás az évtizedek folyamán nem innen történt, másrészt a cigányság gazdasági megélhetésének jobban kedvezett, ha az ország középső területein telepedett le. Ez a letelepedési folyamat figyelhető meg tulajdonképpen a 19. század második felében.

Az 1850. és az 1880. évi népszámlálásban párhuzam figyelhető meg: mindkét felvétel eredménye nagymértékben megkérdőjelezhető. Az előbbinél a nemzetiséget vették alapul (erről a problémáról az előző fejezetben írtam), az utóbbinál pedig csak az anyanyelvből indultak ki. A két népfelvétel szerint 30 év elteltével több ezer fővel csökkent a cigányság, 82.961-főről 78.759 főre, ez 5.06 % -os csökkenés. Abaúj-Torna megyében pedig 1.286-ról 723-ra apadt a számuk., tehát közelítőleg a felével (43, 78%). (Az 1857.évi népszámlálás nemzetiségi számsorok pedig becsült adatok.)

Ezzel ellentétben az 1873-as és az 1893-as cigányösszeírás már egy valószínűbb demográfiai folyamatot ábrázol. A kategorizálás során sokkal körültekintőbben vizsgálták a cigányokat. Számuk 28,4%-kal nőtt, 214.000-ről 274.776-ra. Abaúj-Torna megyében nagyobb százalékban gyarapodtak: 3.118-főről 4.150 főre (33,1%).

Egy népcsoport ilyen szélsőséges számbeli ingadozása aligha képzelhető el, még akkor sem, ha figyelembe vesszük a kolerajárványt. Valószínű, hogy mindkét adat közel állt a valósághoz – az akkor „aktuális” felvételi módszer szerint –, csak éppenséggel nem a teljes cigányság lélekszámát reprezentálta. Ez azonban alapvetően módszertani kérdés, amire viszont itt is ki kell térni.

A „*Ki a cigány?*” megállapításának csak az anyanyelvre történő visszavezetésének helytelenségét jól tükrözi az 1850-es, az 1853-as és az 1893-as cigányösszeírásokkal szemben az 1880-as. Ilyesfajta demográfiai csökkenés és növekedés kizárólag helytelen felmérés, valamint az adott etnikum nem kielégítő ismeretének következményéből ered (hozzá kell tenni: természetesen elvben bármelyik módszer helyessége mellett lehet érvelni és nem szerencsés a ma elfogadott módszereknek örökös érvényességet tulajdonítani, illetve azokat a távoli múltba visszavetíteni). Az elképzelhető, hogy a cigányul tudók száma fokozatosan csökken – illetve ha társadalmi szinten negatívan értékelték a romani nyelvet beszélőket, akkor kevesen vallották anyanyelvüknek –, de ez nem vonja maga után számuk tényleges redukálódását.

A pontos adatok megállapításához a cigánylét meghatározásának több szálon végzett vizsgálódására lenne szükség. Ez magában foglalja az antropológiai jelleget, a kultúrát, a hagyományokat, az anyanyelvet, burkoltan a közös történelmi tudatot és a közös származási helyet. Az utóbbi két, az identitást erősítő tényező közül a cigányok – értelmiségi csoport híján – nem a közös történelmi múltjukat hangoztatták.

Abaúj – Torna vármegye teljes lakosságának összevetése a cigány lakossággal- eltérések és hasonlóságok

Abaúj-Torna megye összlakossága a 19.század második felében¹⁶⁰

	Abaúj	Torna	Együtt
1850	132.845	19.467	159.132
1857	131.737	18.124	149.861
1869	144.924	23.176	168.100
1880	137.689	20.913	158.602

Ezek alapján a vizsgált megyék lélekszáma – ha a sokféle területi változást is számoljuk – alapvetően stagnált. A terület – egyes részei kivételével – inkább az ország perifériájának számított, sem a mezőgazdaság, sem más szektor nem jelentett komoly lehetőséget, ezért az eleve nem kiemelkedő népszaporulat a vándorlás és a különféle járványok miatt nem okozott népességnövekedést.

Igaz ez a cigányok helyzetére is – különösen, hogy Abaúj-Torna vármegye összlakosságának minimális részét képezték a cigányok. A cigány és nem cigány lakosság Abaúj – Torna megyei demográfiai összehasonlításának megközelítően valóságos képe leginkább az 1880-as népszámlálási adatokból nyerhető. Egyrészt, mert a dualizmus megszületése után már nem volt olyan erős politikai feszültség, mint a szabadságharc leverése utáni időszakban, illetve a Bach-korszakban. Másfelől ennél a népszámlálásnál az anyanyelv tudakolása révén közvetlenül kérdeztek a nemzetiségi hovatartozásra.

Az összlakosság és a cigány népesség nemek szerint – 1880.¹⁶¹

	Teljes népesség		Cigányok	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Abaúj	77.912	85.874	346	368
Torna	10.160	10.753	5	4
Összesen	88.072	96.627	351	372

¹⁶⁰ Molnár Endre: Terület és népesség. In.: Uő (szerk.): *Magyar városok és vármegyék monográfiája*. Budapest, 1993.11.p

¹⁶¹ *A Magyar korona országaiban 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint*. Budapest, 1882.

Ezt a táblázatot nem érdemes diagramban ábrázolni: a cigányok alacsony részarányuk okán gyakorlatilag „eltűnnek” a teljes népességben.

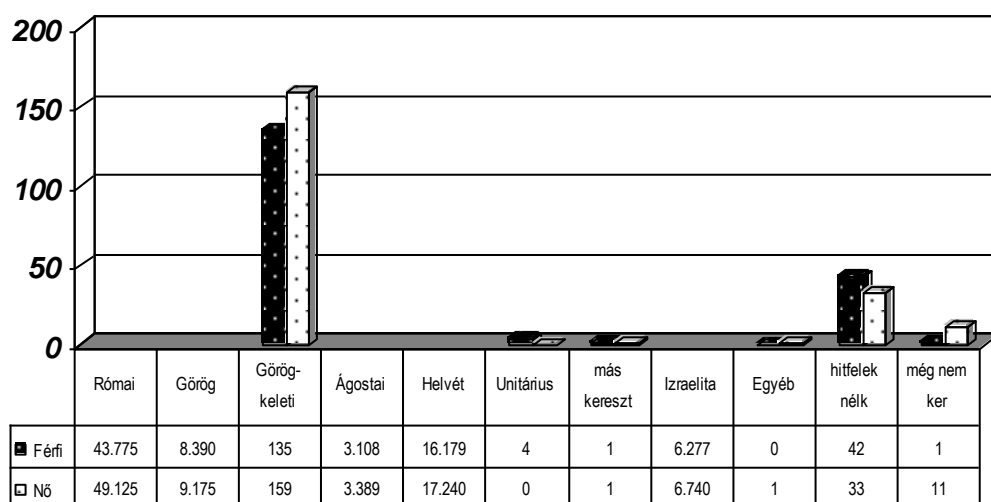
Mind a teljes népességnél, mind a cigányoknál minimális női többség volt megfigyelhető. Ez a tendencia a szabadságharcral hozható összefüggésbe. A harcok után sokan külföldre menekültek, illetve a határokon túl kerültek fogságba. A kiegyezés ugyan hozott némi javulást, de a hetvenes évek gazdasági válsága ismét megfordította ezt a folyamatot.

A szabadságharcban bár csekély számban, de részt vettek a cigányok is, ám a nők többségi volta nem ezzel magyarázható, hiszen a tornai járásban a férfiak száma volt magasabb. A cigányoknál a halandóság inkább a férfiak helytelen életviteléhez kapcsolódott, illetve családfenntartóként egészségi állapotuk hamarabb romlott.

Általában tehát megállapítható, hogy a cigányok aránya a vizsgált területen kicsi: ennek megfelelően kultúrájukban, nyelvükben és életmódjukban is jelentős részben alkalmazkodniuk kellett a többségi társadalomhoz. A korabeli adatfelvételek alapján csak egyes területeken tudjuk felvillantani a hajdani élet jellegzetességeit. Ezeknek az egyik legfontosabb eleme a vallás.

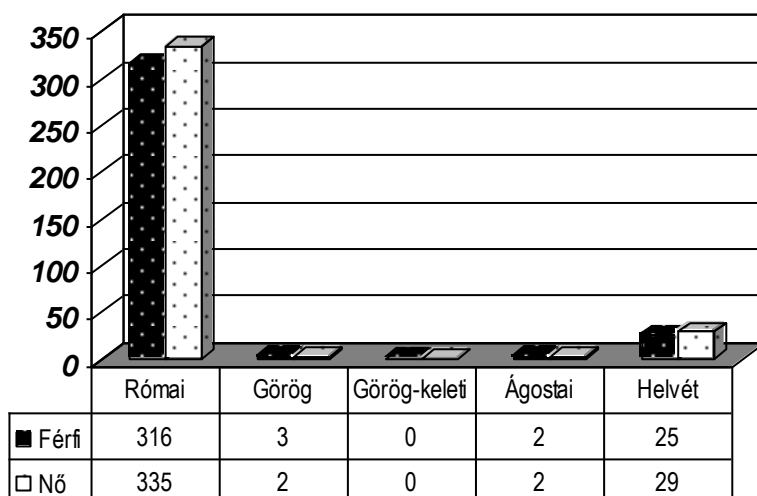
A vizsgált terület teljes népességének hitfelekezeti megoszlását mutatja az alábbi diagram:

Abaú-Torna vármegye vallási megoszlás - 1880.

Ezzel szemben a cigányság vallási megoszlása a következőképpen alakult:

Abaúj-Torna vármegye cigány lakossága vallás szerint - 1880.

Az Abaúj-Torna vármegyében élő lakosok három keresztény és egy nem keresztény hitfelekezethez tartoztak: a római katolikus vallás tanítását 92.900-an követték. A reformáció hatása is érezhető volt, 33.419 ember követte Kálvin hitét. A görög katolikusok összlétszáma 17.565 volt. Végezetül a negyedik legnagyobb csoportot az izraeliták alkották, szám szerint 13.017-en. Ezzel szemben a cigányság gyakorlatilag egészben római katolikusnak tekinthető (a diagramban nem szereplő felekezetek feltüntetésére azért nem került sor, mivel egy cigányt sem soroltak ide), ami mellett csak a kálvinista hit jelent meg. A legtöbb cigány katolikus volt, akárcsak az őket körülvevő településen élők: 651 cigány egyén volt római katolikus és csupán 5-en vallották magukat görög katolikusnak. Meglepően magasnak mondható a helvét irányzatot követők száma: 54 cigány gyakorolta ezt a vallást, míg a reformáció ágostai ágát 4-en mondták magukénak.

A cigányság esetében az egyes vallások felvétele, választása aligha a világnézetek különbözőségéből, illetve annak ismeretéből eredt, sokkal inkább a település vallásától függött. A táblázat jól mutatja, hogy hit terén rendkívül jól alkalmazkodtak ahhoz a közösséghez, amelyben éltek. Ennek megfelelően a cigányság vallása alapvetően környezete vallásától függött és ennyiben nem jó közvetlen indikátora az életmódnak: vélhető, a római katolikus és kálvinista cigányok életmódja nem tért el olyan mértékben, mint azt a két vallás alapján feltételezhetnénk. Ugyanakkor az adat fontos annyiban, hogy jól mutatja: a cigányság elsősorban alkalmazkodással tudta segíteni saját túlélését.

A beszélt nyelv

Ebben a tekintetben több lehetőség van a kérdés megközelítésére. Mint ismeretes: ma, amikor a hazai cigányság elismerten a legnagyobb etnikai csoport, a csak cigányul beszélők száma kifejezetten alacsony, miközben igen sok cigány családban otthon is magyarul beszélnek. Ennek megfelelően itt nem csak az anyanyelv, hanem más nyelvek ismerete is lehet kérdés.

Anyanyelvén kívül beszél cigányul is – 1880.

Anyanyelve	Abaúj		Torna	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
magyar	112	127	5	4
német	13	12	-	-
tót	175	177	-	-

A cigányok, a valláshoz hasonlóan, a nyelvismeret elsajátítása területén is jól alkalmazkodtak környezetükhöz. Jól példázza ezt az a tény, hogy Torna megyében valamennyi cigány beszélt magyarul is. Abaúj területén már kevesebb volt az arány: az ott élő 714 cigány közül csak 684-en sajátították el a magyar nyelvet is.

Anyanyelvén kívül beszél cigányul is – 1880.¹⁶²

Anyanyelve	Abaúj		Torna	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
magyar	91	100	42	33
német	-	-	-	-
tót	44	39	-	-

¹⁶² *A Magyar korona országaiban 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint Szerk.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.*

A cigány nyelv nem terjedt el széles körben, ami annak volt betudható, hogy a romanit nem tartották valódi élő nyelvnek. Két nemzetiség tagjai birtokolták a cigány nyelvet: a magyarok közül mind Abaúj, mind Torna megyében igen magas számban beszéltek cigányul. A területi elhelyezkedés miatt a tót nemzetiségűek beszéltek még cigányul: Abaúj vármegyében összesen 85-en.

Nehéz megállapítani, hogy ezek a megkérdezettek pontosan milyen nemzetiséghez sorolhatók. Valószínű, hogy – különösen, hogy az egyébként cigány nemzetiségűek beszélték a településen uralkodó nyelveket – ezek az emberek javarészt maguk is több szállal kötődhettek a cigánysághoz, mint a meglévő nyelvismeret, mivel a cigány nyelv megtanulása mellett kevés érv szólt.

Az egyes összeírások vizsgálata

Mivel a rendelkezésre álló adatok igen hiányosak, ezért az alábbiakban változatos adatokat igyekszem egymás mellé fűzni. Ki kell emelni egy jobban dokumentált terület, az Alsó-Mislyei járás adatait, amelyeket részletességük és elérhetőségük okán nem hagyhattam figyelmen kívül. Azonban alkalmazásuk így is korlátozott: az Alsó-Mislyei járás cigány népességének összevetése későbbi összeírásokkal és népszámlálási adatokkal nem egyszerű feladat. Egyrészt ez a járás nem fedte le teljesen Abaúj vármegye területét, másrészt ezt a járást sem korábban, sem később nem illették ezzel a névvel. Területi kiterjedése pedig magában foglalta a későbbi Füzeri és Kassai járás egy-egy részét is.

Abaúj és Torna vármegye cigány lakossága az 1853-as összeírás alapján

Mint azt már jeleztem, *Torna vármegye*, amely a történeti Magyarország legkisebb területi egysége volt, a 19. század első felében még önálló vármegyeként létezett. Két közigazgatási egységre osztották: Alsó - és Felső - Tornai járásra. Az 1848/49-es szabadságharcot követően azonban Abaúj vármegye fennhatósága alá került hatodik járásként, méghozzá Torna járás néven. Az 1860-ban kiadott rendeletet következtében ismét önállóvá vált, az 1881-es esztendőben pedig végleg Abaúj vármegye része lett.

Az 1853-as cigányösszeírás kimutatása alapján ebben a járásban összesen 88 cigány háztartást jegyeztek fel, az itt élők teljes létszámát pedig 331 főben állapították meg. A felmérések alkalmával akadtak olyan települések, (Ardócska, Kovácsi, Lázi, Teresztenye, Barka, Dernő, Hárshút, Lucska) amelyekben nem végeztek el a lélekszámok összeírását, illetve nem maradtak fenn erről adatok. (*I. táblázat*). A legnagyobb lélekszámú település Udvarnok volt, itt 25 cigányt írtak össze. Barakony, Dobodél, Egerszeg és Zsarnó községben pedig csak 2-2 cigány élt.¹⁶³

Az 1853-as összeírás Tornára vonatkozó része alapján vajmi keveset tudhatunk meg ennek a járásnak kisebbségben élő tagjairól. Elsőként leszögezhetjük, hogy a talán sztereotipikusan „elvárt” nagy létszámú cigány családokat ez a felmérés nem igazolja, épp az ellenkezőjét mutatja. Egy átlagos család általában három lelket számolt. Az összeírt lelkek esetében csak a családfő nevét, feleségét, gyermekeinek számát, illetve foglalkozását tüntették fel. Életkorukat, továbbá felekezeti hovatartozásukat külön nem jegyezték fel.

¹⁶³ 1853/54-es cigány összeírás, Abaúj-Torna vármegyei iratai, 378/1854

A felmérésből kitűnik, hogy a cigányok megélhetése már ebben a korban is mindennapi küzdelmet jelentett. Foglalkoztatásukat tekintve a legtöbb cigány férfi (ember) a kovácmesterséget gyakorolta, szám szerint 24-en. A következő legismertebb foglalkozás a muzsikálás volt, összesen 6 cigány űzte a megélhetésnek ezt a formáját. A harmadikként a rangsorban az éjjeli őr következett (*II. táblázat*). Ugyanakkor jelentős számban találunk olyanokat, akik koldulásból, házalásból keresték meg a mindennapi betevőt.

Az 1853-as felmérésnél nem jelölték meg pontosan, milyen kritérium alapján soroltak valakit a cigányok közé. Ha viszont az 1851. évi népszámlálásból indulunk ki, ahol külön nemzetiségi rovat volt, és mindenkit olyan nemzetiségűnek jegyezték fel, amilyennek vallotta magát, függetlenül anyanyelvétől, akkor elképzelhető, hogy az 1853-as összeírás esetében is ezt a módszert alkalmazták (ez azonban csak feltételezés – az is lehetséges, hogy az összeírás során a biztosok döntöttek erről a kérdésről).

Viszont az 1850. évi népszámlálás kimutatása szerint Torna megyében mindösszesen 190 cigány jegyezték fel.- Alsó járásban 103, a Felső járásban pedig 87-et.¹⁶⁴ A két felvétel közötti időszak elteltével aligha tudott ilyen gyors ütemben növekedni a cigányság létszáma. Valószínűsíthető az az álláspont, miszerint az összeírás alkalmával azt vették cigány számba, akit etnikai alapon annak tartottak.

1853-ban 87 háztartást vettek számba az *Alsó-Mislyei járásban*. Az itt élő cigányok száma 375 volt. Akadtak itt is olyan települések, ahol egyáltalán nem laktak cigányok (Bogdány, Filkeháza, Hollóháza, Kajata, Alsó-Kéked, Újszállás), illetve ahol nem végeztek el a felmérést: Beszter, Kis-Bózsza, Felső-Hutka, Kovácsvágáshutta, Lengyelfalu, Rákos, Regetepusztá, Széplak-apáti, Szilvás-apáti (*III. táblázat*).¹⁶⁵

Az Alsó-Mislyei járásban az alábbiak szerint alakult a cigányok *kormegoszlása* 1853-ban:
(*IV., V., VI. táblázat*)

A kor szerinti megoszlásból számos következtetést vonhatunk le egy adott népcsoport helyzetéből. A cigányság esetében azonban ezekkel a számokkal „óvatosan” kell bánni. Tudvalevő, hogy a cigányok vagy nem tudták, vagy szándékosan nem mondták meg pontos életkorukat. Erre a tényre utalt az 1893-as összeírás: „*A fiatalok gyakran fiatalítják, az*

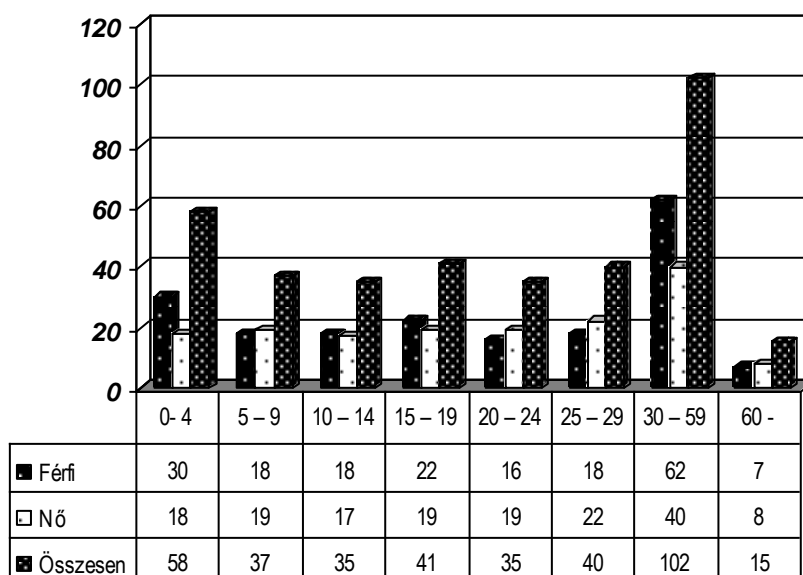
¹⁶⁴ Pozsgai Péter (2007): Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainakzöi Torna megyében a 19. század közepén. *Korall* 27. 90-93. p.

¹⁶⁵ Abaú-Torna vármegye iratai, 378/1854

öregék öregbítik magukat, a gyermekeket is sokszor kisebb korúaknak mondják ...”¹⁶⁶ Ennek két oka volt, az egyik az iskolakerülés, a másik a katonai szolgálat elkerülése. Ez az utóbbi viszont magával vonta a fiúgyermekek elhallgatását is.

A cigány társadalomban túlnyomó részben voltak a fiatalok, bár azt is meg kell jegyezni, hogy az átlagéletkor az 19. század második felében a férfiaknál 21,83, a nőknél 23,56 év volt.¹⁶⁷ A fiatal korcsoport növekedése összefüggésben állt a termékenységgel, ami alapvetően jellemezte a cigányokat, valamint a hagyományos cigány értékrendet. A korai házasságkötés és gyermekvállalás már ekkor is a specifikus cigány életvitel jellemzője volt. Kevesen éltek meg az öregkort. A cigányoknál a korai halálozást a következő tényezők magyarázzák: az életszínvonal, az ebből fakadó nem megfelelő táplálkozási szokások, az öltözködés, alacsony szintű egészségügyi ellátás, a lakásviszonyok. Tudvalevő, hogy a cigányok lakókörnyezeti viszonyai egészségügyi szempontból nem voltak megfelelőek. Jól jellemezte a cigányok habitusát a saját egészségükkel való (nem) törődés. Ugyanis mindaddig nem fordultak orvoshoz, míg a betegségük utolsó stádiumába nem kerültek (ez egyébként a korban, de talán most is, minden halmozottan hátrányos helyzetű társadalmi csoportra nézve igaz lehet).

Alsó-Mislyei cigányok, 1853

5. diagram: Alsó-Mislyei cigányság kor szerint, 1853

(Forrás: Abaú-Torna vármegye iratai, 378/1854)

¹⁶⁶ Magyar Statisztikai Közlemények. Új Folyam. IX. kötet. 40.p.

¹⁶⁷ Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Budapest, 2003.284.p.

Az 1869.évi népszámlálás

Az 1869.évi népszámlálásból kérdőpontjai között- részben politikai óvatosság miatt- nem szerepel sem az anyanyelv, sem a nemzetiségi megjelölés. Az utólagos számítások lehetővé teszik az egyes népcsoportok vizsgálatát. Vízneker Antal – Keleti Károly számításaiból kiindulva – végzett utólagosan becslést az 1880. évi népszámlálás anyanyelvi eredményeinek felhasználásával.¹⁶⁸ Ám a cigányokat külön nem jegyezték fel, valószínűleg az egyéb kategóriába kerültek.

Torna megye esetében a népszámlálást követően Lovász Miklós első alispán küldött ki katonai tagokat, hogy pótolják a hiányzó nemzetiségi adatokat, amelyet végül is a megyei mérnök végzett el. A településenkénti kimutatásban csak három nemzetiségi csoportot (anyanyelv szerint) különböztetett meg: a magyart, a németet és a tót.¹⁶⁹

Abaúj és Torna megye nemzetiségei – 1869.¹⁷⁰

	Jelenlévő népesség	Anyanyelv szerint							
		magyar	német	tót	oláh	ruthén	horvát szerb	egyéb	külföldi
Abaúj	166.666	104.483	9.817	45.566	17	5.583	17	650	533
Torna	23.176	21.623	181	93	-	1.279	-	-	-
Összesen	189.842	126.106	9.998	4.659	17	6.862	17	650	533

Az Abaúj megyei Kovácsvágás településéről azonban fennmaradtak adatok a cigányokról a Kassai Állami levéltárban. Külön-külön feltüntetve név, rokoni fokozat, születési dátum, felekezeti hovatartozás és a megélhetési forma szerint.

Kovácsvágáson 1869-ben 11 cigány család élt, összesen 42 fő. A családfők esetében, egy-két kivétellel, feltüntették a foglalkozást is: valamennyien napszámosok voltak. A házsámokból pedig az olvasható ki, hogy közvetlenül egymás mellett éltek a cigányok, minden bizonnyal elválasztva a többségi társadalomtól. Egy család átlagosan három-négy főt számlált.

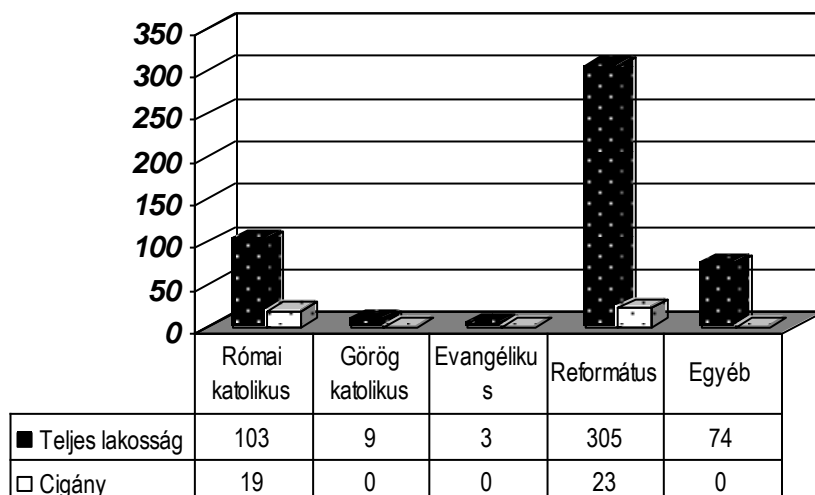
¹⁶⁸ Vízneker Antal: *A nemzetiségek aránya Magyarországon az 1851-iki, 1870-iki és 1881-iki népszámlálások alapján.* Budapest, 1887.

¹⁶⁹ Pozsgai Péter: Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői a Torna megyében a 19. század közepén. *Korall*, 27. 45-93. p.

¹⁷⁰ Vízneker Antal: i.m. 1887. 83.p.

A felekezeti megoszlás azt mutatja, hogy a cigányok két nagy vallás irányzatot követettek: a római katolikust és reformátust. Az utóbbit egy kevéssel többen gyakorolták, szám szerint 23-an, az előbbit pedig 19 cigány vallotta magáénak. A teljes lakosság körében is magasabb volt a helvét irányzat követői: 1869-ben 964-öt írtak össze, és ebből 305-en reformátusok és 103-an katolikusok voltak.

Kovácsvágás lakossága vallás szerint - 1869.

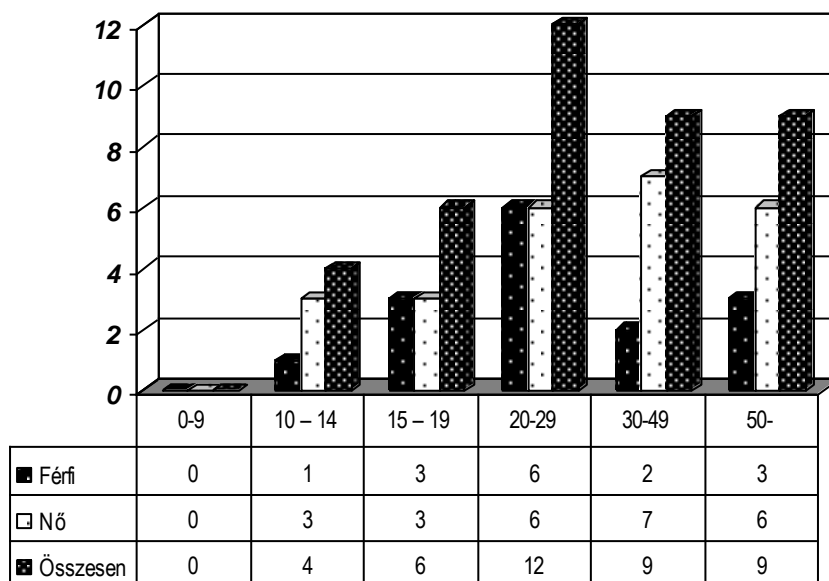

Korcsoporthoz szerinti megoszlás:

A korcsoporthoz tanulmányozása során a legszembetűnőbb jelenség a cigánygyerekek fel nem tüntetése volt. A cigányoknál alapvető probléma volt, hogy nem tudták, illetve nem akarták pontosan megadni születési dátumokat. De ennek tükrében is nehéz magyarázatot adni a gyerekekre vonatkozó hiányzó adatok fel nem jegyzésére. Pedig az 1853.évi felmérés szerint 10 olyan cigány gyereket írtak össze, akik a 0-9 éves korosztályba tartoztak.

A férfi-nő megoszlás női többséget mutat, százalékos arányra lebontva a teljes Kovácsvágás cigány lakosságán belül a férfiak aránya 38%, a nők 62% volt. A korábbi, 1853-as összeíráshoz képest ez hatalmas eltérést mutat, hiszen abban az évben 17 cigány férfi és 16 cigány nőt számlálta össze.

Kovácsvágás cigány lakosság- korcsoportonként -1869

(Egy személy születési dátumát nem tüntették fel.)

Torna megye esetében ellentmondás tapasztalhatunk Vízneker Antal adataival kapcsolatban. Ugyanis mind az 1853. évi, mind az 1873.évi felmérés szerint tartózkodtak cigányok ebben a megyében. Az előbbi kimutatás szerint 331-en, az utóbbi alapján pedig 392 cigányt jegyeztek fel. Az sem tételezhető fel, hogy az oláh kategóriába kerültek, az ő számukat is nullában határozta meg. Valószínűleg a magyar nemzetiségűek számát gyarapították.

Az 1873. évi cigány összeírás

Ez az összeírás azért kiemelkedően érdekes, mivel itt kifejezetten a cigányok vizsgálatára került sor. 1873-ban ugyanis a Belügyminisztérium rendeletben írta elő, hogy a Magyarországon élő cigányság helyzetéről felmérés készüljön. Nemcsak a számukat, hanem a polgárosodás folyamatait is figyelembe véve az alábbi szempontok szerint vizsgálták meg őket:

- családmódel, hány személyből és milyen nemű gyerekekből állt össze,
- életforma, amelynek megkülönböztethetőbb jeleként a letelepedést jelölték meg,
- vallási hovatartozás szerint és
- foglalkozás, megélhetés alapján.

Ennek megfelelően az összeírás már részletesen vizsgálta a cigányokat: életkorukat, vallásukat, megtelepedettségüket, foglalkozás szerinti megoszlásukat is, mivel a kiindulópont már az antropológiai szempont volt. Ily módon Tornán 92 cigány családot regisztráltak, összesen 458 személyt. Húsz év alatt durván 80 fővel nőtt a cigányok száma, s ez a demográfiai helyzet jól mutatta a természetes növekedést.

Torna járás cigány népessége 1853-ban és 1873-ban¹⁷¹(VII. tábl.)

	1853. év	1873. év
családok száma	88	92
összlétszám	331	392

Az 1873-as összeírás településekre lebontva tartalmazza Abaúj vármegye cigányokra vonatkozó részletes adatait. Az Alsó-Mislyei járás ilyen névformában nem található meg, az ott lévő területek a Füzeri, illetve a Gönczi járásokba kerültek. Csak egyenként összevetve állapíthatók meg a demográfiai változások. A Gönczi járás területi felbontása nem, csak az összesítő lapja maradt fenn. Ugyanakkor az 1853-as Alsó-Mislyei területi helységnévtárban feltüntetett községek, hat kivétellel (Filkeháza, Kovácsvágás, Kovácsvágáshutta, Nyiri, Pálháza, Radvány) valamennyien megtalálhatók az 1873-as a Füzeri járásban.

¹⁷¹ Csak az 1853-as helységnévtár településeit vettem figyelembe. Részletesen lásd a táblázatban

Alsó-Mislyei járás cigány népessége 1853-ban és 1873-ban¹⁷²

VIII. tábl.)

	1853. év	1873. év
családok száma	105	102
összlétszám	377	450

Ez az összeírás először sorolta kategóriákba letelepedettség szerint a cigányokat. Tudatosan elkövették azt a „hibát”, hogy a Budapesten élő „túlzottan polgárosult” zenész cigányokat már nem tartották cigánynak (valószínű, hogy ez szorosan összefügg a megközelítéssel is).

A felmérés életforma szerint kétféle cigányt különböztetett meg: letelepedetteket és kóbor cigányokat. Ennek módszertana valószínűleg megegyezett az 1893-as összeírásnál alkalmazottal, ahol azt vették állandó letelepedettnek: *„kik egyazon község határának más és más részén rendezik be egymásután a telepöket; a kik két szomszédos község közt váltakoznak.”*¹⁷³ A „huzamosabb ideig egy helyben tartózkodó” cigányok kimaradtak. Valószínű, hogy ez a kategória volt a legnehezebben megkülönböztethető. Ám ennél a felmérésnél a téli évszak miatt az ebbe a csoportba tartozó cigányok alig vándoroltak tovább, hosszabb ideig maradtak egy helyben.

Emellett akkurátusan feltüntette a felnőttek és a gyermekek számát, a felekezeti megoszlást, valamint a megélhetési formát, nemcsak járások szerint, hanem precízen lebontva az egyes településekre is. Kivételt képzett a Füzeri járás, amelynek csak az összesítő lapja maradt fenn, területi részletezése nem áll rendelkezésünkre. Az általam fellelt levéltári forrásanyagok alapján további jelentős hiányosságként megemlíthető az életkor szerinti megoszlás mellőzése is.

¹⁷² Csak az 1853-as helységnévtár településeit vettem figyelembe. Részletesen lásd a táblázatban

¹⁷³ *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Folyam. IX: kötet. 14.p.

A cigányok általános viszonyai

Megyei áttekintés – 1873. (IX-XII. táblázat)

Abaúj megye

Járások	Férfi	Nő	Fiú	Lány	Összesen
Füzéri járás	135	153	162	147	597
Gönczi járás	135	152	161	157	605
Csereháti járás	136	146	149	155	586
Kassai járás	63	67	78	71	279
Szikszaí járás	132	139	164	158	593
<i>Összesen</i>	<i>601</i>	<i>660</i>	<i>711</i>	<i>688</i>	<i>2660</i>

Torna megye -1873. (XIII-XV. táblázat)¹⁷⁴

Alsó járás	48	54	59	54	152
Felső járás	51	46	70	54	221
<i>Összesen</i>	<i>99</i>	<i>100</i>	<i>149</i>	<i>108</i>	<i>436</i>

Abaúj vármegye területén a cigányság egyenletesen helyezkedett el, átlagosan 600 fő, kivéve a Kassai járást, ahol viszont meglepően kevesebb cigányt írtak össze, mindösszesen 279 lelket. A legtöbb cigány pedig a Gönczi járásban volt, szám szerint 605. Abaúj megye teljes cigány lakossága 2.660 főt számlált.

Torna megye területén, kisebb területi kiterjedése miatt, kevesebb cigány lakos volt összeszámlálható. Alsó- és Felső járásban szinte megegyezett a cigányság száma, összesen 436-an éltek ebben a régióban.

Érdekes képet mutat a férfi-nő, illetve a fiú-lány megoszlás: amíg gyermekkorban inkább több volt a cigányfiú, mint a -leány (Torna megyében magasabb volt ez az eltérés), addig felnőtt korra ez az arány a visszájára fordult (ahogy ez a mai napig megszokott). Abaúj megyében magasabb volt a férfi lakosság mortalitása, 660 nőre csak 601 férfi jutott, ez az aránypár a szomszédos megyében szinte 1:1 arányú volt: 100 nőt és 99 férfit jegyeztek fel.

¹⁷⁴Torna vármegye alispánjának iratai. 179. levéltári tétel, Nro. 1705/1873. Statny Archív, Kosice

Cigányok letelepedettsége – 1873.

<i>Abaúj megye</i>				
Járások	Letelepedettek		Kóborlók	
	Család	Fő	Család	Fő
Füzéri járás	128	562	7	35
Gönczi járás	141	560	9	45
Csereháti járás	121	581	1	5
Kassai járás	52	229	2	8
Szikszaí járás	128	376	6	-
<i>Összesen</i>	<i>570</i>	<i>2311</i>	<i>25</i>	<i>93</i>
<i>Torna megye</i>				
Alsó járás	48	204	3	11
Felső járás	49	213	1	8
<i>Összesen</i>	<i>97</i>	<i>417</i>	<i>4</i>	<i>19</i>

Abaúj vármegyében is döntő többségben találunk letelepedett cigányokat: az össz cigány lakosság 87%-a, azaz 2.660 emberből 2.311-en folytattak polgári életvitelt. A legnagyobb mértékben „rendes életmódot” folytatók a Csereháti járásban éltek. Az ott lévő 586 cigányból 581-et a letelepedett kategóriájába soroltak. Családokra bontva: 121 családból mindösszesen egy képviselte a kóbor életstílus jellemezte vándor, kötetlen megélhetési módot.

Arányait tekintve a legtöbb kóbor cigány család, illetve egyén a Gönczi járásban élt. A számuk itt is elenyésző volt: 9.560 főből mindösszesen 45 kóborló cigányt regisztráltak ebben a térségben.

Torna megyében még inkább „civilizáltabb” kép olvasható ki a táblázatból. A két járás közül a Felső-járásban volt kevesebb kóbor életvitelű. Ám a teljes megyében is 436 cigány személyből csak 19 vándor cigányt regisztráltak, ami 4,36%-ot jelentett.

A cigányok letelepedettsége Abaúj megyében

Járások	1873		1893 ¹⁷⁵	
	Állandó	Kóbor	Állandó	Kóbor
Füzéri járás	562	35	522	4
Gönczi járás	560	45	504	3
Cserehádi járás	581	5	489	-
Kassai járás	229	8	609	-
Szikszaí járás	379		745	35
Összesen	2.311		2.869	42
	{2.404}		{2.911}	
Torna megye				
Alsó járás	204	11	-	- ¹⁷⁶
Felső járás	213	8	-	-
Összesen	417	19	426	1 ¹⁷⁷
	{436}		{427}	

Az állandóan letelepült cigányok száma folyamatos emelkedést mutatott, számuk 2.404 főről 2.869-re nőtt. A kép azonban paradox, ugyanis három járásban csökkent a számuk. A legnagyobb növekedés a Kassai a járásban volt tapasztalható, 20 év elteltével a cigányok aránya majdnem a háromszorosára emelkedett. A Szikszaí járásban 1893-ban pedig kétszer több cigány élt, mint 1873-ban.

Egyes járásokban az állandóan letelepült cigányok számának csökkenése nem az ott lévő cigányok magas mortalitásával, vagy az élve születések alacsonyabb számával magyarázható, hanem a migráció folyamatával hozható összefüggésbe. A Füzéri, a Gönczi és a Cserehádi járásból a cigányok főként a Kassai, illetve a Szikszaí járásba vándoroltak.

A kóbor cigányok számának jelentős csökkenése az állam által gyakorolt ráhatás és a szigorú rendeletek következménye volt. 1893-ban két olyan közigazgatási egység (Cserehádi és Kassai járás) létezett, amelyben már egyáltalán nem is éltek kóbor cigányok. A többi

¹⁷⁵ A huzamosabb ideig egy helyben tartózkodó kategóriát nem vettem figyelembe, mivel 1873-ban ilyet nem különböztettek meg. Számuk 1893-ban 252 fő volt.

¹⁷⁶ Az 1893-as hivatalos közigazgatási helynévtár nem különböztette meg Torna megyében belül Alsó és Felső járást, mivel maga Torna megye volt a hatodik járás.

¹⁷⁷ *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Folyam. IX. kötet. 14.p.

járásban pedig elenyészően kevesen éltek olyan cigányok, akik nem a többségi társadalom által gyakorolt és elvárt normák szerint éltek.

Torna vármegye esetében az 1873-as és az 1893-as cigány összeírás adatait nem lehetett járasonként összevetni. Az előbbi esetben Torna megye különálló közigazgatási egység volt, az utóbbi összeírásnál már Abaúj megye hatodik járásaként szerepelt.

A cigányok száma itt csökkenést mutatott, 436-ról 427-re apadt. Ez azonban megtévesztő, ugyanis az 1893-as felmérésnél „huzamosabb ideig egy helyben tartózkodó” cigány kategóriát is felvettek, akiknek száma összesen 86 fő.

Az asszimiláció és a polgárosodás folyamata rendkívül jól volt tapasztalható, és erőteljesebb is volt, mint Abaúj megyében. Torna megyében, a majdani járásban, 1893-ban összesen 1 vándor cigány élt, de a „huzamosabb ideig egy helyben tartózkodó” 86 cigány életformája nem egyértelműen mutatta a fejlődés irányát.

A vizsgálat a hitfelekezeti megoszlásra is kitért. A cigányok hitfelekezeti megoszlása Abaúj vármegyében, 1873.

A cigányok vallási megoszlása Abaúj megyében

Járás	Katolikus		Evangélikus			Egyéb		
	római	görög	ágostai	helvét	unitárius	ortodox	más vallás	vallás nélküli
Füzéri járás	527	18	18	34	-	-	-	-
Gönczi járás	312	-	-	289	-	-	4	-
Cserehádi járás	486	4	-	95	1	-	-	-
Kassai járás	266	-	-	13	-	-	-	-
Szikszaai járás	359	1	3	230	-	-	-	-
<i>Összesen</i>	<i>1.950</i>	<i>23</i>	<i>21</i>	<i>661</i>	<i>1</i>	<i>-</i>	<i>4</i>	<i>-</i>

Torna megye

Alsó járás	187	-	-	28	-	-	-	-
Felső járás	211	9	-	1	-	-	-	-
<i>Összesen</i>	<i>389</i>	<i>9</i>	<i>-</i>	<i>29</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>-</i>

Mindkét megyében – Magyarország uralkodó vallásához igazodva – a cigányok döntő többsége római katolikus vallásúnak vallotta magát. Ugyanakkor a reformáció szele a cigányokat is megérintette, s annak is inkább a helvét irányzatával szimpatizáltak. Abaúj megyében több volt a kálvinista cigány vallású, illetve Torna megyével ellentétben, itt ágostai hitvallásúak is képviseltették magukat.

A görög katolikus és a más vallásúak aránya pedig igen csak csekély mértékű volt, tehát az adatok nem tesznek hozzá új elemet a korábbi megállapításokhoz.

A cigányok főbb foglalkozásai

A cigányok főbb foglalkoztatása Abaúj megyében – 1873.													
Járás	zenész	kovács	téglaevető	mezőgazdasági munkás	napszámos	vályogvető	gyepmester	méhkasfonó	sármunkás	Pásztor	csordás	csikós	katona
Füzéri járás	44	43	10	15	3	-	-	7	-	-	-	-	9
Gönczi járás	71	38	22	17	13	-	6	-	-	3	1	1	8
Csereháti járás	38	50	16	19	-	4	2	-	-	-	-	1	14
Kassai járás	20	17	7	8	3	2	-	-	-	-	-	-	4
Szikszai járás	35	26	53	21	12	2	-	-	6	2	3	-	11
<i>Összesen</i>	<i>208</i>	<i>174</i>	<i>108</i>	<i>80</i>	<i>31</i>	<i>8</i>	<i>8</i>	<i>7</i>	<i>6</i>	<i>5</i>	<i>4</i>	<i>2</i>	<i>46</i>
Torna													
Alsó járás	15	13	-	36	-	-	-	-	-	1	-	-	6
Felső járás	14	25	1	21	-	-	-	-	-	5	1	1	5
<i>Összesen</i>	<i>28</i>	<i>38</i>	<i>1</i>	<i>57</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>6</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>11</i>

A legfeltűnőbb jelenség az értelmiségi réteg meg nem léte. Ennek alapvető magyarázata az oktatás hiányával, a szellemi munka teljes mellőzésével magyarázható.¹⁷⁸

¹⁷⁸ Erre a tényre reflektál az 1893-as összeírás is, amely még hozzáfűzi azt a dolgot is a cigány értelmiség akkori csekély számának okának vizsgálatánál „...és némileg talán köztársadalmunk elfogultsága is, mely a cigányt nem tartja úrnak valónak.” *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új Folyam. IX. kötet. 74.p.

A hagyományosnak mondható „tipikus cigány foglalkozások” vezeték a rangsort: legtöbbször a zenélésből keresték a mindennapi kenyerüket, a kovácsmesterség a második helyre szorult, de a számuk még mindig kiemelkedően magasnak mondható. A téglavető cigányok száma is egyre magasabb, akár csak a mezőgazdasági munkásoké.

Az 1880. évi népszámlálás

A modern kori népszámlálások keveset foglalkoztak a cigány népesség számának alakulásával. Kivételt képez az 1880-as, amely megyei szinten legalább anyanyelvük alapján kísérelte meghatározni számukat. Járásokra bontva már nemzetiségekre osztotta a különböző csoportokhoz tartozókat, külön-külön feltüntetve őket, ám egyes népcsoportokat, így a cigányokat is csak az „egyéb” kategóriába sorolták.

Az 1880-as népszámlálás külön rovatban jegyezte fel a Magyarországon élő nemzetiségeket (XVI. táblázat), a cigányokat azonban nem sorolta egyik csoporthoz sem, csak az egyéb kategóriába, annak ellenére, hogy számukat anyanyelvük alapján más táblázatban feltüntették (ez is jól mutatja a cigányság ekkori „kétes” megítélését). 1880-ban mindösszesen 4 területen jegyezték fel egyéb, illetve oláh nemzetiségűt. A nemzetiségi rovat alapján (ha elfogadjuk a népszámlálásban is feltüntetett megjegyzést, miszerint az egyéb kategóriában döntő többségben a cigányokat tüntették fel) ez a szám 9-ről 12-re emelkedett. Valóságos képet azonban így sem mutatott ez népszámlálás, még annak ismeretében sem, hogy ennek a lélekösszeírásnak az volt a nagy hibája, hogy a beszélni nem tudókat külön rovatba jegyezték fel. Ennél a négy vidéknél a beszélni nem tudók száma 91 fő volt.

Torna járás cigány és egyéb nemzetiségűek 1853-ban és 1880-ban

Település	Felmérés ideje	
	1853	1880
	Cigány	egyéb/oláh
Pekupa	33	9/-
Torna	11	1/-
Ujfalu	13	1/-
Zsarno	2	1/-

Az 1880-as adatok a nyelv szempontjából valószínűleg jól tükrözik a valóságot. Ennél a demográfiai felmérésnél készült járason belüli, településenkénti felvétel, amelyből azonban – mint már említettem - a „cigány kategória” megjelölés kimaradt - őket az „egyéb” nemzetiségűek között tartották nyilván. Viszont akadtak olyan cigányok is, akik ettől függetlenül anyanyelvként az oláh nyelvet jelölték meg. Az egyéb kategória és az oláh nyelv ismerete természetesen nem minden esetben a cigányokat jelöli, bár többnyire őket (is) ide sorolták. Ennél fogva azokat a területeket elemeztem, ahol egyéb vagy oláh nyelvűeket írtak össze 1880-ban, illetve csak azokat a füzéri és kassai településeket vizsgáltam, amelyek megtalálhatóak voltak az Alsó-Mislyei járásban.

A tabella szerint a füzéri járásban (XVII. táblázat) mindösszesen 3 egyéb és 1 oláh nemzetiségű élt Alsó-Kéked, Szkáros, illetve Kovácsvágás vidékén. 1853-ban ezen a három településen 42 cigány származású ember lakott. A cigányok száma mintegy harminc év alatt aligha csökkenhetett ilyen drasztikus mértékben, jelen esetben is csak az egymástól eltérő felvételi eljárással hozható ez a tény összefüggésbe. Az anyanyelvi táblázat szerint Abaúj vármegyében 714 cigány élt 1880-ban, de mint nemzetiséget már nem jelölték külön, helyette az egyéb kategóriát iktatták be. Ez pedig nem mutatható valós számot, még akkor sem, ha figyelembe vesszük a beszélni nem tudók arányát is, ez három településen 46 fő volt.

Alsó-Mislye járás cigány és egyéb nemzetiségűek 1853 és 1880-ban

	1853 ¹⁷⁹ cigány	1880 ¹⁸⁰ egyéb/oláh
Alsó-Kéked	-	1/-
Kovácsvágás	34	-/1
Szkáros	8	2/-
Összesen	42	3/1

A Kassai járásban (XVIII. táblázat) már nyolc területen jegyezték fel „nem meghatározható, egyéb nemzetiségűeket”: Bőd, Györke, Alsó-Kemencze, Felső-Kemencze, Lengyelfalva, Széplak és Zdoba vidékein, egy helyütt pedig, Kelecsényben oláh anyanyelvűt, összesen 198 egyéb és 1 oláh nemzetiségűt regisztráltak. Ezeken a területeken 1853-ban 118 cigány élt.

¹⁷⁹ Az 1853-as összeírás szerint cigányként feltüntetett személyek

¹⁸⁰ Az 1880-as népszámlálás megyék szerint könyve csak egyéb és oláh kategóriát jelölt meg, de ez természetesen nem mindig esik egybe a cigányokkal

Ebben a járásban már olyan kép rajzolódik ki, amely megfelel(ne) a cigány népességszám valódi alakulásának. Persze abban az esetben, ha az egyéb kategória kizárólag a cigányokat ölelné fel (ironikusan úgy fogalmazhatnám meg, hogy akkor nem egyéb, hanem cigány kategóriát tüntettek volna fel). De itt is figyelembe kellett venni a beszélni nem tudókat: összesen 113 lelket.

Alsó-Mislye járás cigány népessége 1853 és 1880-ban

	1853 ¹⁸¹	1880 ¹⁸²
	cigány	egyéb/oláh
Bőd	13	29/-
Györke	14	49/-
Alsó-Kemencze	5	4/-
Felső-Kemencze	3	2/-
Kelecsény	1	-/2
Lengyelfalva	nincs adat	6/-
Széplak	75	101/-
Zdoba	7	7/-
Összesen	118	198/2

Jól látható, hogy a két kategória lényegében megfelel egymásnak – az egyéb kategóriát valóban tekinthetjük a cigány kategóriával gyakorlatilag egyenértékűnek.

¹⁸¹ Az 1853-as összeírás szerint cigányként feltüntetett személyek

¹⁸² Az 1880-as népszámlálás megyék szerint könyve csak egyéb és oláh kategóriát jelölt meg, de ez természetesen nem mindig esik egybe a cigányokkal

A 19. századi változások az összeírások alapján

A cigányság lélekszámának változása

A Torna megyei cigányságra vonatkozó adatok a 19. század második feléből négy felmérésből maradtak ránk: az 1853-asból, (bár az 1850. évi népszámlálás is feltüntette megyénként a cigányokat, ám Torna megyét egybeszámolta Abaújjal), az 1873-as összeírásból, az 1880-as népszámlálásból, amely már külön vette Abaúj és Torna megye cigány lakosait (az 1869. évi nemzetiségi felmérés a teljes országra nézve problematikus volt), illetve a legprecízebben, az 1893-as cigányösszeírásból (az 1890. évi népszámlálás sem részletezte megyei szinten a cigányok számát).

Ebből a négy demográfiai felmérésből érdekes adatot kaphattunk a tornai járás cigány népességének számbeli alakulásáról, illetve annak ellentmondásosságáról. Valószínűleg a korszak statisztikusainak is feltűnt, mekkora eltérések tapasztalhatók az évtizedek folyamán ennél a népcsoportnál.

A cigány népesség száma - Torna járás

Év	Fő
1850	190
1853	331
1873	392
1880	9
1893	513

A Torna megyében élő cigányok száma, ha eltekintünk az 1880-as népszámlálástól, fokozatosan nőtt. 40 év múltával 513 cigány élt itt, az 1853-as felméréshez képest 54, 49%-kal többen. Ehhez képest drasztikus csökkenést mutatott az 1880-as népszámlálás, amelynek adatai szerint, a cigány nyelvismeret alapján, mindösszesen 9 cigány származását számláltak össze. Így meglehetősen ellentmondásos kép alakul ki.

Abaúj vármegye cigány népessége a 19. század második felében

Év	Abaúj	Alsó-Mislye
1853	-	377 ¹⁸³
1873	3.116	450 ¹⁸⁴
1880	714	- ¹⁸⁵
1893	3.637	1188 ¹⁸⁶

Akárcsak Torna megye esetében, Alsó-Mislye (Abaúj megye) vizsgálatánál is szembetűnők az ellentmondó adatok, függetlenül attól, hogy számításba vettük a felvételi eljárás adta nehézségeket és a különböző korszakokban használt kiindulópontokat.

¹⁸³ Az 1853-as összeírás eredménye, teljes megye kimutatásáról nincs adat

¹⁸⁴ 1873-as összeírás hat település kivételével az 1853-as Alsó-Mislyei járás községeit tartalmazza.

¹⁸⁵ Keleti: i.m 1882. 37p. Járási szinten nem készült kimutatás

¹⁸⁶ Alsó-Mislyei járás legtöbb települése a Füzéri és a Kassai járásban voltak megtalálhatók, ezek összesen 1188 főt, külön-külön 551 és 637 lelket számláltak

Táblázatok

	cigány családok száma	cigányok összlétszáma
<i>Áj</i>	5	16
<i>Almás</i>	2	5
<i>Barakony</i>	1	2
<i>Becskeháza</i>	1	4
<i>Borzova</i>	1	9
<i>Derenk</i>	1	3
<i>Dobódél</i>	1	2
<i>Egerszeg</i>	2	2
<i>Falucska</i>	2	7
<i>Görgő</i>	5	18
<i>Hidvég-Ardó</i>	2	10
<i>Horváthi</i>	1	2
<i>Jabloncza</i>	2	6
<i>Jósvafő</i>	3	16
<i>Kápolna</i>	1	5
<i>Komjáti</i>	2	9
<i>Körtvélyes</i>	2	8
<i>Lenke</i>	1	5
<i>Méhész</i>	1	4
<i>Nádaska</i>	2	10
<i>Perkupa</i>	9	33
<i>Szin-Petri</i>	4	16
<i>Rákó</i>	1	3
<i>Szadellő</i>	1	3
<i>Szilás</i>	2	10
<i>Szent-András</i>	2	8

<i>Szín</i>	3	11
<i>Szilicze</i>	3	14
<i>Szőlős-Ardó</i>	2	16
<i>Szögliget</i>	2	7
<i>Teresztenye</i>	-	-
<i>Torna</i>	3	11
<i>Torna-Ujfalu</i>	3	13
<i>Udvarnok</i>	7	25
<i>Varbócz</i>	3	6
<i>Vendégi</i>	4	10
<i>Zsarnó</i>	1	2
Összesen	88	331

(Forrás: Abaúj vármegye iratai, 378/1854.)

Tornai járás	
Foglalkozás	fő
<i>Bakter</i>	1
<i>Baromfi felügyelő</i>	1
<i>Bőrnűzés</i>	1
<i>Csikós</i>	2
<i>Éjjeli őr</i>	3
<i>Féllábas katona</i>	1
<i>Hajnyíró</i>	1
<i>Házaló</i>	2
<i>Kántor</i>	1
<i>Katona</i>	1
<i>Kerülő</i>	2
<i>Kovács</i>	24
<i>Lúdpásztor</i>	2
<i>Madzagkészítő</i>	1
<i>Muzsiklás</i>	6
<i>Paraszti alkalmi munka</i>	2
<i>Pásztor</i>	1
<i>Sepriükötő</i>	2
<i>Vártárs</i>	2

(Forrás: Abaúj vármegye iratai, 378/1854.)

Alsó-Misleyi járás	Cigány családok száma	Cigányok összlétszáma
<i>Bátyok</i>	1	3
<i>Besztér</i>	Nincs	adat
<i>Bogdány</i>	-	-
<i>Bologd</i>	1	4
<i>Kis-Bozsza</i>	nincs	adat
<i>Nagy-Bozsza</i>	2	7
<i>Bööd</i>	4	13
<i>Borda</i>	1	1
<i>Alsó-Csáj</i>	1	6
<i>Felső-Csáj</i>	2	14
<i>Csákány</i>	1	4
<i>Filkeháza</i>	-	-
<i>Füzér</i>	2	10
<i>Garbócz</i>	1	5
<i>Györke</i>	4	14
<i>Hollóháza</i>	-	-
<i>Alsó-Hutka</i>	1	5
<i>Felső-Hutka</i>	nincs	adat
<i>Kalsa</i>	1	5
<i>Kajata</i>	-	-
<i>Alsó-Kéked</i>	-	-
<i>Felső-Kéked</i>	1	7
<i>Kelecsény</i>	1	1
<i>Alsó-Kemence</i>	1	5
<i>Felső-Kemence</i>	1	3
<i>Komlós</i>	2	10
<i>Kovácsvágás</i>	8	34
<i>Kovácsvágás-hutta</i>	-	-

<i>Lengyelfalu</i>	nincs	adat
<i>Alsó-Mislye</i>	6	18
<i>Felső-Mislye</i>	1	6
<i>Nádasd</i>	2	11
<i>Nádaska</i>	1	1
<i>Nyiri</i>	5	12
<i>Ósva</i>	2	8
<i>Pálháza</i>	1	5
<i>Pányok</i>	2	8
<i>Pusztafalu</i>	nincs	adat
<i>Pető-Szinnye</i>	3	16
<i>Radvány</i>	1	1
<i>Rákos</i>	nincs	adat
<i>Regete-Ruszka</i>	nincs	adat
<i>Szaláncz-hutta</i>	nincs	adat
<i>Kis-Szaláncz</i>	1	5
<i>Nagy-Szaláncz</i>	6	17
<i>Széplak-Apáti</i>	nincs	adat
<i>Széplak</i>	21	77
<i>Szilvás-Apáti</i>	nincs	adat
<i>Szkáros</i>	4	8
<i>Újszállás</i>	-	-
<i>Ujvár</i>	4	9
<i>Ujváros</i>	2	5
<i>Zsadány</i>	6	12
<i>Zdoba</i>	1	7
Összesen	105	377

(Forrás: Abaúj vármegye iratai, 378/1854)

Település	0 - 4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-59	60-
<i>Bátyok</i>	-	-	-	-	-	-	3	-
<i>Beszter</i>				nincs	adat			
<i>Bogdány</i>	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Bologd</i>	2	-	-	-	-	-	2	-
<i>Kis-Bozsza</i>				nincs	adat			
<i>Nagy-Bozsza</i>	1	2	-	1	-	1	2	-
<i>Bőd</i>	2	-	1	1	5	2	1	1
<i>Borda</i>	-	-	-	1	-	-	-	-
<i>Alsó-Csáj</i>	2	-	1	1	-	-	2	-
<i>Felső-Csáj</i>	2	2	1	2	1	2	3	1
<i>Csákány</i>	1	1	1	-	-	-	1	-
<i>Filkeháza</i>	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Füzér</i>	3	2	1	1	-	-	3	-
<i>Garbócz</i>	1	1	1	1	-	-	1	-
<i>Györke</i>	4	1	-	-	3	2	4	-
<i>Hollóháza</i>	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Alsó-Hutka</i>	-	-		-	1	2	1	1
<i>Felső-Hutka</i>				nincs	adat			
<i>Kalsa</i>	2	-	1	-	-	-	2	-
<i>Kajata</i>	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Alsó-Kéked</i>	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Felső-Kéked</i>	2	2	1	-	-	-	2	-
<i>Kelecsény</i>	-	-	-	1	-	-	-	-
<i>Alsó-Kamenyicza</i>	1	-	1	1	-	1	1	-
<i>Felső-Kamenyicza</i>	-	-	-	1	-	1	1	-
<i>Komlós</i>	3	1	1	1	-	1	3	-
<i>Kovácsvágás</i>	4	6	2	6	2	2	11	1
<i>Kovácsvágás-hutta</i>				nincs	adat			
<i>Lengyelfalu</i>								

<i>Alsó-Mislye</i>	1	3	3	2	3	2	3	1
<i>Felső-Mislye</i>	2	2	-	-	1	1	-	-
<i>Nádasd</i>	-	2	4	2	-	-	3	-
<i>Nádaska</i>	-	-	-	-	-	-	-	1
<i>Nyiri</i> ×	-	-	2	2	-	1	5	-
<i>Osva</i> × ×	-	-	-	1	2	2	1	1
<i>Pálháza</i>	2	-	1	-	-	-	1	1
<i>Pányok</i>	2	1	1	-	1	1	2	-
<i>Pusztafalu</i>				nincs	adat			
<i>Pető-Szinnye</i>	2	2	2	4	1	-	5	-
<i>Radvány</i>	-	-	-	1	-	-	-	-
<i>Rákos, Re</i>								
<i>Regete-Ruszka</i>				nincs	adat			
<i>Szaláncz-huta</i>	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Kis-Szaláncz</i>	1	-	1	1	-	-	2	-
<i>Nagy-Szaláncz</i>	2	-	1	1	3	1	8	1
<i>Széplak-Apáti</i>				nincs	adat			
<i>Széplak</i>	14	7	7	7	3	11	24	2
<i>Szilvás-Apáti</i>				nincs	adat			
<i>Szkáros</i>	1	-	-	-	3	3	1	-
<i>Ujszállás</i>	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Ujvár</i>	-	-	-	1	2	-	5	1
<i>Ujváros</i>	-	1	-	-	-	1	-	3
<i>Zsadány</i>	-	-	-	-	3	3	6	-
<i>Zdoba</i>	1	1	1	1	1	-	2	-
Összesen	58	37	35	41	35	40	111	15

Alsó-Mislyei járás	Férfi	nő
<i>Bátyok</i>	3	-
<i>Besztér</i>	nincs	adat
<i>Bogdány</i>	-	-
<i>Bologd</i>	2	2
<i>Kis-Bozsza</i>	nincs	adat
<i>Nagy-Bozsza</i>	6	1
<i>Bööd</i>	6	7
<i>Borda</i>	1	-
<i>Alsó-Csáj</i>	2	4
<i>Felső-Csáj</i>	6	8
<i>Csákány</i>	-	4
<i>Filkeháza</i>	-	-
<i>Füzér</i>	6	4
<i>Garbócz</i>	3	2
<i>Györke</i>	6	8
<i>Hollóháza</i>	-	-
<i>Alsó-Hutka</i>	2	3
<i>Felső-Hutka</i>	nincs	adat
<i>Kalsa</i>	2	3
<i>Kajata</i>	-	-
<i>Alsó-Kéked</i>	-	-
<i>Felső-Kéked</i>	4	3
<i>Kelecsény</i>	1	-
<i>Alsó-Kamenyicza</i>	3	2
<i>Felső-Kamenyicza</i>	2	1

<i>Nádasd</i>	6	5
<i>Nádaska</i>	1	-
<i>Nyiri</i>	6	6
<i>Ósva</i>	6	2
<i>Pálháza</i>	3	2
<i>Pányok</i>	3	5
<i>Pusztafalu</i>	nincs	adat
<i>Pető-Szinnye</i>	9	7
<i>Radvány</i>	1	-
<i>Rákos</i>	nincs	adat
<i>Regete-Ruszka</i>	nincs	adat
<i>Szaláncz-hutta</i>	nincs	adat
<i>Kis-Szaláncz</i>	2	3
<i>Nagy-Szaláncz</i>	10	7
<i>Széplak-Apáti</i>	nincs	adat
<i>Széplak</i>	35	40
<i>Szilvás-Apáti</i>	nincs	adat
<i>Szkáros</i>	5	3
<i>Újszállás</i>	-	-
<i>Ujvár</i>	9	-
<i>Ujváros</i>	3	2
<i>Zsadány</i>	6	6
<i>Zdoba</i>	4	3
Összesen	201	174

(Forrás: Abaúj vármegye iratai, 378/1854)

Település	0 – 4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-59	60-
Férfi / Nő megoszlásban								
<i>Bátyok</i>	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	3/-	-/-
<i>Beszter</i>				nincs	adat			
<i>Bogdány</i>	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-
<i>Bologd</i>	1/1	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	1/1	-/-
<i>Kis-Bozsza</i>				nincs	adat			
<i>Nagy-Bozsza</i>	1/-	2/-	-/-	1/-	-/-	-/1	2/-	-/-
<i>Bőd</i>	-/2	-	1/-	1/-	2/3	1/1	1/-	-/1
<i>Borda</i>	-/-	-/-	-/-	1/-	-/-	-/-	-/-	-/-
<i>Alsó-Csáj</i>	-/2	-/-	-/1	1/-	-/-	-/-	1/1	-/-
<i>Felső-Csáj</i>	-/2	1/1	1/-	1/1	-/1	1/1	2/1	-/1
<i>Csákány</i>	-/1	-/1	-/1	-/-	-/-	-/-	-/1	-/-
<i>Filkeháza</i>	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-
<i>Füzér</i>	2/1	1/1	1/-	-/1	-/-	-/-	2/1	-/-
<i>Garbócz</i>	1/-	1/-	-/1	1/-	-/-	-/-	-/1	-/-
<i>Györke</i>	2/2	-/1	-/-	-/-	1/2	-/2	3/1	-/-
<i>Hollóháza</i>	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-
<i>Alsó-Hutka</i>	-/-	-/-	-/-	-/-	-/1	1/1	1/-	-/1
<i>Felső-Hutka</i>				nincs	adat			
<i>Kalsa</i>	1/1	-/-	-/1	-/-	-/-	-/-	1/1	-
<i>Kajata</i>	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-
<i>Alsó-Kékéd</i>	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-
<i>Felső-Kékéd</i>	2/-	-/2	1/-	-/-	-/-	-/-	1/1	-
<i>Kelecsény</i>	-/-	-/-	-/-	1/-	-/-	-/-	-/-	-/-
<i>Alsó-Kamenyicza</i>	1/-	-/-	-/1	1/-	-/-	1/-	-/1	-/-
<i>Felső-Kamenyicza</i>	-/-	-/-	-/-	1/-	-/-	-/1	1/-	-/-
<i>Komlós</i>	2/1	1/-	-/1	1/-	-/-	-/1	2/1	-/-
<i>Kovácsvágás</i>	2/2	3/3	1/1	2/4	2/-	1/1	6/5	-/1

<i>Kovácsvágás-hutta</i>				nincs	adat			
<i>Lengyelfalu</i>								
<i>Alsó-Mislye</i>	1/-	2/1	3/-	1/1	1/2	1/1	1/2	1/-
<i>Felső-Mislye</i>	2/-	-/2	-/-	-/-	-/1	1/-	-/-	-/-
<i>Nádasd</i>	-/-	1/1	3/1	1/1	-/-	-/-	1/2	-/-
<i>Nádaska</i>	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	1/-
<i>Nyiri</i> ×	-/-	-/-	1/1	1/1	-/-	1/-	3/2	-/-
<i>Osva</i> × ×	-/-	-/-	-/-	-/1	2/-	2/-	1/-	1/-
<i>Pálháza</i>	1/1	-/-	1/-	-/-	-/-	-/-	1/-	-/1
<i>Pányok</i>	-/2	1/-	-/1	-/-	-/1	-/1	2/-	-/-
<i>Pusztafalu</i>				nincs	adat			
<i>Pető-Szinnye</i>	-/2	1/1	2/-	2/2	1/-	-	3/2	-/-
<i>Radvány</i>	-/-	-/-	-/-	1/-	-/-	-/-	-/-	-/-
<i>Rákos</i>								
<i>Regete-Ruszka</i>				nincs	adat			
<i>Szaláncz-huta</i>	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-
<i>Kis-Szaláncz</i>	1/-	-/-	-/1	-/1	-/-	-/-	1/1	-/-
<i>Nagy-Szaláncz</i>	2/-	-/-	1/-	1/-	1/2	-/1	4/4	1/-
<i>Széplak-Apáti</i>				nincs	adat			
<i>Széplak</i>	7/7	2/5	2/5	4/3	2/1	7/4	9/15	-/2
<i>Szilvás-Apáti</i>				nincs	adat			
<i>Szkáros</i>	1/-	-/-	-/-	-/-	2/1	1/2	1/-	-/-
<i>Ujszállás</i>	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-
<i>Ujvár</i>	-/-	-/-	-/-	1/-	2/-	-/-	5/-	1/-
<i>Ujváros</i>	-/-	1/-	-/-	-/-	-/-	-/1	-/-	2/1
<i>Zsadány</i>	-/-	-/-	-/-	-/-	2/1	-/3	4/2	-/-
<i>Zdoba</i>	-/1	1/-	1/-	1/-	-/1	-/-	1/1	-/-
Összesen × 2 személy kora ismeretlen × × 1 személy kora ismeretlen (Forrás: Abaúj vármegye iratai, 378/1854)	30/28	18/19	18/17	22/19	16/19	18/22	62/49	7/8

—

Név	Születési év	Felekezet	Családi állapot	Házszám
Suszter Terézia	1811	r. katolikus	Hajadon	256
Suszter Ferenc	1845	r. katolikus	Nőtlen	
Suszter János	1857	r. katolikus	Nőtlen	
Kunna Ladislav	1829	r. katolikus	Nős	256
Neje, Zsuzsanna	1835	r. katolikus	Férjezett	
Lánya, Zsuzsanna	1856	r. katolikus	Hajadon	
Csendi Dániel	1821	református	Nős, napszám.	257
Neje, Mária	1827	r. katolikus	Férjezett	
Lánya, Julianna	1856	református		
Csuka Imre	1819	református	Nős, napsz.	258
Neje, Anna	1829	r. katolikus	Férjezett	
Lányai, Julianna	1848	r. katolikus	Hajadon	
Terézia	1853	r. katolikus	Hajadon	
Mária	1856	r. katolikus	Hajadon	
Boda Erzsébet	1822	református	Hajadon, napsz.	259
Testvére, Eszter	1845	református	Hajadon	
Boda Barbara	1800	református	Hajadon	
Boda Sándor	1835	református	Nőtlen	
Máron György	é.n.	református	Nős, katona	260
Neje, Mária	1832	református	Férjezett, napsz.	
Lánya, Zsuzsanna	1853	református	Hajadon	
Varga Terézia	1822	református	Özvegy, napsz.	261
Fiai, József	1845	református	Nőtlen	
Sámuel	1850	református	Nőtlen	
Lánya, Terézia	1848	református	Hajadon	
Varga Julianna	1807	református	Özvegy, napsz.	261

Susztér András	1815	r. katolikus	Nős, napszám.	262
Neje, Julianna	1814	református	Férjezett	
Lánya, Franciska	1842	református	Hajadon	
Csendi Zsuzsanna	1850	református	Özvegy, napsz.	263
Fia, Károly	1841	református	Nőtlen	
Lánya, Anna	1843	református	Hajadon	
Dávid József	1852	református	Nőtlen	263
Dávid Károly	1854	református	Nőtlen	
Dávid Klára	1850	református	Férjezett	
Dancs József	1811	r. katolikus	Nős, napszám.	264
Neje, Mária	1809	r. katolikus	Férjezett	
Fiai, Ferenc	1842	r. katolikus	Nőtlen	
József	1847	r. katolikus	Nőtlen	
Pál	1849	r. katolikus	Nőtlen	
Lányai, Julianna	1840	r. katolikus	Hajadon	
Mária	1859	r. katolikus	Hajadon	

IX. táblázat					Füzéri járás																	
A községben lévő					Az összes cigány közül										Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás		Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
település					megt.		kób.	katol.		evang.						egyéb						
férfi	nő	fiú	lány	összesen	család fő	család fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	kőműves	katona
Alsó-Kéked																						
-	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Alsó-Újvár																						
8	7	5	5	25	7	25	-	-	14	-	-	-	11	-	-	6	1	-	-	-	-	-
Alsó-Meczenzéf																						
2	3	-	-	5	2	5	-	-	5	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
Alsó-Hutka																						
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Alsó-Mislye																						
4	4	9	5	22	4	22	-	-	22	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	1	-	1
Alsó-Csáj																						
3	3	2	1	9	2	9	-	-	9	-	-	-	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-
Alsó-Olcsvár																						
1	1	2	2	6	1	6	-	-	6	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Bőöd																						
7	7	10	7	31	7	31	-	-	31	-	-	-	-	-	3	3	-	-	1	-	-	-

Füzéri járás

A községben lévő					Az összes cigány közül										Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint						Foglalkozás szerint							
település					megt.		kób.		katol.		evang.				egyéb							
férfi	nő	fiú	lány	összesen	család fő	család fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	kőműves	katona
Bátyok																						
5	5	6	2	18	5	18	-	-	18	-	-	-	-	-	3	1	-	-	1	-	-	-
Beszter																						
1	1	2	1	5	1	5	-	-	5	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Bogdány																						
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bologd																						
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Benyék																						
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Csákány																						
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Felső-Kéked																						
1	1	4	3	9	1	9	-	-	9	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Felső-Kemencze																						
3	4	7	1	15	3	15	-	-	15	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-

Füzéri járás

A községben lévő					Az összes cigány közül										Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint						Foglalkozás szerint							
település					megt.		kób.		katol.		evang.				egyéb							
férfi	nő	fiú	lány	összesen	család fő	család fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	kőműves	katona
Felső-Hutka																						
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Felső-Mislye																						
3	4	4	1	12	2	7	2	5	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
							2															
Füzér																						
2	3	2	2	9	2	9	-	-	4	-	-	-	5	-	-	2	-	-	-	-	-	1
Felső-Csáj																						
4	5	3	6	18	4	18	-	-	-	18	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	1
Felső-Olcsvár																						
1	1	4	1	7	1	7	-	-	7	-	-	-	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-
Györgyi																						
1	1	-	-	2	1	2	-	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Györke																						
4	6	6	6	22	4	22	-	-	13	2	-	-	7	-	1	-	-	-	3	-	-	-
Garbócz																						
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Füzéri járás

A községben lévő					Az összes cigány közül										Férfiak közül									
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint						Foglalkozás szerint									
település					megt.		kób.		katol.		evang.								egyéb					
férfi	nő	fiú	lány	összesen	család	fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	kőműves	katona
Herlein																								
5	4	2	2	13	-	-	1	1 3	1 3	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-
Haraszti																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Kelecseny Borda																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Kassa-Ujfalu																								
2	2	1	-	5	2	5	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	
Kalsa																								
1	1	2	1	5	1	5	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	
Kis-Szaláncz																								
1	1	4	-	6	1	6	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	
Kajata																								
1	1	-	-	2	1	2	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	
Komlós																								
2	2	5	2	11	2	9	1	2	4	-	-	-	7	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	1

Füzéri járás

A községben lévő					Az összes cigány közül										Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint						Foglalkozás szerint							
település					megt.		kób.		katol.		evang.				egyéb							
férfi	nő	fiú	lány	összesen	család fő	család fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	kőműves	katona
Királynép																						
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Lengyelfalva																						
2	2	1	2	7	2	7	-	-	7	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Nádasd																						
2	5	3	3	13	3	13	-	-	13	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
Nádaska																						
1	1	1	2	5	1	5	-	-	5	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Nagy-Szaláncz																						
8	7	8	12	35	7	35	-	-	35	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
Ósva																						
2	4	3	5	14	2	14	-	-	14	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-
Pányok																						
-	1	2	-	3	1	3	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Pető-Szinye																						
4	5	5	10	24	9	24	-	-	24	-	-	-	-	-	2	2	-	-	-	-	1	-

Füzéri járás

A községben lévő					Az összes cigány közül										Férfiak közül								
Felnőtt			Gyermek		Tartózkodás				Vallás szerint						Foglalkozás szerint								
település					megt.		kób.		katol.		evang.				egyéb								
férfi	nő	fiú	lány	összesen	család fő	család fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	kőműves	katona	
Pusztafalu																							
1	2	3	2	8	1	8	-	-	8	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	
Rank																							
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
Rákos																							
1	1	2	2	6	-	-	1	6	6	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	
Regete-Ruszka																							
1	1	-	-	2	1	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	
Rozgony																							
7	8	14	8	37	6	37	-	-	37	-	-	-	-	-	-	11	3	-	-	-	-	-	
Raás																							
1	1	2	1	5	1	5	-	-	5	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	
Szilvás-apáti																							
1	2	1	1	5	1	5	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	
Széplak																							
23	25	19	30	97	25	93	1	4	97	-	-	-	-	-	-	8	2	2	-	-	7	1	1

Füzéri járás

A községben lévő					Az összes cigány közül										Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint						Foglalkozás szerint							
település					megt.		kób.		katol.		evang.				egyéb							
férfi	nő	fiú	lány	összesen	család fő	család fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	kőműves	katona
Széplak-Apáti																						
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Szalánczi-hutta																						
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Szkáros																						
1	1	-	1	3	1	3	-	-	3	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Ujszállás																						
1	1	3	-	5	-	-	1	5	5	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Ujváros																						
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Vajkócz																						
5	6	3	2	16	4	16	-	-	16	-	-	-	-	-	-	3	1	-	-	1	-	-
Zsujta																						
3	3	3	6	15	3	15	-	-	9	-	-	-	6	-	-	1	1	-	-	-	-	-
Zsír																						
2	3	3	3	11	2	11	-	-	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-

Füzéri járás

A községben lévő					Az összes cigány közül										Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint						Foglalkozás szerint							
település					megt.		kób.		katol.		evang.				egyéb							
férfi	nő	fiú	lány	összesen	család fő	család fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	kőműves	katona
Zdoba																						
1	1	1	-	3	1	3	-	-	3	-	-	-	-	-	1	2	-	-	2	-	1	-
Zsadány																						
6	6	5	9	26	6	26	-	-	23	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	2

X. táblázat					Csereháti járás																			
A községben lévő					Az összes cigány közül													Férfiak közül						
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint									Foglalkozás szerint						
Település					áll.		Kób.											egyéb						
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglatestő	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	Kőműves	Katona
Alsó-Láncz																								
3	3	-	4	10	3	10	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	1	-	-	-
Alsó-Metzenzéf																								
7	7	-	11	25	6	25	-	-	25	-	-	-	-	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	1
Apáti																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Alsó-Gagy																								
1	1	1	1	4	1	4	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Alsó-Novaj																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Büttös																								
1	1	-	2	4	1	4	-	-	3	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Buzita																								
5	5	3	4	17	4	17	-	-	17	-	-	-	-	-	-	-	3	2	-	-	-	-	-	-
Bodoló-Alsó																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Csereháti járás

A községben lévő					Az összes cigány közül										Férfiak közül									
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint						Foglalkozás szerint									
Település					áll.		Kób.										egyéb							
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	őműves	katona
Bodoló Felső																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Csenyéte																								
9	14	12	14	49	9	49	-	-	37	-	-	-	12	-	-	-	5	-	-	-	3	-	-	1
Felső-Novaj																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Felső-Gagy																								
1	1	-	5	7	1	7	-	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Felső-Metzenzéf																								
14	16	13	6	49	6	45	1	4	49	-	-	-	-	-	-	-	6	4	2	-	-	-	-	-
Felső-Láncz																								
3	3	4	3	13	3	13	-	-	11	-	-	-	2	-	-	-	-	2	-	-	1	-	-	-
Fuló-Kércs																								
1	1	2	3	7	1	7	-	-	-	-	-	7	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Fáj																								
5	5	7	8	25	5	25	-	-	16	-	-	-	9	-	-	-	-	1	-	-	4	-	-	

Csereháti járás

A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
Település					áll.		Kób.														egyéb			
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglalető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	kőműves	katona
Gagy Bátor																								
1	1	2	-	4	1	4	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Garadna																								
1	1	1	4	7	1	7	-	-	6	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Hernád-Petri																								
5	5	3	-	13	3	13	-	-	6	-	-	-	7	-	-	-	1	4	-	-	-	-	-	-
Hernád-Szőlled																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hernád-Vécse																								
2	2	3	2	9	2	9	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Hym																								
3	3	2	4	12	3	12	-	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-
Idrány																								
9	9	12	15	45	9	45	-	-	36	-	-	-	9	-	-	-	1	2	4	-	-	-	-	1
Felső-Kemencz																								
3	4	7	1	15	3	15	-	-	15	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-

Cserehádi járás

A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermekek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
Település					áll.		Köb.										egyéb							
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	kőműves	katona
Jánok																								
1	1	2	1	5	1	5	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Jászó																								
13	12	8	5	38	11	38	-	-	38	-	-	-	-	-	-	-	6	5	1	-	-	1	-	-
Jászó-Debrő																								
1	1	2	2	6	1	6	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	1	-	-	-

XI. táblázat					Kassai járás																			
A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
Település					áll.		Kób.														egyéb			
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	Zenész	kovács	téglatvető	faeke-készítő	mgz-i munkás	nyuzó	kőműves	katona
Bukócz																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bernátfalva																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bocsárd																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bárcza																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Buzinka																								
2	2	3	2	9	2	9	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Buzafalva																								
2	3	3	5	13	1	2	-	-	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
Baska																								
1	1	1	1	4	1	4	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Csontosfalva																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kassai járás

A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
Település					áll.		Kób.										egyéb							
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenélés	kovács	tégglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	kőműves	katona
Csécs																								
3	5	7	3	18	3	18	-	-	18	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-
Csány																								
4	3	7	2	16	1	8	2	8	16	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	5	-
Enyiczke																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Gönyű																								
2	1	3	1	7	1	7	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Gecse																								
6	7	3	5	25	7	25	-	-	21	-	-	-	4	-	-	-	-	1	-	-	5	-	-	-
Hilyó																								
1	1	2	1	5	1	5	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Hidas Németi																								
5	4	4	9	22	4	22	-	-	16	-	-	-	6	-	-	-	4	-	1	-	-	-	-	1
Jászó-Ujfalu																								
1	1	1	1	4	1	4	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-

Kassai járás

A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
Település					áll.		Kób.										egyéb							
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	kőműves	katona
Jászó-Mindszent																								
2	2	7	1	12	2	12	-	-	12	-	-	-	-	-	-	-	3	2	-	-	-	-	-	1
Kis-Ida																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Koksó-Baksa																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Komarócz																								
1	1	2	-	4	1	4	-	-	3	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Koksó-Mindszent																								
2	2	-	1	5	1	5	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	1
Kenyhecz																								
3	3	-	4	10	3	10	-	-	4	-	-	-	6	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Kápolna-Börze																								
1	1	1	1	4	1	4	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Kassa-Hámor																								
3	3	5	1	12	1	12	-	-	10	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1

Kassai járás

A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
Település					áll.		Kób.										egyéb							
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenélés	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	kőműves	katona
Kassa Béla																								
2	2	5	3	12	3	12	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Lőriczke																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Miglécz																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Miszlóka																								
1	2	3	2	8	3	8	-	-	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Nagy Ida																								
10	8	5	10	33	4	33	-	-	33	-	-	-	-	-	-	-	4	2	2	-	-	-	-	-
Pólyi																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Pány																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Rudnok																								
1	1	2	3	7	1	7	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-

Kassai járás

A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
Település					áll.		Kób.														egyéb			
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenélés	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	madzsgkészítő	katona
Sziget-Bölgze																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sándor-Bölgze																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Szina																								
1	2	2	2	7	1	7	-	-	1	7	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Szeszta																								
2	3	2	4	11	3	11	-	-	11	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-
Szakály																								
2	3	2	3	10	3	10	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	2	1	-
Sacza																								
1	1	3	4	9	1	9	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Tornyos-Németi																								
4	5	5	2	16	5	16	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	2	-	-	-	-
Zsebes																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Kassai járás

A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
Település					áll.		Kób.														egyéb			
Férfi	nő	Fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	Zenész	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	kőműves	katona
Aranyidba																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Réka																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Opáka																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Semse																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Hatkócz																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Felső-Tőkés																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Alsó-Tőkés																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

XII. táblázat					Szikszói járás																									
A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül													
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint													
Település					áll.		Kób.													egyéb										
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	napszámos	mgz.-i munkás	sármunkás	madzagkészítő	katoná						
Alsó-Füged																														
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-						
Alsó-Kázmárk																														
1	1	-	3	5	1	5	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-						
Alsó-Szend																														
1	-	1	-	2	1	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-						
Alsó-Méra																														
1	1	1	1	4	1	4	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-						
Aszaló																														
5	4	8	5	22	5	22	-	-	22	-	-	-	-	-	-	-	2	2	7	-	-	-	-	2						
Alsó-Vadász																														
4	5	5	8	22	7	22	-	-	6	1			15	-	-	-	-	1	-	3	-	4	-	-						
Berencs																														
3	3	7	4	17	3	17	-	-	5	-	-	-	12	-	-	-	1	-	1	-	1	-	-	-						
Bakta																														
2	2	-	-	4	1	4	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-						

Sziksói járás

A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
Település					áll.		Kób.										egyéb							
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	napszámos	mgz-i munkás	sármunkás	madzagkészítő	katona
Csobád																								
6	8	10	11	35	9	35	-	-	32	-	-	-	3	-	-	-	-	2	-	-	2	-	-	2
Devecser																								
3	3	5	4	15	3	15	-	-	15	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-
Detek																								
4	5	5	5	19	3	16	1	3	14	-	-	-	5	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-
Encs																								
4	4	8	2	18	4	4	-	-	2	-	-	-	16	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-
Forró																								
8	8	7	2	25	8	25	-	-	24	-	-	-	1	-	-	-	-	-	8	-	-	-	-	-
Felső-Függed																								
1	-	-	-	1	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Fancsal																								
2	2	3	4	11	2	11	-	-	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-
Felső-Kázmárk																								
2	2	2	3	9	2	9	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1

Sziksói járás

A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
Település					áll.		Kób.														egyéb			
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	napszámos	mgz-i munkás	sármunkás	madzagkészítő	Katona
Felső-Vadász																								
15	16	8	14	53	15	53	-	-	53	-	-	-	-	-	-	-	12	2	2	-	10	-	-	2
Felső-Szemd																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Felső-Méra																								
1	1	1	-	3	2	3	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Halmaj																								
2	2	-	4	8	2	8	-	-	5	-	-	-	3	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
Homgrod																								
1	2	4	5	12	2	12	-	-	-	-	-	-	12	-	-	-	1	-	-	1	-	1	-	-
Ináncs																								
4	4	6	5	19	4	19	-	-	-	18	-	-	1	-	-	-	3	1	1	-	5	-	-	-
Jánosd																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kis-Kinizs																								
7	7	13	10	37	7	37	-	-	5	-	-	-	32	-	-	-	2	2	3	-	-	-	-	-

Sziksói járás

A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
Település					áll.		Kób.										egyéb							
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	napszámos	mgz-i munkás	sármunkás	madzagkészítő	katona
, Kupa																								
1	1	1	2	5	1	5	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Kéty																								
5	4	7	6	22	2	15	3	7	16	-	-	-	6	-	-	-	-	1	4	-	-	-	-	-
Léh																								
1	1	-	2	4	1	4	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Monaj																								
1	1	1	3	6	1	6	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Nyesta																								
1	1	1	1	4	1	4	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Orosz-Gadna																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Onga																								
9	14	13	13	49	12	49	-	-	39	-	-	-	10	-	-	-	6	-	-	-	-	1	-	1
Rásony																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

Sziksói járás

A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül											
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint											
Település					áll.				Kób.												egyéb							
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglalető	napszámos	mgz-i munkás	sármunkás	madzagkészítő	katona				
Sáp																												
1	1	-	3	5	1	5	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-				
Szent-András																												
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-				
Szolnok																												
1	1	3	2	7	1	7	-	-	6	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-				
Selyeb																												
4	6	10	8	28	6	28	-	-	11	-	-	-	17	-	-	-	-	1	-	8	-	-	-	-				
Szikszó																												
22	19	14	17	72	16	72	-	-	18	-	-	-	54	-	-	-	5	1	3	-	10	-	-	3				
Szala																												
1	1	2	3	7	1	7	-	-	-	-	-	-	7	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-				
Tenger																												
2	3	6	3	14	1		1		8	-	-	-	6	-	-	-	-	1	1	-	-	-	1	-				
Tomor																												
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-				

Sziksói járás

A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
Település					áll.		Kób.										egyéb							
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	napszámos	mgz-i munkás	sármunkás	madzsgkészítő	katona
Ujlak-Szanticska																								
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

XIII. táblázat					Tornai járás																			
A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
Település					áll.		Kób.										egyéb							
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	éjjeli őre	Katona
Almás																								
2	2	5	-	9	2	9	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Barakony																								
1	1	4	1	7	1	7	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Becskeháza																								
2	4	2	3	11	3	11	-	-	8	-	-	-	3	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
Derenk																								
2	1	1	1	5	1	5	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	1	-	-
Dernő																								
3	3	4	5	15	3	15	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Dobodél																								
1	1	-	-	2	1	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Egerszög																								
1	1	-	-	2	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-
Falucska																								
1	2	6	-	9	2	9	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-

Tornai járás

A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
Település					áll.		Kób.										egyéb							
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglalető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	éjjeli őr	atona
Görgő																								
9	6	9	8	32	8	32	-	-	32	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	5	-	1	-
Hárskút																								
1	-	-	-	1	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Hidvég-Ardó																								
3	3	2	6	14	3	14	-	-	14	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-
Horváthi																								
1	1	1	1	4	1	4	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Jabloncza																								
1	1	1	-	3	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Jósvafő																								
7	7	3	11	28	5	19	2	9	23	-	-	-	5	-	-	-	-	2	-	-	8	-	-	-
Kápolna																								
-	1	-	1	2	1	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Komjáti																								
2	5	3	1	11	2	11	-	-	11	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	4	-	-	1

Tornai járás

A községben lévő					Az összes cigány közül										Férfiak közül									
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint						Foglalkozás szerint									
Település					áll.		Kób.								egyéb									
Férfi	nő	Fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	csikós	mgz-i munkás	pásztor	Éjjeli őr	katona
Kovácsvágás																								
3	3	3	5	14	3	13	-	-	14	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	4	-	-	1
Körtvélyes																								
2	3	5	2	12	3	12	-	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
(Bódva)-Lenke																								
1	1	3	1	6	1	6	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Méhész																								
1	1	-	1	3	1	3	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Perkupa																								
3	4	7	8	22	4	22	-	-	20	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	1
Petri																								
5	5	6	-	16	5	16	-	-	15	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Szádellő																								
1	1	-	2	4	1	4	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Szent-András																								
1	1	-	2	4	1	4	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-

Tornai járás

A községben lévő					Az összes cigány közül												Férfiak közül							
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint								Foglalkozás szerint							
Település					áll.				Kób.				egyéb											
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz-i munkás	pásztor	kőműves	katona
Szilas																								
2	2	6	2	12	2	12	-	-	12	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Szilicze																								
4	4	7	4	19	5	19	-	-	19	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	19	-	-	-
Szin																								
4	6	15	12	47	9	47	-	-	46	-	-	-	1	-	-	-	13	2	-	-	-	-	-	2
Szögliget																								
1	2	1	2	6	2	6	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Szöllős-Ardó																								
3	3	1	3	10	3	10	-	-	-	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Rákó																								
1	1	1	1	4	1	4	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Teresztenye																								
3	3	5	2	13	3	13	-	-	13	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-
Torna																								
7	8	13	5	33	8	33	-	-	23	9	-	-	1	-	-	-	3	7	-	-	-	-	-	1

Tornai járás

A községben lévő					Az összes cigány közül										Férfiak közül									
Felnőtt		Gyermek			Tartózkodás				Vallás szerint						Foglalkozás szerint									
Település					áll.		Kób.										egyéb							
Férfi	nő	fiú	lány	Összesen	család	Fő	család	fő	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli	zenész	kovács	téglavető	faeke-készítő	mgz.-i munkás	pásztor	kőműves	katona
Torna újfal																								
3	4	9	7	23	2	15	1	8	23	-	-	-	1	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-
Udvarnok																								
6	8	8	6	28	6	28	-	-	28	-	-	-	-	-	-	-	6	1	-	-	-	-	-	-
Varbócz																								
1	1	1	2	5	1	5	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
(Bódva-) Vendégi																								
1	1	-	-	2	1	2	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-

XIV. A cigányok letelepedettsége, 1873

Település	Összesen	Tartózkodásra nézve			
		megtelepedett		kóborló	
		család	fő	család	fő
<i>Almás</i>	9	2	9	-	-
<i>Barakony</i>	7	1	7	-	-
<i>Becskeháza</i>	11	3	11	-	-
<i>Bódva-Lenke</i>	6	1	6	-	-
<i>Bódva-Vendégi</i>	2	1	2	-	-
<i>Derenk</i>	5	2	5	-	-
<i>Dernő</i>	15	3	15	-	-
<i>Dobódél</i>	2	1	2	-	-
<i>Égerszög</i>	2	-	-	1	2
<i>Görgő</i>	32	8	32	-	-
<i>Hárskút</i>	1	-	1	-	-
<i>Hidvég-Ardó</i>	14	3	14	-	-
<i>Horváthi</i>	4	1	4	-	-
<i>Jaboncza</i>	3	1	3	-	-
<i>Jósvafő</i>	28	5	19	2	9
<i>Kápolna</i>	2	1	2	-	-
<i>Komjáti</i>	11	2	11	-	-
<i>Kovácsvágás</i>	14	3	14	-	-
<i>Körtvélyes</i>	12	3	12	-	-
<i>Lucska</i>	9	2	9	-	-
<i>Méhész</i>	3	1	3	-	-
<i>Perkupa</i>	22	8	22	-	-
<i>Petri</i>	16	5	16	-	-
<i>Rákó</i>	4	1	4	-	-

<i>Szádellő</i>	4	1	4	-	-
<i>Szent-András</i>	4	1	4	-	-
<i>Szilás</i>	12	2	12	-	-
<i>Szilicze</i>	19	5	19	-	-
<i>Szin</i>	47	9	47	-	-
<i>Szőgliget</i>	6	2	6	-	-
<i>Szöllös-Ardó</i>	10	3	10	-	-
<i>Teresztenye</i>	13	3	13	-	-
<i>Torna</i>	33	8	33	-	-
<i>Torna-Újfalu</i>	23	2	15	1	8
<i>Udvarnok</i>	28	6	28	-	-
<i>Varbócz</i>	5	1	5	-	-

Település	római katolikus	görög katolikus	keleti görög	ágostai	helvét	unitárius	más vallású	vallás nélküli
<i>Almás</i>	9	-	-	-	-	-	-	-
<i>Barakony</i>	7	-	-	-	-	-	-	-
<i>Becskeháza</i>	8	-	-	-	-	-	-	-
<i>Bódva-Lenke</i>	-	-	-	-	6	-	-	-
<i>Bódva-Vendégi</i>	2	-	-	-	-	-	-	-
<i>Derenk</i>	5	-	-	-	-	-	-	-
<i>Dernő</i>	7	-	-	-	-	-	-	-
<i>Dobódél</i>	2	-	-	-	-	-	-	-
<i>Egerszög</i>	2	-	-	-	-	-	-	-
<i>Görgő</i>	32	-	-	-	-	-	-	-
<i>Hárskút</i>	1	-	-	-	-	-	-	-
<i>Hidvég-ardó</i>	14	-	-	-	-	-	-	-
<i>Horváti</i>	3	-	-	-	-	-	-	-
<i>Jabloncza</i>	3	-	-	-	-	-	-	-
<i>Jósvafő</i>	23	-	-	-	-	-	-	-
<i>Kápolna</i>	2	-	-	-	-	-	-	-
<i>Komjáti</i>	11	-	-	-	-	-	-	-
<i>Kovácsvágás</i>	14	-	-	-	-	-	-	-
<i>Körtvélyes</i>	12	-	-	-	-	-	-	-
<i>Lucska</i>	9	-	-	-	-	-	-	-
<i>Méhész</i>	3	-	-	-	-	-	-	-
<i>Perkupa</i>	20	-	-	-	2	-	-	-
<i>Petri</i>	15	-	-	-	1	-	-	-
<i>Rákó</i>	4	-	-	-	-	-	-	-

<i>Szádellő</i>	4	-	-	-	6	-	-	-
<i>Szent-András</i>	4	-	-	-	-	-	-	-
<i>Szilás</i>	12	-	-	-	-	-	-	-
<i>Szilicze</i>	19	-	-	-	-	-	-	-
<i>Szín</i>	46	-	-	-	1	-	-	-
<i>Szögliget</i>	6	-	-	-	-	-	-	-
<i>Szöllös-Ardó</i>	10	-	-	-	-	-	-	-
<i>Teresztenye</i>	13	-	-	-	-	-	-	-
<i>Torna</i>	23	9	-	-	1	-	-	-
<i>Torna-Ujfalu</i>	23	-	-	-	-	-	-	-
<i>Udvarnok</i>	28	-	-	-	-	-	-	-
<i>Varbócz</i>	5	-	-	-	-	-	-	-

Település	magyar	német	Tót	oláh	Rutén	Torna járás			besz. nem t.	Összesen
						horvát- szerb	egyéb	külföldi		
<i>Áj</i>	512	6	7	-	-	-	-	-	18	543
<i>Almás</i>	752	-	17	-	-	-	-	-	32	752
<i>Barakony</i>	197	-	59	-	3	-	-	-	13	272
<i>Becskeháza</i>	236	1	3	-	-	-	-	-	9	249
<i>Bodva-ven.</i>	375	4	2	-	-	-	-	-	16	397
<i>Derenk</i>	43	-	336	-	-	-	-	-	18	392
<i>Dobódél</i>	151	-	-	-	-	-	-	-	4	155
<i>Egerszög</i>	385	-	-	-	-	-	-	-	8	393
<i>Falucska</i>	37	22	487	-	3	-	-	-	8	557
<i>Görgő</i>	1017	6	14	-	-	-	-	-	26	1063
<i>Hidvég-ardó</i>	670	5	-	-	-	1	-	-	18	694
<i>Horváti</i>	241	1	32	-	-	-	-	-	8	282
<i>Jabloncza</i>	517	5	24	-	-	-	-	-	11	554
<i>Jósvafő</i>	644	-	2	-	-	-	-	-	20	666
<i>Kápolna</i>	145	-	-	-	-	-	-	-	8	153
<i>Komjáti</i>	505	1	1	-	-	-	-	-	2	529
<i>Körtvélyes</i>	438	1	7	-	-	-	-	1	8	455
<i>Lenke</i>	254	-	-	-	-	-	-	-	8	262
<i>Méhész</i>	122	13	4	-	-	-	-	-	7	146
<i>Nádaska</i>	241	1	2	-	-	-	-	3	9	256
<i>Perkupa</i>	769	2	2	-	-	-	9	-	21	803
<i>Petri</i>	357	-	-	-	-	-	-	-	10	367
<i>Rákó</i>	308	2	-	-	-	-	-	-	7	323
<i>Szádellő</i>	252	-	-	-	-	-	-	-	12	264
<i>Szt. András</i>	311	4	86	-	-	-	-	-	6	357

<i>Szilás</i>	788	5	15	-	-	-	-	-	15	827
<i>Szin</i>	574	4	6	-	-	-	-	-	24	608
<i>Szőgliget</i>	787	8	21	-	-	-	-	-	29	845
<i>Szőllős- Ardó</i>	356	-	-	-	-	-	-	-	16	372
<i>Teresztenye</i>	201	-	-	-	-	-	-	-	9	210
<i>Torna</i>	1314	52	50	-	-	-	1	-	54	1470
<i>Udvarnok</i>	495	1	-	-	-	-	-	-	17	513
<i>Ujfalu</i>	510	-	1	-	-	-	1	-	17	529
<i>Varbócz</i>	266	-	-	-	-	-	-	-	7	273
<i>Zsarnó</i>	518	22	-	-	-	-	1	-	1	537

(Forrás: A Magyar korona országaiban 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint, szerk.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882).

Település	Füzéri járás								besz. nem t.	összesen
	magyar	német	tót	oláh	rutén	horvát- szerb	egyéb	külföldi		
Bósva(kis)	116	1	6	-	-	-	-	-	5	128
Bósva(nagy)	255	5	15	-	-	-	-	-	6	281
Filkeháza	36	3	133	-	-	-	-	-	5	177
Füzér	295	20	373	-	-	-	-	5	16	709
Hollóháza	96	20	416	-	-	-	-	1	29	562
Hutka(alsó)	166	9	159	-	-	-	-	-	13	347
Hutka(felső)	23	1	243	-	-	-	-	-	11	278
Kajata	333	1	1	-	-	-	-	-	10	345
Kalsa	32	3	285	-	-	-	-	-	13	333
Kéked(alsó)	101	10	221	-	-	-	1	2	20	355
Kéked(felső)	53	10	138	-	-	-	-	-	2	203
Komlós	299	4	5	-	-	-	-	-	11	319
Kovácsvágás	759	7	25	1	-	-	-	-	18	810
Kvágás hutta	8	-	189	-	-	-	-	1	9	257
Mislye(alsó)	68	38	990	-	-	-	-	1	39	1136
Mislye(felső)	7	16	765	-	-	-	-	-	29	817
Nádasd	141	10	779	-	-	-	-	-	28	985
Nyiri	561	23	8	-	-	-	-	-	17	609
Pálháza	539	2	8	-	-	-	-	-	8	557
Pátyok	396	1	17	-	-	-	-	-	11	425
Pusztafalu	425	-	10	-	-	-	-	-	9	444
Radvány	574	8	2	-	-	-	-	-	8	592
Rákos	121	2	122	-	-	-	-	-	5	250
Szalánczhutta	3	10	220	-	-	-	-	-	4	237

Szaláncz(kis)	82	9	98	-	-	-	-	-	2	191
Szaláncz(nagy)	827	23	122	-	4	1	-	3	45	1024
Szkáros	241	12	144	-	-	-	2	-	8	407
Ujszállás	5	6	196	-	-	-	-	-	4	211
Ujváros	24	3	501	-	-	-	-	-	39	567
Zsadány	448	30	271	-	-	-	-	-	22	763

(Forrás: A Magyar korona országaiban 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint, szerk.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.)

Kassai járás										
Település	magyar	német	tót	oláh	rutén	horvát-szerb	egyéb	külföldi	besz. nem t.	összesen
<i>Bátyok</i>	10	5	352	-	-	-	12	-	6	385
<i>Beszter</i>	137	4	293	-	-	-	-	-	18	452
<i>Bogdány</i>	153	4	85	-	-	-	-	1	5	198
<i>Bologd</i>	167	13	125	-	1	-	-	1	6	313
<i>Bőd</i>	556	10	77	-	-	-	29	1	16	689
<i>Csáj(alsó)</i>	82	1	99	-	-	-	-	-	11	193
<i>Csáj(felső)</i>	220	-	66	-	-	-	-	-	11	297
<i>Csákány</i>	48	3	288	-	-	-	-	-	10	349
<i>Garbócz</i>	201	-	26	-	-	-	-	-	9	236
<i>Györke</i>	369	6	234	-	-	-	49	-	9	637
<i>Kelecsény</i>	4	5	249	2	-	-	-	-	5	265
<i>Kemencze(a.)</i>	91	2	412	-	-	-	4	-	20	529
<i>Kemencze(f.)</i>	14	27	386	-	-	-	2	-	13	442
<i>Lengyelfalva</i>	19	22	499	-	-	-	6	2	13	561
<i>Nádaska</i>	9	-	126	-	-	-	-	-	2	137
<i>Osva</i>	32	4	447	-	-	-	-	-	13	496
<i>Ruszka</i>	141	13	420	-	-	-	-	-	19	593
<i>Széplak(apáti)</i>	102	7	254	-	-	-	-	-	7	370
<i>Széplak</i>	123	43	772	-	-	-	101	-	37	1076
<i>Szinnye</i>	119	20	584	-	-	-	-	-	65	788
<i>Szilvás(apáti)</i>	1	3	194	-	-	-	-	3	4	205
<i>Zdoba</i>	13	-	244	-	-	-	7	-	9	273

(Forrás: A Magyar korona országaiban 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községük szerint, szerk.: Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.)

1853-as területi helységnévtár alapján így alakult Abaúj-Torna vármegye:

- **Kassai járás:** közigazgatási székhelye: Kassa, Koksó-Baksa, Bárcza, Koksó pusztával, Baksa, Béla, Benyék, Gulviz pusztával, Bernátfalva, Bocsárd, Kápolna-Bölgse, Sándor-Bölgse, Sziget-Bölgse, Bukócz, Buzafalva, Füzi pusztá, Buzinka, Csány, Zsup-Apáti pusztá, Csontosfalva, Enyiczke, Kánya, Bölgse pusztával, Gecse pusztá Gecsével, Gyönyü pusztá Gönyüvel, Gyöngyi, Hámor, Haraszti, Herlein, Hillyó, Him, Kis-Ida, Kavecsán, Kenyhecz, Lőriczke, Miglecz, Koksó-Mindszent, Mislóka, Hidas-Németi, Tornyos-Németi, Alsó és Felső Olcsvár, Perény, Gombos pusztával, Hernád-Petri, Pólyi, Rás, Radvány, Felső-Radvány pusztával, Ránk, Rozgony,, Sacza, Lajosháza pusztával, Szakoly, Szina, Szöled, Szurdok, Tihany, Alsó és Felső Tőkés, Kassa-Ujfalu, Vajkócz, Hernád – Vécse, Zsebes, Zsir.
- **Alsó-Mislyei járás:** közigazgatási székhelye: Alsó-Mislye, Bányok, Benyék, Besztér, Bogdány, Bologd, Kis-Bozsva, Nagy-Bozsva Bőd, Borda,, Csákány, Alsó–és Felső-Csáj,,Gyilkos pusztával, Csákány, Filkeháza, Füzér, Garbócz, Györke, Hollóháza, és Hutta, Alsó–és Felső-Hutka, Kelecsény, Alsó –és Felső Kamenyicza, Komlós, Kovácsvágás, Kovácsvágáshutta, Lengyelfalu, Füzér Liget és Miklós pusztákkal, Széplak, Alsó-Mislye, Dringács pusztával, Felső-Mislye, Nádasd, Nádaska, Nyiri, Osva, Pálháza, Pányok, Pusztafalu, Pető-Szinnye, Radvány, Rákos, Kálmánföld pusztával, Regete-Ruszká, Regete pusztával, Szalánchuta, Kis- és Nagy Szaláncz, Széplak-Apáti, Zebenye és Teleki pusztákkal, Széplak (Hosszú és Rövidszer), Szilvás-Apáti, Szkáros, Ujszállás, Ujvár, Ujváros, Imaszeg és József pusztákkal, Zsadány, Zdobá.
- **Szikszói járás:** közigazgatási székhelye: Szikszó Ambrusháza, Aszaló, Bakta, Berencs, Beret, Csobád, Delek, Devecser, Encs, Fáj, Papi pusztával, Fancsal, Forró, Fulókércs, Alsó–és Felső-Füged, Kelecsény pusztával, Orosz-Gadna, Garadna, Halmaj, Homorogd, Keresztpatak pusztával, Ináncs, Jánosd, Idrány, Alsó–és Felső-Kásmárk, Kendi pusztá, Kéty, Kis-Kinyiz, Kupa, Horváthi pusztával, Léh, Litka, Alsó –és Felső-Méra, Monaj, Alsó- és Felső-Novaj, Sárvár pusztával, Nyézta, Pocsaj pusztá, Rásony, Selyp, Selyeb, Szala, Zebenye pusztá, Szemere, Alsó–és Felső Szend, Szent-András, Szolnok, Tenger, Tomor, Ujlak, Alsó – és Felső- Vadász.
- **Sepsi-Moldvai járás:** közigazgatási székhelye: Sepsi-Moldva, Apáthi, Arany-Idka, Gagy-Bátor, Berencs pusztával, Kis-és Nagy-Bodoló, Pokol pusztával, Bütös, Buzita, Csécs, Csenyéte, Csikaj pusztá, Csép pusztá, Debrőd, Eresztvény pusztá, Alsó – és Felső-Gagy, Lyuba pusztá, Hatkócz, Hetény pusztá, Nagy-Ida, Jánok, Jászó, Jászó-Ujfalu, Kány, Karácson pusztá, Keresztele, Komarócz, Krasznik pusztá, Alsó–és Felső-Láncz, Makrancz, Alsó–és Felső- Meczenszéf, Jászó-Mindszent, Opáka, Pamlény, Pány, Papi pusztá, Péder,

Perece, Pizendorf, Tapolcza puszta, Réka, Reste, Rudnok, Sárvár puszta, Semse, Somodi, Szászfá, Szeszta, Szőlőske puszta, Vajda, Vendégi, Zsobrák puszta.

- **Szántói járás:** közigazgatási székhelye: Szántó, Göncz, Bodokő-Váralja, Hejcze, Telkibánya.

- **Tornai járás:** közigazgatási székhelye: Torna, Áj, Miglincz pusztával, Almás, Ardócska pusztával, Barakony, Becskeháza, Bodoka pusztával, Borzova, Derenk, Dobodél, Egerszeg, Falucska, Sugó pusztával, Hidvég-Ardó, Horváthi, Jabloncza, Jósavfő, Kápolna, Kisfalu pusztával, Komjáti, Kovácsi pusztával, Körtvélyes, Lázi pusztával, Lenke, Kőszeg pusztával, Méhész, Nádaska, Perkupa, Szin-Petri, Rákó, Mille pusztával, Szádellő, Szelcze pusztával, Szilas, Szent-András, Szín, Szilicze, Feketefűz és Korotnok – Ardó pusztákkal, Szőlős-Ardó, Szögliget, Teresztenye, Domolóház pusztával, Torna-Ujfalu, Torna, Gyűr és Béres pusztákkal, Udvarnok, Zemplén pusztával, Varbócz, Bodva pusztával, Vendégi, Zsarnó.

(Fényes Elek: *Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása*. Pest, 1857. 342-344.p.)

Abaúj vármegye -1873-as hivatalos helységnévtár

Csereháti járás: Apáti , Bodollo (Kis), Bodollo (Nagy), Buzita, Büttös, Csenyété, Debrőd, Gagy, (Alsó), Gagy (Felső), Gagy, Bátor, Garadna, Hernád-Petri, Hernád-Szölled, Hernád-Vécse, Him, Idrány, Jánok, Jászó, Kány, Keresztété, Krasznayik, Lánicz (Alsó), Lánicz (Felső), Litka, Makrancz, Metzenzéf (Alsó), Metzenzéf (Felső), Novaj (Alsó), Novaj (Felső), Pamlény, Péder, Perece, Perény, Pizendorf, Radvány-Puszt, Reste, Somodi, Szászfá, Szemere, Szepsi, Szurdok, Vendégi-Puszt

Füzéri járás: Aba-Ujvár, Bátyok, Benyék, Bogdány, Bologd, Bööd, Csáj (Alsó), Csáj (Felső), Csákány, Füzér, Garbócz, Györgyi, Györke, Haraszi, Herlein, Hollóháza, Hutka (Alsó), Hutka (Felső), Kajáta, Kalsa, Kassa-Újfalu, Kelecsény-Borda, Kemence (Alsó), Kemence (Felső), Kéked (Alsó), Kéked (Felső), Királynép, Komlós, Lengyelfalva, Mislye (Alsó), Mislye (Felső), Nádasd, Nádaska, Olcsvár (Alsó), Olcsvár (Felső), Osva, Pányok, Pető-Szinye, Pusztafalu, Ráas, Ránk, Regete-Ruszk, Rozgony, Szaláncz (Kis -), Szaláncz-Huta, Szaláncz (Nagy), Széplak, Szilvás-Apát, Szkáros, Ujszállás, Ujváros, Vajkóczi, Zdoba, Zsádány, Zsir, Zsujta

Gönci járás: Alpár, Arka, Baskó, Bányácska (Kis), Biste, Bodokó-Ujfalu, Bodókő-Váralja, Bózsva (Kis), Bózsva (Nagy), Cekeháza, Cece (Alsó), Cece (Felső), Dobsza (Felső), Erdő-Horváti, Filekháza, Fony, Gibárt, Galop (Felső), Gönc, Gönc-Ruszká, Héce, Hernád-Büd, Hernád-Kéres, Kázmér (Kis), Kinizs (Nagy), Kér, Komlóska, Korlát, Kovácsvágás, Kovácsvágás-huta, Mátyásháza, Mikóháza, Mogyoroska, Nyiri, Pálháza, Pere, Préposi, Radvány, Regéci huta, Regécke, Regmec (Alsó), Regmec (Felső), Sima, Sompatali-Kishuta, Sompataki-Nagyhuta, Szántó, Szent-István- Baksa, Telkibánya, Vilmány, Vilmán-Kisfalu, Vily, Vizsoly

Kassai járás: Aranyidba, Bárcza, Baska, Béla, Bernátfalva, Bocsárd, Bukócz, Buzafalva, Buzinka, Csány, Csécs, Csontosfalva, Enyiczke, Gecse, Gönyü, Hatkócz, Hidas.Németi, Hilyó, Ida (Kis), Ida (Nagy), Jászó-Mindszent, Jászó-Újfalu, Kassa-Hámor, Lápolna-Bölgse, Kenyhec, Koksó-Baksa, Koksó-Mindszent, Komaróc, Lőrinczke, Migléc, Mislóka, Opáka, Pány, Polyi, Réka, Rudnok, Sacza, Sándor-Bölgse, Semse, Szakály, Szeszta, Sziget-Bölgse, Szina, Tornyos-Németi, Tőkés (Alsó), Tőkés (Felső), Zsebes

Szikszói járás: Aszaló, Bakta, Berencs Beret, Csobád, Détek, Demecser, Encs, Fancsal, Füged (Alsó), Füged (Felső), Gadna (Orosz), Halmaj, Hernád-Sz. –András, Homrogd, Ináncs, Jánosd, Kéty, Kinizs (Kis), Kupa, Léh, Kásmárk (Alsó), Kásmárk (Felső), Méra (Alsó), Méra (Felső), Monaj, Nyesta, Onga, Rásony, Sáp, Selyeb, Szala, Szend (Alsó), Szend (Felső), Szikszó, Szolnok, Tenger, Tomor, Ujlak, Vadász (Alsó), Vadász (Felső)

(*Magyarország történeti helységnévtára, Abaúj és Torna vármegye (1773-1808) Szerk.:*
Barsi János, Budapest-Miskolc, 2004. 455.p.)

Torna vármegye

Alsó járás: Barakony, Becskeháza, Borzova, Dobódél, Égerszög, Jósafő, Kápolna, Komjáti, Lenke, Nádaska, Perkupa, Petri, Rákó, Szent-András, Szilice, Szin, Szögliget, Szöllőssardó, Teresztenye, Varbóc

Felső járás: Aj, Barka, Derenk, Dernő, Falucska, Görgő, Hárskut, Hidvégardó, Horváti, Jabloncza, Kovácsvágás, Körtvélyes, Lucska, Méhész, Szádelő, Torna, Torna-Almás, Udvarnok, Ujfalu, Vendégi, Zsarnó

(Barsi János: i.m. 2004. 457.p).

V. Összefoglalás

Disszertációm a történeti Magyarország polgári korszakában vizsgálta a cigány népességet. Azért esett a választásom erre az intervallumra, mert ez idáig ezt az időszakot demográfiai és egyéb népesedési szempontból kevésbé tárták fel. Rendelkezésre állnak olyan források, amelyeket a szakemberek ugyan megemlítettek, de azokat közelebbről sajnos nem tanulmányozták.

A dualizmus kori magyarországi cigányság lélekszámának bemutatásáról kevés olyan munka készült, amely azt részletesen elemezte, összevetette volna a korabeli népszámlálásokat és a cigány összeírásokat. A korábbi szerzők nem minden esetben kezelték fenntartással az adatokat, vannak olyan „mintaszerű számok” – gondolok itt az 1850. és az 1857. évi népszámlálásokra, illetve az 1873-as összeírára –, amelyeket csak egymástól idéztek a kutatók, anélkül, hogy azokat valóban vizsgálták volna.

Az önkényuralmi rendszerben végrehajtott népszámlálásokat bár nem tekintették hitelesnek, de a bennük feltüntetett cigányságra vonatkozó adatokat mégis felhasználták, és összevetették későbbi számadatokkal. Lehetséges, hogy ez valós képet mutatott – de elgondolkodtató, hogy egy népcsoport létszáma majd’ ötven év alatt megduplázódott. Ez nem magyarázható sem a természetes szaporulattal, sem a migrációval, hiszen a cigányok nemcsak nagymértékben be-, hanem tömegesen el is vándoroltak Magyarországról.

A cigány összeírásokat pedig még nagyobb homály fedi. A kutatók többsége tisztában van azzal, hogy a 19. században már igenis megindult az a törekvés, amely arra irányult, hogy a cigány népességről minél mélyebbre ható demográfiai felvételek készüljenek. Sajnos napjainkig hiányoznak az olyan összefoglalások, amelyek valamennyi, a 19. században készült cigányösszeírást bemutatnák, és alaposan vizsgálnák.

Jómagam csak a 19. század második felében végrehajtott összeírásokat szemléltettem, illetve különös tekintettel voltam azokra, amelyeket számos szerző idézett pontos hivatkozás nélkül, nevezetesen az 1853-asra és az 1873-asra. Ezeket vetettem egybe a korábbi és a későbbi népszámlálásokkal és összeírásokkal.

Az identitás, az eredet, a „Ki cigány?” problémacsoport továbbra is nyitott kérdés maradt. Az Indiából történő elvándorlás, az őshazának megrögzött ott keresése, az egyiptomi eredet és a nyelvből való kiindulás, azaz az egy szálon történő kutatás, még mindig népszerű a témával foglalkozó történészek, szociológusok körében. Ezekre a feltevésekre adott csattanós választ a 18. században ténykedő Augustini Ab Hortis Sámuel munkája, amely csak kis körben ismert.

Az adott időszakban kétféleképpen különböztették meg a cigányokat: köznap értelemben és tudományos módszerekkel. Előző esetben egyszerűen történt a cigányok meghatározása, csupán az antropológiai álláspont szerint, az utóbbi esetben már árnyaltabb elgondolások is megjelentek. A legkézenfekvőbb kiindulópont a nyelv volt, annak ellenére, hogy magát a cigány nyelvet nem ismerték el, mint hivatalos nyelvet, afféle tolvajnyelvként kezelték. Alapvetően innen származnak a számadatok szolgáltatotta ellentmondásos adatok.

A korabeli diszciplína megpróbálta a nemzetiségek körébe sorolni a cigányokat, ám azok az elemek, amelyek a népeket ebbe a kategóriába helyezték, hiányoztak ebből a népcsoportból. És mivel maguk a cigányok, akik soha nem nevezték magukat annak, sem alkottak homogén közösséget, a felvételek legtöbb esetben az egyéb kategóriába sorolták őket.

Az 1851. évi népszámlálás nemzetiségként említette meg őket, függetlenül nyelvtudásuktól. Véleményem szerint az önmeghatározás, a lelkiismereten nyugvó bevallás lenne a járható út, hiszen minden népcsoport büszke önmagára. Ezt a módszert az előítéletek mértéke nagyban befolyásolja.

A már nem önkényuralmi rendszerben készült népszámlálások esetében a nyelv alapján osztályozták a cigányokat. Ennek veszélyére már Hermann Antal felhívta a figyelmet, ugyanis így a valóságnál sokkal kisebb számot kapunk.

A legprecízebb összeírásnak az 1893-ast tartják, mivel ennél a felmérésnél a cigány mibenlétének meghatározása sokkal összetettebb volt. Úgy vélték, hogy első alkalommal itt csoportosították őket három kategória szerint: állandóan megtelepedett, a huzamosabb ideig egy helyben tartózkodó, és a vándorcigány. Már húsz évvel korábban, 1873-ban a letelepedés szempontjából különböztették meg a cigányokat: a megtelepedett és a kóbor cigányt. Ez az identitás szempontjából azért fontos, mert már ekkor jelentek meg azok a gondolatok, melyek szerint ezt a népet (sem) szabad csak a nyelv alapján kategorizálni.

A dolgozat második fejezete általános országos képet mutat be a cigány népesség alakulásáról, ellentmondásairól. Vannak olyan szakirányú könyvek, amelyek már ezt a problémakört boncolgatják, de nem ábrázolnak egy kimondottan problémaközpontú népesedési folyamatot, többnyire csak tényeket közölnek. Összehasonlítási alapul pedig csak az 1893-as összeírást veszik.

Különös tekintettel vettem figyelembe az 1880-as népszámlálást. Ennek több szempontból vizsgált eredményei ismeretesek megyék és járások szerint is. Nemcsak területi szóródásukat, hanem felekezeti hovatartozásukat, nyelvtudásukat, kormegoszlásukat is taglalja.

Ebből a népszámlásból is levonható, miután összevettem korábbi és későbbi adatokkal, hogy pusztán az anyanyelvből történő kiindulás téves útra vezet. Jóllehet ez a konzekvencia a többi népszámlálásból is levonható. Számos helyen történik említés arról, hogy a cigány és az oláh nyelv megjelölése is ellenmondásokhoz vezetett.

Végezetül Abaúj - Torna vármegye cigány lakosságának alakulását prezentáltam. Azért esett a választásom erre a térségre, mert a sokak által említett 1853-as és 1873-as összeírást itt is végrehajtották, és a Kassai Állami Levéltárban csak e kettő volt fellelhető. Mindkét felvétel járási, valamint községenkénti lebontásban vizsgálta a cigány lakta területeket. Nemcsak lélekszámukat tüntették fel, hanem a nemek szerinti megoszlásukat, a vallási hovatartozást és a foglalkozási ágakat is.

Igyekeztem olyan disszertációt készíteni, amely eddig kevésbé részletesen feltárt témákat, összefüggéseket mutat be. Továbbá törekedtem arra, hogy a hiányosságokra, ellentmondásokra irányítsam a figyelmet, azokra a teendőkre, amelyek fontosak a cigányság megismeréséhez. Mert igenis vannak még olyan, 19. századi források, amelyeknek segítségével még teljesebb demográfiai, társadalomtörténeti képet rajzolhatunk erről a népcsoportról.

V. Bibliográfia

A magyar korona országában 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állat kimutatásával a földesmívelésügyi-, ipar –és kereskedelemügyi magyar királyi minisztérium megbízásából. Szerkesztette és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.

A magyar korona országaiban 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1882.

A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei I. kötet, általános népszámlálás. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1893.

A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása III. kötet. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1902.

A magyar korona országainak 1910. évi népszámlálása V. kötet. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1916.

A Magyar Korona Országainak Helységnévtára. Budapest, 1873.

A Magyar Korona Országainak Helységnévtára. Budapest, 1892.

A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. 5 grafikai táblázattal. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi. Statisztikai Hivatal. Budapest, 1895.=Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet.

A. Gergely András: *Kisebbség, etnikum, regionalizmus.* Budapest, 1997.

Acton, Thomas: *Egység a különbségben.* In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi Tanulmányok – Nemzetközi Cigány Néprajzi -, Történeti-, Nyelvészeti- és Kulturális Konferencia előadásai.* Budapest, 1993. 89-98. p.

Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába.* Budapest, 2003.

Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. KSH, Budapest, 1993.

Az 1906. évi népszámlálás eredményei. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei, Bp., 1914.

Az első magyarországi népszámlálás. In: Kovacsics József: *Tanulmányok a településdemográfiáról és történeti demográfiáról.* Budapest, 1998. 224-231. p

B. Kádár Zsuzsanna: *A 19. század végi magyarországi cigány társadalom.* In: *Regio*, 4. évf. 1. sz. 66-82. p

B. Kádár Zsuzsanna: *A cigányok vándorlása a Monarchia kori Magyarországon.* In: Illés Sándor-Tóth Péter Pál (szerk.): *Migráció (Tanulmánygyűjtemény) I. kötet.* KSH, 1998. 169-175. p.

Balázs József – Horváth Róbert: *Bevezetés a demográfiába.* Szeged, 1992.

Balogh Albin: *Ország és nyelv – Határok és nemzetiségek – A magyarok történetében.* Budapest, 1928.

Bana József: A cigányság helyhezkötése a nyugat-dunántúli megyékben a 19-20. század fordulóján. In: Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúl településtörténete.* Falvak, várak és puszták a Dunántúlon. Budapest, 1987. 417-423. p.

Bana József (szerk.): *A magyarországi romák története, különös tekintettel Győr városára.* Győr, 1997.

Bana József: Győr cigánypolitikája a II. világháborúig. In: Gémes Balázs –Bana József- Perger Gyula (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 123-135. p.

Barsi János (szerk.): *Magyarország történeti helységnévtára.* Abaúj és Torna vármegye (1773-1808.) Budapest -Miskolc, 2004

Barsy Gyula: Nemzet, nemzetiség és a nép. *Kisebbségvédelem*, I. évf. 1. sz. 19-23. p

Bartalus István: A cigány és viszonya zenénkhez. *Budapesti Szemle.* Új Folyam. III. k.1865.

Báthory János: A „cigánykérdésről”. In: Szerk.: Szegő László (szerk.): *Cigányok honnét jöttek - merre tartanak.* Szerk.: Szegő László, Budapest, 8-25. p.

Bayer József: Identitás és politikai kultúra. In.: *Társadalmi közérzet és identitás a rendszerváltás után,* Tudományos Konferencia a Komáromi Napok keretében, Komárom, 1998. április 29. 54. p.

Bódi Zsuzsanna: *A magyarországi cigányság kultúrája.* Budapest, 2002.

Bódi Zsuzsanna: *Cigány népismeret.* Kaposvár, 1997.

Bodor Antal – Gazda István: *Magyarország honismereti irodalma 1527-1944.* Budapest, 1984.

Bokor Gusztáv: *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete.* Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1896.

Bölcsődtől a koporsóig – Szöveggyűjtemény a történeti demográfiai tanulmányozásához. Szerk.. Faragó Tamás. Budapest, 2005.

Braun Róbert: Pusztul-e a magyarság? *Századok.* 1933. 252 – 256. p.

Crowe, David: The Roma (Gypsies) of Hungary through the Kádár Era. In: Henry R. Huttenbach (szerk.): *Nationalities Papers (The Gypsies in Eastern Europe)* 19. kötet (1991.) 297-313.p.

Czibulka Zoltán: Nemzetiségeink és a statisztika. *Regio*, 1997/1. 16-29. p.

Czibulka Zoltán: Az állampolgárság, a nemzetiség, az anyanyelv és a vallás összeírásának népszámlálási lehetőségei és problémái. In: Kepecs József (szerk.): *Népszámlálások az ezredfordulón 2.(Tanulmányok)* KSH, 1999. 27-52. p.

Czoch Gábor: A nemzetiségi megoszlás kérdései és társadalmi dimenziói az 1850/1851. évi összeírás alapján. In: Tanulmányok Granasztói György tiszteletére. (szerk.: Czoch Gábor – Klement Judit - Sonkoly Gábor) Budapest, 2008. 141-157. p.

Czoernig. K. F.: Etnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie. Wien, 1855.

Czoernig. K.F.: Etnographie der Oesterreichischen Monarchie I-II-III. Band. Wien, 1857.

Csikváry Antal (szerk.): *Abauj-Torna vármegye története*. Kassa, 1939.

Csorba László (szerk.): *Abauj-Torna vármegye katonai leírása (1780-as évek)* Miskolc, 1993.

Csorba László: *A tizenkilencedik század története*. Budapest, 2000.

Danilovics Gyula: *A kóbor cigányok ügye* – Tervezet a megrendszabályozásról. É.n.

Dányi Dezső: *Az 1850 és 1857. évi népszámlálás*. Budapest, 1993.

Dányi Dezső - Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787)*. Budapest, 1960.

Dányi Dezső: Demográfiai átmenetek. (Valóság, tudomány, politika) In: Faragó Tamás (szerk.): *Szerkezetek, folyamatok, összefüggések*. Demográfiai szöveggyűjtemény. Budapest, 2002. 81-101.p.

Dányi Dezső – Monigl István: A magyar népesedés politika főbb nemzeti jellemzői. In: Faragó Tamás (szerk.): *Szerkezetek, folyamatok, összefüggések*. Demográfiai szöveggyűjtemény. Budapest, 2002. 101-131. p.

Dávid Zoltán: A történeti demográfiai források értékelésének kérdései. *Demográfia*, 6. évf. 4. sz. 33-58. p.

Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság*, 23. 1980. 8. 87-101. p.

Deáky Zita- Nagy Pál (szerk.): Augustini Ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775-1776)* Budapest - Gödöllő, 2009.

Demeter Zayon Mária: A nemzeti és etnikai kisebbségek kutatása Magyarországon. (Történeti és előzmények és a mai helyzetkép) *Regio*, 1998/4. 111-128. p.

Déry Gyula: *A cigányok Európában. Monográfia három részben*. A cigányügy mai állásáról, tekintettel múltjára és jövőjére. Budapest, 1908.

Dömötör Sándor: *Mióta muzsikuskok Magyarországon a cigányok?* *Ethnographia*, 1934. 45. évf. 156-78. p.

Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányok története. Történelem a cigánykutatás tükrében, 1890-2008*. Budapest, 2009.

- Ennesey György: *A dzigány nemzetnek igazi eredete, nyelve, története*. Komárom, 1785.
- Erdély 1850. évi népszámlálása. Budapest, KSH, 1996.
- Erdély 1857. évi népszámlálása. KSH, Budapest, 1992.
- Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása – 1850-1941. Budapest, 1911.
- Erős Ferenc: Az etnikai identitás néhány szociálpszichológiai problémája. In: Uő. (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény. Budapest, 1998. 395-404.p.
- Faragó Tamás: *A múlt és számok*. Pest Buda és környéke népessége és társadalma a 18-20. században. Budapest, 2008.
- Faragó Tamás: A pilisi járás népességi adatai 19. század közepén. (Leíró statisztikák népességtörténeti forrásértéke) In: Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúl településtörténete – Falvak, várak a Dunántúlon / 11-19. század /. Budapest, 1987. 517-531. p.*
- Faragó Tamás: A történeti demográfiai kutatások főbb forrásai. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 2*. Gyula, 1989. 427-449. p.
- Fáy Albert: *A vándor – vagy oláh cigány kérdés*. Balassagyarmat. 1904.
- Fényes Elek: A magyar birodalom nemzetiségei és ezek száma a vármegyék és járások szerint. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből*. I. 1867-1870. Pest, 1873. IV. szám 1-77. p.
- Fényes Elek: *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása*. Pest, 1857.
- Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851.
- Fraser, Angus: *A cigányok*. Budapest, 1996.
- Fredrik Barth: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* 1996/1 3-29. p.
- Fóti János – Mészáros Árpád: A cigány népesség jellemzői Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 1996. 11. sz. 908-930. p.
- Földes Béla: A kisebbségek és a nemzetiségi statisztika. *Magyar Statisztikai Szemle*. 1931. 3. sz.
- Földes Béla: *Magyarország statisztikája összehasonlítva egyéb államokkal, különös tekintettel Ausztriára*. Budapest, 1885
- Fügedi Erik: A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia*, 1966. 3. sz. 266-280. p.
- Gorove István: *Nemzetiség*. Pest, 1942.
- Grellmann, H.M.G.: *Die Zigeuner: ein historisches Versuch über die Lebensart und Verfassung: Sitten Schicshale dieses Volks in Europa, nebt ihrem Ursprunge*. Dessau und Leipzig, 1783.

- Gronemeyer, Reimer: *Zigeuner in Osteuropa*. Eine Bibliographie zu den Landern Polen, Tschechoslowakei und Ungarn. K-G- Saur München-New York- London-Párizs, 1963.
- Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. Budapest, 1998.
- György Aladár: *Magyarország hivatalos statisztikája*. Történelem és fejlődése. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1885.
- Hablicsek László: *Az első és a második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet Európában*. Budapest, 1995.
- Hamburger Klára: Liszt könyvének magyarországi fogadtatása 1859-1861. *Muzsika*, 43. (2000) 12. sz.
- Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle*, 17. évf. 4. sz. 513-536 p.
- Hancock, Ian: *Mi vagyunk a romani nép*. Budapest, 2004.
- Hermann Antal: A cigányok megtelepítéséről. *Ethnographia*, IV (1893) 84-107. p.
- Hermann Antal: A cigányok nyelvismerete és nemzetiségi viszonyai. *Nemzetgazdasági Szemle*. 1895. 551-568. p
- Hoóz István: A cigány népesség számának alakulása. In: Statisztikai Szemle, 1987. 2-3. sz.
- Hoóz István: A magyarországi cigányösszeírásokról és a cigány népesség alakulásáról. In.: *A cigányok számának és demográfiai helyzetének alakulása Baranya megyében*. Pécs, 1989.
- Hoóz István. A népesség nemzetiség szerinti számbavételének problémái. *Demográfia*, 1975. 1. 23-35. p.
- Hoóz István: Népszámlálás és nemzetiség. In: Cholnoky Győző (szerk.): *Kárpát – medencei önismeret*. Tanulmányok a régió kultúrájáról és történelméről. Budapest, 2001.
- Horváth Rudolf: *A magyarországi kóbor cigányok eredete, életmódja, szokásai*. Szeged, 1979.
- Hunfalvy János: *A magyar-osztrák monarchia rövid statisztikája*. Budapest, 1874.
- Hunfalvy Pál: *Magyarország Etnographiája*. Budapest, 1876.
- Hunfalvy János: *Osztrák birodalom rövid statisztikája, különös tekintettel a magyar államra*. Pest, 1867.
- H. Szilágyi István: Roma identitások. In: *Romák a XXI. század Magyarországn*. Multidiszciplináris konferencia a Kölcsey Ferenc Protestáns Szakkollégium szervezésben. Budapest, 2001. március 24-25. 25 -31. p.
- Illyefalvi Vitéz Géza: *Magyarország statisztikája nemzetközi összehasonlításban, fő tekintettel Ausztriára*. Budapest, 1913.

Illyefalvi Vitéz Géza: *Magyarország statisztikája vázlatos előadásban*. Budapest, 1904.
Illés Sándor-Tóth Péter Pál (szerk.): *Migráció (Tanulmánygyűjtemény)* I. kötet, KSH, 1998.

Iványosi-Szabó Péter: Adatok a cigányok kecskeméti történetéhez (1596-1850) . In: Uő (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából*. Kecskemét, 1993.

Jekelfalussy József: Néhány szó jövő népszámlálásunkról. *Nemzetgazdasági Szemle* 1890. 201-217. p.

József főherceg: A cigányokról. In: *Etnographia*. 1890. 12. 24.p.

József főherceg – Wlislöck Henrik: *A cigányokról*. Budapest, 1894.

József főherceg: *Czigány nyelvtan - Romano csibakero sziklaribe*. Budapest, 1888.

Kápolnai Iván: Gömör és Kishont, Abaúj-Torna és Zemplén megyék népességéről. In: Visi

Lakatos Mária (szerk.): *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. Budapest, 1996. 143-159. p.

Katus László: Erdély népei 1918 előtt. In: *História*, 1986. 2. sz. 24-26. p.

Katus László (szerk.): *Magyarország története*. 1848-1890. Budapest, 1979.

Keleti Károly: A magyar és osztrák népszámlálás. *Nemzetgazdasági Szemle*. 1890. 487- 498. p.

Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján*. Budapest, 1882.

Keleti Károly: *Hazánk és népe* –a közgazdasági és társadalmi statistika szempontjából. Pest 1871.

Keleti Károly: Magyarország nemzetiségei statisztikai szempontból. *Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények*. 1978. 1. sz.

Keleti Károly: *Népszámlálás*. Pest, 1869.

Keleti Károly: *Szent-István Korona Országainak népessége a területek, lakviszonyok és a háziállatok kimutatásával*. Budapest, 1882.

Kemény István (szerk.): *A magyarországi romák*. Budapest, 2000.

Kemény G. Gábor - Katus László (szerk.): *Magyarország történeti bibliográfia 1825-1867*. IV. kötet.

Kemény István: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, 1976.

- Keményfi Róbert: Etnikai besorolás és statisztika. *Regio*, 1999. 1. sz 135-154. p.
- Kenéz Béla: Magyarország népesedési statisztikája. Budapest, 1906.
- Kertesi Gábor- Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest, 1998.
- Kertész Gyula (szerk.): *Magyar helységnévtárak, helységnévlexikonok és szótárak*. Budapest, 2000.
- Klinger András: Magyarország népessége a népszámlálások alapján. In: Valuch Tibor (szerk.): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*. Budapest, 2004.
- Konek Sándor: *Az Ausztriai- Magyar Monarchia Statisztikai Kézikönyve*. Pest, 1868.
- Konek Sándor: *Magyar birodalom országainak statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára*. Budapest, 1875.
- Konek Sándor: *Magyar korona országainak statisztikai kézikönyve*. Pest, 1865.
- Korponay János: *Abauj megye Monográphiája* I. kötet. Kassa, 1866-1870.
- Kosáry Domokos: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. Budapest, 2000.
- Kovacsics József (szerk.): *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869-1990*. III. kötet. Budapest, 1991.
- Kovacsics József: *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest, 1963.
- Kovács Alajos: A nyelvismeret, mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője. *Statisztikai Szemle*, 1928. 1. sz. 1-32. p.
- Kovács Alajos: *Nemzetiségi viszonyaink alakulása az utolsó két században*. Budapest, 1920.
- Kovács Alajos: *Magyarország népességi statisztikája 1910-ben*. Budapest, 1920.
- Kozák Istvánné: A cigányok a társadalmi munkamegosztásban. In: Szegő László (szerk.): *Cigányok honnét jöttek – merre tartanak*. Budapest, 1998. 102-123.p
- Kőrösi József – Thirring Gusztáv: *Budapest fővárosa az 1891-ik évben*. Budapest, 1895.
- Kőrösi József: *Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás szerint*. Budapest, 1882.
- Kövár László: *Erdélyország statisztikája*. Kolozsvárott, 1847.
- Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, 2004.
- Láng Lajos-Jekelfalussy József: *Magyarország statisztikája*. I. köt. Magyarország népességi statisztikája. Budapest, 1884.

Landerer Oszkár: *Értekezés az ausztriai-magyar birodalom népesedési viszonyairól, különös tekintettel az 1869:III. t. cz. Értelmében, 1870. I. 3-án a Magyar Korona területén keresztülvivendő népszámlálásra.* Pest, 1869.

Lelkes György: (szerk.): *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Baja, 1998.

Liégios, Jean-Pierre: *Romák, cigányok, utazók.* Budapest, 1998.

Lehoczky Tivadar: Munkácsi cigányok. *Ethnographia*, 1905, 146-150. p.

Liszt Ferenc: *A cigányokról és a cigány zenéről.* Pest, 1861. Fordította: Székely József

Magda Pál: *Magyar Országának és a határőrző katonaság vidékeinek legujabb statisztikai és geographiai leírása.* Pest, 1819.

Magyarországit illető Országos Kormánylap 1856. évf. II. rész. 402-418. p.

Magyar Korona Országainak helységnévtára. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1873.

Magyarország helységnévtára– A különféle kormányzati ágak szerinti beosztás kimutatásával mint az 1863. év elején fennállott, B.R.A.P, Pest, 1863.

Magyarország népessége és gazdasága. KSH, Budapest, 1996.

Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. Budapest, 1996.

Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. IX. kötet, Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Budapest, 1996.

Martin Block: *Die materielle Kultur der rumänischen Zigeuner: Versuch einer monographischen Darstellung.* Frankfurt am Main – Bern- New York – Paris. 1991

Mennyei József: A cigányfaj Magyarországon. In: *Tanodai Lapok.* 1856. 7. sz. 61-63. p.

Mészáros Árpád: Nemzetiség, anyanyelv és vallás a magyarországi népszámlálások tükrében. In.: *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája /1910- 1990/.* Budapest, 1994. Központi Statisztikai Hivatal. 190-263. p.

Mészáros Árpád – Fóti János: A cigány népesség jellemzői Magyarországon. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni.* Budapest, 2000. 285-313. p.

Mészáros László: A hódoltsági latinok, görögök, cigányok. *Századok*, 1976. 474-489. p.

Mezey Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban.* Budapest, 1986.

Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik. I/1. II/1. Wien, 1851-1853.

Mocsáry Lajos: *Nemzetiségek.* Pest, 1858.

Molnár Endre (szerk.): *Abaúj-Torna vármegye.* Budapest, 1935.

Molnár Endre: Terület és népesség. In.: Uő. (szerk.): *Magyar városok és vármegyék monográfiája.* Budapest, 1993.

Móricz Miklós: Lélekszámadatok a történeti Magyarországra vonatkozóan az 1772-1896. évekből. In: *Történeti Statisztikai Közlemények*, Budapest, 1957. I. sz. 26-43. p.

Nagy Iván: *A nemzetiségi statisztika jelentősége a kisebbségi jogvédelem számára*. Budapest, 1928.

Nagy Maria- Katus László: *A Magyar Korona országainak nemzetiségei a 18-19. században*

Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár, 1998.

Nagy Pál: Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. In: *Amaro Drom*, 2007.

Nagy Pál: Kicsinségemben elszakattam” Cigány közösség, szocializáció és gyermeksors Magyarországon a 16-19. században. In.: *Educatio*, 1992/2. 320-338. p.

Nagy Pál: Levágott ujjak, megsebzett arcok – Magyarországi cigány emberek különös testi jegyei a 18-19. században. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia – Ciganológia*. Budapest – Pécs, 2000. 89-124.p

N. László Endre: *Aranymosó cigányok a Kárpát-medencében*. NAP Alapítvány, 2000.

Nyárády R. Károly: *Erdély népesedéstörténete*. Budapest, 2003.

Őri Péter - Dr. Pálházy László: A népszámlálások története és főbb jellemzői Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 67. évf. (8-9 sz.) 801-813. p.

Pallós Jenő: *Budapest 1848/49-ben*. Budapest, 1850.

Pavol Salamon: A cigányok történetéhez az egykori Torna megyében. In: *Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából*. 1997. 1. 237-244.p.

Pehák Aranka és Rózsa Gábor (szerk.): *Népszámlálások Magyarországon – népszámlálási kézikönyv*. Budapest, 2000.

Petrilla Aladár: A cigányok száma Magyarországon. *Népegészségügy*. 1943. 268-273. p.

Pomogyi László: A cigányság és cigánykérdés a dualistakori Magyarországon. In: Mezey Barna- Dunay Pál et all. (szerk.): *Fiatal oktatók műhelytanulmányai*. Budapest, 1998.

Pomogyi László: *A magyarországi cigányság történetének válogatott bibliográfiája*. Budapest, 1998.

Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest, 1995.

Pomogyi László: *Cigánykérdés és rendezési kísérletek a dualistakori Magyarországon*. Budapest, 1982.

Pott, August Fridrich: *Die Zigeuner in Europe und Asien* Leipzig, 1845.

Pozsgai Péter: Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainakzöi Torna megyében a 19. század közepén. *Korall* 27.

Prónai Csaba: A cigány kultúrák sokfélesége és hasonlósága. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.): *A világ népei*. Etyekpuszta, 83-93. p.

Prónai Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Budapest – Kaposvár, 1995.

Ráth Zoltán: *Magyarország statisztikája*. Budapest, 1896.

Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-közép és Délkelet Európában a 19-20. században*. Budapest, 1998.

Salamon Lajos: Megemlékezés egy száz évvel ezelőtti népszámlálásról. *Történeti Statisztikai Közlemények*. 1957. 83-99. p.

Sebők László (szerk.): *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*. Budapest, 2005.

Seresné Szegőfi Anna: (szerk.): *Borsod-Abaúj-Zemplén megyére vonatkozó törvényhelyek mutatója 1000-1949*. Miskolc, 1981.

Seresné Szegőfi Anna (szerk.): *Borsod –Abaúj –Zemplén megye történeti helységnévtára 1870-1893*. Miskolc, 1983.

Szabó Levente: Csupán zene? Liszt Ferenc A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon című könyve és könyve és kontextusai. In: Biczó Gábor (szerk.): *Antropológia és irodalom*. Debrecen, 2003.

Szaszkóné Sin Aranka: A nemzetiség –és településszociológia 18-19. századi forrásai. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 2*. Gyula, 1989. 457-465. p.

Szegő László: A hagyományos cigány közösségek belső szerkezete. In: Uő.(szerk.): *Cigányok honnét jöttek - merre tartanak*. Budapest, 1983. 82-99. p.

Szilky János - Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai*. A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közmívelődései és közgazdasági állapotának enciklopédiája. I. kötet, Abaúj és Torna vármegye és Kassa, Budapest, 1896.

Szolcsányi Hugó: *Európa államainak statisztikája kiváló tekintettel Magyarországra*. Budapest, 1885.

Szuhay Péter: Akiket cigánynak neveznek: Akik magukat romának, muzsikusként vagy beásnak mondják. In.: Reisz Terézia–Andor Mihály (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. Pécs, 2002.

Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Neue Folge I. Band, 1. Heft. Wien 1856.

Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Neue Folge III. Band. 1855-1857. I. Heft. Wien. 1861.

T. H. Schwicker: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbrüger*. Wien und Tetschen, 1883. *Történeti statisztikai idősorok 1867-1992*. I. kötet – Népeség – népmozgalom. KSH, Budapest, 1992.

Thirring Gusztáv: *Adalékok a magyar történeti statisztikai forrás – és módszertani kérdéseihez*. Kézirat gyanánt. Budapest, 1934.

- Thirring Gusztáv: *A nemzetiségek számbavétele*. Kézirat gyanánt. Budapest, 1940.
- Thirring Gusztáv: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. In.: Statisztikai Közlemények. 1935.
- Thirring Gusztáv (szerk.): *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve I. évfolyam* (1894.)
- Thirring Gusztáv: *Demographia, statisztika* – népsűrűség, néptömörülés, népszámlálás, nemzetiségi statisztika. Budapest, 1901.
- Thirring Lajos: Az asszimiláció statisztikai megfigyelésének főbb szempontjai. *Kisebbségvédelem*, I. évf. 1. sz. 13-19. p.
- Thirring Lajos: *Az 1869-1980. évi népszámlálások története és jellemzői*. I. rész. Budapest, 1983.
- Thirring Lajos: Fényes Elek műveinek történeti statisztikai vonatkozásairól és értékeléséről. In.: *Történeti Statisztikai Közlemények*. Budapest, 1958.I.sz. 76-79.
- Torna vármegye és társadalma a 18-19. századi források tükrében. Szerk.: Rémiás Tibor. Bódvászilvás –Miskolc, 2002.
- Történeti statisztikai táblázatok. In: *A történeti statisztika forrásai*. Budapest, 1957. 308-417. p
- Tóth Péter: A cigányok megjelenése a középkori Magyarországon. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történet múltja és jelene* I. Pécs, 2005. 15-21. p
- Tóth Péter: *A magyarországi cigányok története a feudalizmus korában*. Pécs, 2006.
- Tóth Péter: Cigány nyelvi és foglalkozási csoportok a 17-18. században. In: Márfi Attila-Kosztics István (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történet múltja és jelene* II. Pécs, 2009. 15-23. p.
- Tóth Péter: Kóborlás és letelepedés. (A magyarországi cigányok feudáliskori történetéhez) In: Faragó Tamás (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a 18 -19. században*. I. rész. Budapest, 2004.
- Törzsök Judit: Kik az „igazi cigányok”? In: Uő. (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. S Budapest, 2001. 29-53.p.
- Übersicht des Bevölkerungsstandes des Kronlandes Ungarn im Jahre 1850 nach der amlichten Volkszählung*. Ofen, 1851.
- Újvári fhagdnagy: A' cigányokról. *Társalkodó*. 1865. 64. sz 253-264.
- Újváry Zoltán: A cigányság néprajzi kutatásának néhány kérdéseiről. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi Tanulmányok* – Nemzetközi Cigány Néprajzi -, Történeti-, Nyelvészeti- és Kulturális Konferencia előadásai. Budapest, 1993. 32-35. p.
- Újváry Zoltán: Identitás és etnikum. In: Eperjessy Ernő – Krupa András (szerk.): *Etnikum és identitás*. IV. Nemzetközi és Néprajzi Nemzetiségi kutatás konferencia előadás. Békéscsaba – Debrecen, 1998. 13-16.p
- Vekerdi József – Mészáros György: *A cigányság a felemelkedés útján*. Budapest. 1978.

Vekerdi József: *A magyarországi cigány kutatások története*. Budapest, 1982.

Vekerdi József: Nemzetiség vagy életforma. *Forrás*, 1984/ 3 44-65. p.

Viorel Achim: *Cigányok a román történelemben*. Budapest, 2001.

Vízneker (Vizaknai) Antal: *A nemzetiségek aránya Magyarországon az 1850-iki, 1870-iki és 1881-iki népszámlálások alapján*. Budapest, 1887.

Wislocki Henrik: Cigányok. In: Gerő Lajos (szerk.): *Pallas Nagy Lexikona*. IV. kötet Budapest, 1893.

Zoltan Barany: *A kelet-európai cigányság*. Cambridge, 2002.